

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Miraklernes tid

og andre fortællinger om livet i 1700-tallets København

Peter Henningsen (red.)

Miraklernes tid

*- og andre fortællinger om livet i
1700-tallets København*

*Redigeret af
Peter Henningsen*

*Københavns Stadsarkiv
2007-08*

Historiske Meddelelser om København 2007-08
100/101. årgang
Red.: Peter Henningsen
Ansv. Henrik D. Gautier, stadsarkivar

Sats og tryk: Øko-tryk ApS, Skjern
Omslag: Julian Gudmundsson
Copyright: Københavns Stadsarkiv og forfatterne

Printed in Denmark
ISBN 978-87-89457-26-0

Historiske Meddelelser om København udgives af Københavns Kommune ved Københavns Stadsarkiv. Årbogen er udkommet siden 1907 og bringer artikler om alle sider af hovedstadens historie. Årbogen er medlemsskrift for Selskabet for Københavns Historie.

Abonnement på årbogen eller køb af enkeltteksemplarer kan ske ved henvendelse på Stadsarkiv@kff.kk.dk eller til Ilce Petreski på tlf. 33662376. Ældre årgange kan rekvireres sammesteds.

Artikler fra årgangene 1907-2004 findes med enkelte undtagelser digitaliseret på www.Absalon.nu

Historiske Meddelelser om København henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for hovedstadens historie. I årbogen bringes artikler af både historikere, etnologer, arkæologer og andre historisk interesserede skribenter.

Artikelforslag bedes sendt elektronisk til Peter Henningsen på Pehenn@kff.kk.dk. Alternativt på diskette vedlagt udskrift, som sendes til Københavns Stadsarkiv, Rådhuset, 1599 København V, att.: Peter Henningsen. Skrivevejledning kan rekvireres hos redaktøren på ovenstående e-postadresse eller på tlf. 33662333.

Forsidebilledet:

‘Tiggeren hos de slette mennesker’. Blækskitse af C. W. Eckersberg, 1807 (Kunstakademiets Bibliotek).

Indhold

1. Miraklernes tid	5
Almissekultur og gavegivning i Oplysningstidens København <i>Peter Wessel Hansen</i>	
2. Decorum og commodité	63
Aristokratiets fornemme boliger i 1700-årenes København <i>Thomas Lyngby</i>	
3. Op til Zions Glædesskare. Soning, omvendelse og henrettelse	95
Om Struensee og andre dødsdømte i Christian 7.s København <i>Morten Fink-Jensen</i>	
4. København ifølge Gedde	123
Kartografisk kildekritik af Christian Geddes eleverede kort fra 1761 <i>Thomas Oldrup</i>	
5. Glædehuset bag Kultorget	145
Sankt Gjertrudsstræde nr. 4 gennem tiderne <i>Rolf Dahl</i>	
6. Tiggernes by	153
Fælleseuropæiske tendenser og det københavnske fattigvæsen, 1500-1800 <i>Peter Henningsen</i>	
7. Lasternes ulykkelige ofre	205
Niels Ditlev Riegels i ulykkens forgård. Børnehuset, 1787 <i>Peter Henningsen</i>	
Litteratur	237
Bidragydere	247

1 Miraklernes tid

Almissekultur og gavegivning i Oplysningstidens København

Peter Wessel Hansen

Tiggerne i København

I en beretning fra 1822 fortæller Henning August, der var bogholder i Københavns Fattigvæsen, om de mange problemer byen har med tiggere. De antaster folk på gaderne og trygler om almisse under alskens påskud, og det til trods for at tiggeri i det offentlige rum havde været strengt forbudt siden 1708 og til trods for, at det frem til 1792 også havde været forbudt at give dem noget. Ikke desto mindre vrimlede København med både tiggere og givere, og forbuddet var ikke det papir værd, det var skrevet på. Sagen var nemlig, som August fortæller, at de fleste hellere ville give personlige gaver til de fattige end at give penge til en offentlig kasse som fattigvæsenet. Man ville nemlig gerne ”høste Roes og smigres for Gavnildhed”. Andre ønskede, at ”forsone sig med Forsynet, eller lette deres Sorg ved at give; atter Andre haabe et godt Udfald for et attraaende Gode, ved at give Betlere”.¹ Henning August giver os her et sjældent indblik i de almindelige motiver bag almissegivning. Vor viden om betlerne og deres velyndere begrænser sig ellers stort set til samfundspidsernes idelige klager over de plagsomme betlere og de veldædige borgeres misforståede godgørelse.

Siden 1500-tallet var betlerne i større og større grad blevet mødt med uvilje og forbud fra myndighedernes side: Først ved at regulere betleriet, således at kun såkaldt værdigt trængende måtte tigge - og kun hvis de havde tiggertegn, dernæst ved at betleri og almissegivning til tiggere blev forbudt i København i 1698, og overalt i landet med de to store fattigforordninger fra 1708. Herefter var den form for barmhjertighedsudøvelse strengt forbudt. Ikke desto mindre fortsatte både betleriet og almissegivningen på gaden og ved døren relativt uhindret.²

I Henning Augusts skildring anes nogle af befolkningens bevæggrunde for at give almisser, men generelt fortæller kildematerialet ikke meget om baggrunden for den lovstridige almissegivning til gadebetlerne. Det skete til-

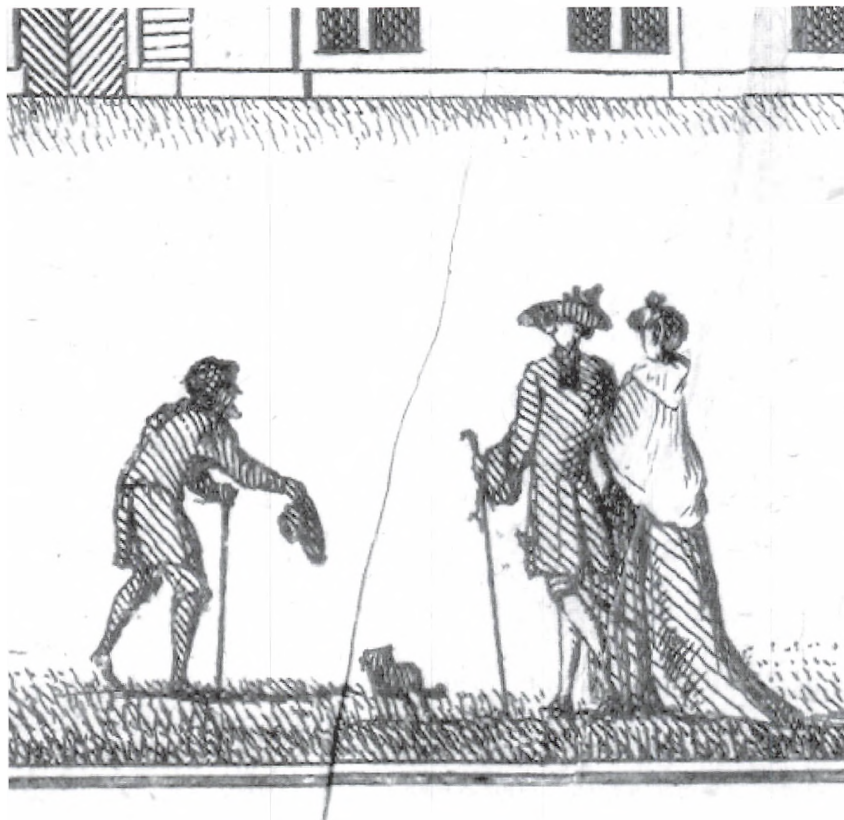
syneladende yderst sjældent, at en giver blev indbragt for retten for at have givet almisse til en betler. Ikke mange ”ere indstevnet for Retten, og have maattet betale Bøder for denne strafværdig anseete Gavnildhed”, meddelte en anonym skribent i 1791.³

I 1708-loven havde kongen fastslået, at det fremover kun var tilladt at hjælpe samfundets fattige gennem gaver og donationer til de offentlige og private fattiggasser, fattigvæsenet og fattigstiftelserne, mens den strengt personlige godgørelse til gadebetlere ikke længere kunne tolereres. Først med den københavnske fattigforordning af 9. marts 1792 ophævedes forbudet mod almissegivning.⁴ Motiverne for både legal og illegal almissegivning havde efter alt at dømme rod i en kollektiv forestillingsverden eller almissekultur.⁵ Lovgiverne havde bestemt, hvilke almisser der var tilladte og hvilke der var forbudt, men for manden på gaden var en almisse en almisse. Alle barmhjertighedsgerninger var pr. definition gode og fromme, og de var tillige lykkebringende for giveren.

Almissegivning i Middelalderen

I Middelalderen havde holdningen til fattige, fattigdom og almissegivning været stærkt præget af kristne idealer og normer. Barmhjertighed er faktisk et centralt element i de fleste store religioner - også i den kristne, der netop oprindeligt fik fodfæste som de fattiges religion. Efter at kristendommen havde bestået i hen ved 1000 år opstod den idé - sandsynligvis under indtryk af sociale omvæltninger og voksende fattigdom i middelaldersamfundet - at der i fattigdom kunne være en værdi i sig selv. Men det nye fattigdomsideal var også religiøst begrundet. Jesus havde været fattig, og ved efterlignelse af ham kunne mennesket bringe sig nærmere Gud. Nu betragtedes de fattige som særligt fromme mennesker, der ved at eftergøre Jesu levevis selv kunne opnå frelse, og som desuden havde særlige forudsætninger for ved forbøn at hjælpe andre til Guds nåde. I kølvandet på denne udvikling opstod de for Middelalderen kendetegnende velgørenhedsindretninger og tiggermunkeordener.⁶

Man forestillede sig, at gode gerninger kunne føre til jordisk lykke og sjælens frelse fra skærsilden. Denne ’gerningskristendom’, som den kaldes, der beroede på princippet om gensidighed eller noget-for-noget, dvs. forestillingen om, at menneskets gode gerninger overfor kirken og de fattige blev gengældt af Gud, førte til den store udbredelse af religiøs gavegivning i Middelalderen. Idéen om, at barmhjertighed førte til frelse, var ikke de katolske teologers eget påfund. Troen havde dybe rødder i Bibelens jødisk-kristne tankeverden. Bibelen kunne rigeligt bekræfte den barmhjertige giver i, at gode gerninger rådede bod på synd og gav frelse. Her stod bla. at ”almisse

1700-tallets mange tiggere ses ofte som statister på datidens prospekter. De var en almindelig del af gadebilledet og sneg sig derfor ind på de billedlige skildringer af København (Københavns Stadsarkiv)

redder fra døden og renser for al synd; de, som giver almisse, får et langt liv”, at ”Vand slukker flammende ild, barmhjertighed soner synd” og at ”Den, der forbarmer sig over den svage, giver et lån til Herren, og Herren gengælder ham hans gerning”.⁷ Eksemplerne er talrige.

Med gerningskristendommens udbredelse fulgte en tusind år lang proces, hvor fromme troende skænkede den kristne kirke kolossale rigdomme, fra jordbesiddelser og bygningsværker til naturalier, penge, brugsgenstande og kunstværker.⁸ Almissegivningens formål ændredes fra alene at være en moralsk og religiøs pligt til at blive et redskab, hvormed man kunne opnå frelse og syndsforladelse. Hensigten med almissen var præget af do-ut-des tanken: Jeg giver, for at du skal give. Almissegivning blev således del af en ”åndelig forretningsaftale”, hvor almisser uvilkårligt forventedes gengældt af Guds nåde. I denne forretningsgang indgik gejstligheden som mellemmand og

som modtagere af almisser til uddeling blandt de fattige. De gik også i forbøn for giverne og medvirkede til deres frelse. Men også de fattige almissemodtagere fungerede som åndelige mæglere for de barmhjertige.⁹

I *Matthäusevangeliet* fremstilles de fattige som et billede på Kristus selv. En god gerning mod de fattige var derfor en god gerning mod Kristus: ”Alt, hvad I har gjort mod en af disse mine mindste brødre, det har I gjort mod mig (...) Alt, hvad I ikke har gjort mod en af disse mindste, det har I heller ikke gjort mod mig! Og de (uretfærdige) skal gå bort til evig straf, men de retfærdige til evigt liv”.¹⁰ De fattiges forbønner blev, formedelst de fattiges særlige forbindelse til Kristus, tillagt stor virkning. Meget tyder endda på, at den fattiges forbøn hen mod Middelalderens slutning blev opfattet som mere virkningsfuld og pålidelig end gejstlighedens messer etc. Fra Senmiddelalderens Europa kendes således flere eksempler på, at velstående borgere oprettede fattighuse med det formål, at de fattige indvånere skulle bede for husets stifter. Generelt synes det at have været af stor betydning for giverne, at almissemodtagerne vidste, hvem der havde vist dem barmhjertighed. Og det er i grunden ganske logisk, for hvordan skulle de kunne gå i konkret forbøn for nogen, de ikke kendte til?¹¹

Almisser blev altså ikke alene givet af godhed mod de fattige. Almissemodtagerne havde også deres betydningsfulde mission overfor giverne. De befordrede sjælens frelse. For vejen til Gud gik gennem almisse og gode gerninger, og de betlende gav menneskene en kærkommen lejlighed til at gøre ’det gode’ og sikre sig part i Himmeriges salighed.¹²

Almissegivning efter Reformationen

I den senmiddelalderlige katolicisme havde gensidighedens princip den betydning, at mennesket ved eget initiativ kunne øve indflydelse på sin frelse gennem gudstjenestestiftelser, privatmesser, aflad, klosterliv, gode gerninger osv. Denne tankegang gjorde Martin Luther i første halvdel af 1500-tallet op med.¹³ Luther afviste pure, at man kunne forvente Guds belønning for sine gode gerninger. Man skulle ikke give almisse i ønsket om sin sjæls frelse, men ene og alene af barmhjertig næstekærlighed. Mennesket kunne alene frelses gennem troen.¹⁴

Den lutherske teologi demonstrerede en stærk modstand mod gensidighedsprincippet i forbindelse med almissegivningen. Mennesket kunne ikke betvinge Gud ved hjælp af gaver. Luther imødegik i sit opgør med katolicismen enhver form for gerningsretfærdighed og do-ut-des tænkning, hvis denne var ensbetydende med, at gaven skulle bruges som menneskets middel til at opnå fordele i form af Guds nåde. Det blev understreget, at initiativet

alene var Guds, og at Guds nåde så at sige var gratis eller en "ren gave".

Ifølge den franske socialantropolog Marcel Mauss er forestillingen om den rene gave imidlertid en illusion – hver gang en gave gives, bliver der etableret en forbindelse mellem giver og modtager. Modtageren forpligtes til at acceptere gaven og til at give noget til gengæld, hvilket er ensbetydende med gaveudvekslingens fortsættelse. Som vi skal se, lod dette gengældelsens princip sig hverken udradere fra den officielle eller uofficielle kristne lære i Danmark.¹⁵

Den lutherske konfessions officielle linje overfor de fattige, almissegivningen og gerningskristendommen var ganske klar. Det var den også, da man i den danske kirkeordinans fra 1537 understregede, at den katolske motivation ikke længere kunne anvendes, men at man udelukkende skulle give almisse, fordi det var en almindelig religiøs pligt for alle kristne mennesker. Almissen var fortsat et væsentligt element i fattigforsorgens økonomi, men motivet til at give skulle ændres. Det var præsternes opgave at forklare dette for befolkningen.¹⁶ En række historikere har sat spørgsmålstegn ved, om Reformationen på dette punkt slog igennem i praksis. Flere mener således, at teori i vidt omfang vedblev at være teori, og at de katolske ritualer og sædvaner kun langsomt - gennem en flere hundrede år lang overgangsperiode - blev afløst af den nye bekendelse. Katolske reminiscenser og holdninger, der afveg fra Luthers, var således udbredt blandt den nye protestantiske kirkes gejstlighed.¹⁷

Ifølge den første sjællandske biskop efter Reformationen, Peder Palladius, var almissegivning til de fattige en uomgængelig kristenpligt. Men for Palladius havde almissegivning også et egennyttigt og socialt motiv: alle kunne risikere selv at blive afhængig af andres hjælp på grund af alder, sygdom og ulykke. Var man ikke barmhjertig mod de fattige, kunne man ikke forvente hjælp, hvis man selv endte i ulykke og fattigdom. Palladius' pointe var, at man – ud fra et rent egoistisk nyttesynspunkt - skulle give de fattige lige så meget, som man ønskede at modtage, når og hvis man selv kom i samme situation.¹⁸

Mere overraskende opererede Palladius også med et løn- og straffemotiv i sin argumentation for almissegivningen. Den barmhjertige almissegiver kunne regne med at få sine gaver til de fattige tyvefold igen fra Gud. Omvendt kunne den, der ikke gav, være sikker på Guds straf både her og hisset. Mennesket skulle prise sig lykkeligt over blot at have brød og husly, og demonstrere dette for Gud ved at hjælpe de ulykkelige. Forsømte man dette, ville Gud nok vide at sørge for, at man selv blev den næste, der måtte gribe til tiggerstaven. I stedet for alene at henvise til den lutherske dogmatiks egentlige begrundelse for almissegivningens kristelige nødvendighed - den kristne næstekærlige barmhjertighed - fremhævede Palladius truslerne om straf og løfterne om løn

på jorden og i det hinsides i en sådan grad, at han fik det til at se ud som om, at frelsen afhang af gode gerninger.¹⁹ Palladius' anvisninger tegner dermed et langt mere broget billede af holdningen til de fattige og almisen efter Reformationen end Luthers tekster og *Kirkeordinansen* giver indtryk af.

I historikerkredse var det i mange år den gængse opfattelse, at den religiøst betingede fattigforsorg led alvorlig skade ved Reformationen.²⁰ Begrundelsen var ganske logisk: I den lutherske forkyndelse afvistes den katolske gerningskristendom og dermed også motivationen til at give almisse.²¹ I løbet af de seneste 25 år er denne tese dog blevet imødegået. Historikeren Troels Dahlerup har således påvist, at den private godgørenhed fortsat udgjorde et væsentligt bidrag til fattigforsorgen efter Reformationen. Reformatorenes kamp imod afladsbetaling og de gode gerningers frelsesgaranti var ikke automatisk ensbetydende med, at almisse-systemet bekæmpedes og indskrænkedes. Teologisk set flyttedes fokus fra almisse-giveren til modtageren. Det var et religiøst imperativ for den kristne at give almisse af ren kærlighed til den fattige næste. Det var ikke længere giverens, men modtagerens, forhold, der stod i centrum.²²

Det var imidlertid ikke alene den private godgørenhed, men også den katolske almissekulturs forestillinger og normer, der levede videre i årene efter Reformationen. Almisser blev stadig givet i håb om frelse. I sine arbejder om kirken og de fattige i 1500-tallet har historikeren Carsten Selch Jensen pointeret, at de fattige efter Reformationen fortsat indtog en central rolle i det religiøse liv: "De fungerede her som højt skattede forbedere og var følgende målgruppe for en udstrakt velgørende virksomhed, der vel at mærke ikke ophørte med Reformationen, skønt den teologiske begrundelse ændrede sig på nogle områder".²³ Også andre fremstillinger bekræfter, at traditioner med rod i katolicismen fortsat levede videre efter Reformationen.²⁴

Sådanne betragtninger synes ikke mindst interessante som baggrund for Oplysningstidens københavnske almissekultur, som skal præsenteres i det følgende: Denne almissekultur minder nemlig til forveksling om det almisse-givningssystem, der var almindeligt forekommende i årene omkring Reformationen.

Kristendom og folketro

Efter alt at dømmе overlevede den katolske kirkes syn på tiggere som samfundets velgørere i brede dele af befolkningen til et stykke ind i det 19. århundrede. Mange var overbevist om, at enhver betler eller landstryger kunne være Herren eller en af hans ærkeengle, der forklædt vandrede rundt på jorden og afprøvede menneskets sindelag og omhyggeligt noterede alle velgerninger og synder, som, når de blev opregnet, gav billet til Guds rige. Ifølge historikeren

Anna Rasmussen var bøndernes barmhjertighedsgerninger f.eks. ”et helt personligt anliggende mellem giver og modtager eller måske rettere mellem dem selv og deres skaber og himmelske dommer”.²⁵ Almisser blev givet i en fast tro på, at den, som gav den fattige, ville blive belønnet af Gud, mens man omvendt blev straffet, hvis man undlod at give.

Troen på at gode gerninger udløste guddommelig nåde havde en parallel i den svenske offerkirkeskik. I det 17. og 18. århundrede var det således almindeligt, at nødlidende eller rejsende, i håb om at Gud ville hjælpe og beskytte dem, ofrede penge eller andre gaver til en række bestemte kirker, som ifølge traditionen havde en særlig kraft.²⁶ I Danmark synes en lignende skik med at give offer- og votivgaver til kirkerne at have været udbredt helt ind i det 19. århundrede. Alt fra penge og almisser til kirkeskibe, lysekroner og andet kirkeinventar blev skænket af givere, typisk søfolk, enten som takkegaver eller som modgave for kommende salighed.²⁷

I Danmark havde helligkilderne og de dertil hørende kirker og kapeller tilsyneladende samme funktion som de svenske offerkirker. Den besøgende ved kilden lagde en skilling i kildeblokken som et bidrag til det pågældende sogns fattigforsorg og ønskede til gengæld at modtage det hellige vands guddommelige virkning. Traditionen med at valfarte til kilderne på særlige kildedage, hvor der til de religiøse handlinger ofte var knyttet et marked, bestod trods skikkens uoverensstemmelse med den lutherske tro flere hundrede år efter Reformationen – endnu i anden halvdel af 1800-tallet drog den almindelige landbefolkning på kildefærd.²⁸ I almuens idéverden var der en klar forbindelse mellem frugtbarhed, helbredelse og livskraft og den kristne religion. Eksempelvis var det ikke uden sværds slag, at den nye kirkes mænd fik afskaffet de gamle frugtbarhedsritualer, hvor præsten velsignede bøndernes marker og avl mod en skilling til de fattige.²⁹

Almissekulturen var blot én blandt flere skikke, der var i modstrid med statskirkens officielle holdninger. Befolkningens rodfæstede forestillinger lod sig ikke let ændre. Især ikke når Bibelen, som det var tilfældet for almissekulturen, rigeligt kunne bekræfte den gamle tankeverden.

Historikeren Ingrid Markussen har vist, hvordan bibelske skrifter som *Ordsprogenes Bog* og *Siraks Bog* fungerede som almuens ideologiske fundament. Skrifterne blev anvendt aktivt i undervisningen på landet i det 18. århundrede. Her var synet på den fattige og almisen præget af forestillinger om Guds frelse og straf, som det f.eks. kom til udtryk i flere bibelsteder i sognepræst Carl Christian Birchs forskriftssamling fra 1780'erne. Stykker som: ”Hvo som er barmhiertig imod den Fattige laaner Gud, og han skal rigelig giengælde ham, endog den ringeste Velgierning”, og ”hvo som giver til den Fattige, skal ikke lide Mangel; men hvo som uden Følelse glemmer Fattige

Den gerrige gnier puger penge på ugudelig vis, mens den barmhjertige kone deler ud af sin rigdom til en tigger ved gadedøren. Belærnde illustration i den tyske pædagog Joachim Heinrich Campes Kort Sielelære for Børn fra 1790.

og Trængende, bringer Ulykke og Mangel over sig og sine” lod ikke læseren i tvivl om fordelene ved gavmildhed. Gud belønnede den, der rundhåndet gav til den fattige, mens den nærige ikke alene risikerede at bringe sig selv, men også sin familie, i ulykke.³⁰

Identiske bibelske forestillinger blev fremdraget i Jacob Badens *Forsøg til en moralsk og politisk Catechismus for Bønder-Børn* fra 1766, hvor adskillige af Salomons og Siraks leveregler fra de gammeltestamentlige og apokryfe skrifter blev gengivet. Pointen i mange af de her bragte skriftsteder er, som hos Birch, at Gud vil belønne den barmhjertige og straffe den ubarmhjertige. Eller som det i et skriftsted fra *Ordsprogenes Bog* formuleres: ”Hvo som giver den Arme, skal ikke have Mangel, men over den som vender sine Øyne fra ham, skal være mange Forbandelser”.³¹

Et offer til den fattige var et offer til Gud, som glædedes hver gang et barmhjertigt menneske hjalp sin fattige næste. Almisse blev givet til skaberenes ære, mens gnierne omvendt spottede Gud: ”Hvo som fortrykker den Ringe, forhaaner hans Skaber, men den som forbarmer sig over en Fattig, ærer ham”.³² Et lignende eksempel på brugen af gammeltestamentlige tekster om almisse, findes i sognepræsten Seyer Mahling Beyers skrift om betleriets afskaffelse fra 1787, hvor han citerer fra *Salmernes Bog*: ”Salig er den, som med Forstand forsørger og antager sig den Trængende: Gud skal bevare ham i en ond Tid, forlænge hans Dage, og trøste ham paa sin Syge-Seng – og troe Christi Forjettelse, som er Ja og Amen. Hvad I gjøre mod disse Elendige, skal ikke vorde Eder ubelønnet”.³³

Der findes adskillige eksempler på, at Oplysningstidens skribenter fremholdt gammeltestamentlige skrifter og dyder vi ikke normalt forbinder med

denne periode. Præster som Birch og Beyer og skolefolk som Baden søgte at præge almuen på forskellig vis. Birch og Badens skrifter var direkte møntet på ”bønderbørn”, mens Beyer i sit skrift angreb det omsiggribende betleri, men samtidig demonstrerede almisseens betydning gennem skriftstedet fra *Salmernes Bog*. Skrifternes formål var bøndernes oplysning, og derfor er det interessant, at man her ser moderne oplysningstanker optræde side om side med gammeltestamentelige forestillinger om Guds indgriben og straf.

De gamle leveregler blev efter al sandsynlighed forstået helt bogstaveligt af store dele af befolkningen. Oplysningsmændenes intention var dog næppe at fremme kvasi-katolske forestillinger, men, som vi nedenfor skal se, tyder meget på, at gerningskristendommen dyrkedes eller i hvert fald var bredt accepteret i slutningen af 1700-årene - også blandt præster og verdslige embedsmænd.

Almisse-notitserne i Adresseavisen

”1 Rdl. for Nærings Seyl og Modgangs Speyl”. Sådan lød en lille notits i hovedstadens avis *Kiøbenhavns Kongelig alene privilegerede Adresse-Contoires Efterretninger* (herefter Adresseavisen) den 11. august 1780, da en barmhjertig sjæl betænkte en privat sygekasse med en rigsdaler.³⁴ Giverens udtryk, ”for nærings sejl og modgangs spejl”, var en kort og klar formulering af, hvad han ønskede sig til gengæld for sin barmhjertighed: medvind i forretningerne og et liv uden modgang.

Fra midten af 1700-tallet og et stykke ind i 1800-tallet bragte Adresseavisen de små notitser, som almissegiverne vedlagde, når de indleverede almisser til det offentlige fattigvæsen eller forskellige private filantropiske projekter.³⁵ Som oftest var det disse institutioner, offentlige som St. Hans Hospital eller Almindelig Hospital, eller private som filantropen (og udgiver af Adresseavisen) Hans Holcks syge- eller spisningskasser, der sørgede for at bekendtgøre gaverne i avisen.³⁶ Avisen bragte også fattiginstitutionernes og Holcks taksigelser og kommentarer til gaverne.

I notitserne formulerede giverne ofte ganske detaljeret ønskerne, forestillingerne og incitamentene bag deres almisser. Materialet udgør dermed en rig og stort set enestående kilde til den tankeverden, der omspændte almissegivningen i slutningen af 1700-tallet. Lignende trykte almissebekendtgørelser genfindes også i andre af Oplysningstidens aviser og meget tyder på, at fænomenet var landsdækkende. En overgang blev tilsvarende almisse-notitser f.eks. trykt i en anden af Hans Holcks aviser, *Kiøbenhavns Aften-Post*, ligesom almisser også blev bekendtgjort i *Odense Adresse-Contoires Efterretninger*.

I Adresseavisens annoncer om gaver til de fattige får vi et sjældent indblik i 1700-tallets almissekultur, en kultur der, som vi skal se, hverken byggede på Oplysningstidens eller lutherdommens idealer, men snarere havde rødder i Middelalderens almisse-system. I den brede befolknings øjne var miraklernes tid endnu ikke forbi.

De barmhjertige

Almissegivernes identitet blev kun sjældent afsløret i Adresseavisens almisse-notitser. Som regel var annoncerne blot underskrevet med giverens initialer. Det sikrede giveren, at han kunne genkende sin egen notits. Muligvis kunne en del af avisens læserskare også regne ud, hvem giveren var, hvis der var tale om mere usædvanlige initialer, som eksempelvis den christianshavnerinde, der takkede for en nyligt overstået fødsel og underskrev sig "C.L.A.H." i en almisse-notits fra efteråret 1790.³⁷ Nogle givere håbede måske på at blive genkendt og høste bifald i offentligheden for deres godgørelse. Nogle givere understregede endda vigtigheden af annoncen ved selv at bede om almisse-bekendtgørelse: "Til Sikkerhed for mig, at det [almissen] er Deres Velbyrdighed rigtig indhændiget, ville De behage at tage af disse 2 Rdlr. saa meget, at det kan averteres i Adresse-Contoires Efterretninger".³⁸

I notitserne afslørede giverne kun sjældent deres identitet. I de tilfælde, hvor giverens identitet enten helt eller delvist afsløredes for Adresseavisens læserskare, synes det ofte at have været avisens redaktion eller en fattiginstitution, der ønskede at fremhæve, at en enke, en tjenestepige eller en lærling gav en rigsdaler eller to af sin ringe løn, og derfor var et eksempel til efterfølgelse.³⁹ Det bemærkedes således særligt, da "en Læredreng her i Staden" skænkede fattigvæsenet en rigsdaler til uddeling blandt de mest trængende.⁴⁰

Enkelte givere følte tilsyneladende selv trang til at opgive deres navn i almisse-notitsen. Det var tilfældet, både da skomagermester J.S. Færsløw i Vandkunsten nr. 30 i 1790 gav en rigsdaler i almisse med bøn om, at de fattige ville takke Gud for hans kones nedkomst med trillinger, og da Jørgen Henningsen samme år skænkede to rigsdaler i håb om, at de fattige modtagere ville "bede Gud om Hielp for et sygt lille Barn, og at det maatte skienkes en hastig og fuldkommen Helbred".⁴¹ Det var imidlertid mere undtagelsen end reglen, at almissegivere opgav deres navne, og alt tyder på, at den normale praksis og etikette ved almissegivning var den anonyme eller næsten anonyme gave. Større gaver, eksempelvis testamenter, blev dog almindeligvis givet i fuld offentlighed.⁴²

Ofte fortæller donationernes størrelser mest om giverne. Almissernes størrelse strakte sig typisk fra et par skilling og op til 50-100 rigsdaler. Denne

An. 1790

32de Aargang.

No. 174

Kjøbenhavns Kongelig Adresse-Contoirs

alene privilegerede Efterretninger.

Udgives ugentlig 4 gange.

Tirsdagen den 27 Julii.

A. Ved Auktionen, som begyndte den 26 Julii hos H. Borch paa store Rindmagergade No. 99, bliver Torsdagen den 29de om Middagen de i Catalogo anførte Vogne, horende om Vis a Bis, og maffalkke Instruimenter forfulgt.

Torsdagen den 29 Julii Kl. 10 bliver ved Auktion paa (Kjøbenhavns Auktions udi Gaarden No. 49 paa Hjernet af St. Anne og Strandgaden paa Christianshavn forfulgt 100 Tdr. Havre og 5 underavgiftige Raskelodder paa Kenteammeres nærmere Approbation. Conditionerne hvorefter disse Quantum Havre forfulgtes, kan laaefselm Proverne laaefst i Efterretning paa nævnte Sted, ligesom Riebhaberne derfra kan få de Quantum afgruist paa Posten.

Måndagen den 2 August, om Formiddagen Kl. 9, bliver det 17te Kjøbenhavnske Kasseforrettede 4de Klasse trukket og Lovstændsbog udi Overværelse af ender, som det maatte. Dage derved at være tilfæde. Imidlertid er endnu i disse Dage nogle faae Toldere laaefst hos Collectorerne som hos mig kan bekomme for 10 Rdlr. Stokk. J. S. Baumgarten.

Gaver.

V. W. I Anledning af min Todfædsdag, og i Følge af det Herrens givende Bøf e for de mange Velgjænder som fremde ed har tildeelt mig, følger indlagte 5 Rdlr., hvilken siden Gave Dr. Insveleuten behøger at lade uddele efter beste Skionende til de meest Erængende, som tillige med mig vilke bede Fortætt fremdeles som hidtil: trogt at led age over Havet, hvad bed laante Kat tilbringes mig, legge sin Velgjærelse i ethvert enkelt Forætgende, og lade mig og mit hele Huus leve under hans vilke Omsorg, — samt fremdeles love og luffe den Almagtige for hans hidtil tilbedte Naadegaver. — Gædledes onsker Giveren. Den 23 Julii 1790. ***** — Hvor Niemt, Læser! hvor folgwærdigt er det ikke, at oprbaarnt Velgjærlinger kaldes tilbage i Erindring. Menneker finder Du her. — Man bemærker Gædledsbogen. — Lev og Lak og Vriis opvædte til Almagts Ebronen. — Bøfster holdes. — Fortvarende Velgjænder nedbedes. — Herre! Du vilde bore. Giveren ledses hans Huus, den Fattige og vi tilbede os din Forlorg. Herred henhør, og lad dit algode Dne stedse vaage, i din Naad bedilage, din Arm bestaffe ender, paa hvad Post, i hvad Stænde, under hvad Wilsaar han end befinder sig. — Det seer!

Lotterie.

Tirsdagen den 27 Julii ere i Tal Lotteries 613 Trækning i Kjøbenhavn følgende Numere udfomne:

37. 45. 63. 61. 90.

Tirsdagen den 10 August seer den 614 Trækning.

Seylfærdige Skippere.

Capit. Erich Gergen Schwickenberg, forende Hufferk Gledsen Berken, bidrer forkomende hverdag lædlig at afseile til Ostende; de, som Fragtgods vilke medfænde, behøger at melde dem ved Skibet, beliggende ved de Deres Ringel, Meter, Prætorius & Compagnies Plads, eller til mig anderstede J. Jacobien.

Sjfr. Hand Foreningen, beliggende ved Rindboden, aager sig med det aerskerke at afseile til Drammen, medtager Fragtgods og Passagerer; Vedkomende behøger at melde sig ved Skibet, eller hos Hr. Wolt, boende i store Strandgade No. 123. Hjelde Adværfel.

Juden H. abbares inden 8te Dage at indfrie sit Efterladte Tøi i store Regnegade No. 159; thi ellers vilker det sat til Auktion.

Hvem som i afg. Rindmand Oluf Jacobsens og Hufferk Stenboes, Stedt Hamborg kaldet, i Hobavn No. 3, maatte have Panten laaend, vilke forinden 8 Dages Forløb laadant hos Hr. Schroder, boende i Næstvegae No. 243, anmeldte og bedrøffigste, i Mangel deraf bliver det solgt paa Veeds Auktion, og for det seilende refseveres Stenboes Rdlr.

Bekjendtgjærelse.

En Kont som forhaarer at lave Skildpæd samt af anden Mad, bor i lille Regnegade No. 192 1ste Sal.

Til behagelig Efterretning for de høie og gode Herret Interessenters i det asiatiske Compagnie bekjendtgjæres her ved, at en Generalforsamling skal holdes paa Compagniets Onsdagen den 28 Julii; thi anmodes de Hrr. Interessenters, som ikke have qualificeret sig til Stemmerettighed og ønske at kaldes til Generalforsamlingen; i behagelig Etindring at indfide sig paa Compagniets Huus hos Justit. Directeuen hver Måndag og Onsdag fra 10 til 12 Sler, for at aflegge den af Interessenterne vedtagne Eed. Endelig bringes Conventiønen 6 Cap. 22 & 28 § i behagelig Etindring for de af Compagniets Interessenters, som ikke hidtil have behøger at qualificere sig til Møde og Stemme i Generalforamlingen.

Hos mig undetseende er endnu nogle Kasseforrettede. Seer til 4de Klasse a 10 Rdlr. Stk. at bekomme.

Dødsboer sat. Forup

Naad nogen Støemager her i byen vil seere ender Commissions forfarvelige og gode for 1 Rdlr. Varret, sat samme bedende sig i lille Regnegade No. 188 anden Sal, hvor nærmere Anvisning gives og Acceff luffes.

I Følge Riebhaberens Anmodning, tilbøder jeg i wile Huus laaefst Wittisve som Forretted Wern, grundig og ihdelig Anvisning i de maatematiske Videnskaber, og om forlanges

Kjøbenhavns Kongelig alene privilegerede Adresse-Contoirs Efterretninger, i folkemunde Adresseavisen, var i 150 år et Københavns førende nyheds- og annonceblade. Adresseavisen udkom første gang i 1759 og lukkede i 1909. På avisens forside fra den 27. juli 1790 ses en almissenotits under overskriften 'Gaver'.

spredning tyder på, at giverne kom fra alle byens sociale lag, hvilket kan bekræftes af de relativt få tilfælde, hvor givernes sociale tilhørsforhold opgives i avisen. Hovedparten af datidens københavnere havde højst råd til at give nogle enkelte rigsdaler, mens byens mere velstående borgere sagtens kunne flutte sig med større donationer.

At give efter evne

Små og store gaver var - i hvert fald i princippet - lige velkomne. Alle gaver blev modtaget med lige stor taknemmelighed, så længe de blev givet "efter evne". Det var f.eks. tilfældet, da enken Ulrike Haas i 1780 gav en rigsdaler "til de Fattige i St Hans Hospital efter min ringe Evne", for, som hospitalets embedsmænd anførte, "Herren anseer og belønner ogsaa Enkens Skiærv".⁴³ Udtrykket 'efter evne' brugtes ofte i almissenotitserne og dækkede tydeligvis over et centralt begreb i almissekulturen. Når giverne erklærede, at de gav efter evne, viste de, at "var Evnen som Villien, skulde have fulgt meere", som en giver udtrykte det.⁴⁴ Det var en grundfæstet norm, at alle skulle give efter evne. Det understreges af følgende betragtning af inspektør Matzen og pastor Cruse fra St. Hans Hospital: "Efter Evne uddeel, og lad Verden see, at det, du har, ikke er dit eget; men et Laan af Gud til din og fleres Lyksalighed. Himmel! Beløn dem rigelig, og lad alle deres Foretagender vel lykkes".⁴⁵ Det var en grundlæggende kristen forestilling, at Gud - verdens skaber - var ophav til al rigdom. Det var også grunden til, at man skulle give efter evne. Den som Gud havde benådet med rigdom, skulle naturligvis yde mere til de fattige end den, der kun havde til dagen og vejen.

Det synes at have været en udbredt forestilling, at jævne mennesker var mere gavmilde end rige. Det blev f.eks. udtrykt i et digt, der i januar 1780 bragtes i Adresseavisen. Digtet handler om den ubarmhjertige velhaver, der undlader at hjælpe det gamle og gudfrygtige fattiglem, og i stedet bebrejder denne hans fattigdom. En barmhjertig menneskeven iler den gamle til hjælp, men kommer først frem, da han er død af sult: "En gammel Graeskægget af Hunger geleidet/Blev ham af den Rige i hans Armod bebrejdet:/Du burde arbeidet, som jeg og som andre/Han gav ham slet intet, men lod ham kun vandre/En Gellert⁴⁶ udsurgte hvor denne Mand boede/Han fandt ham og vilde ham giøre til gode/Men i det han kommer opgiver han Aanden/En Psalmbog ved Siden, en Skofte i Haanden/Lader os Hielpe dem blandt os som lider/Haver vi Forraad, er friske og sunde/Lad os da lædske fortørrede Munde/Har vi i eye hvad disse mon fattes/Maae vi da ikke ret lykkelig skattes".⁴⁷

Digtet havde den klare morale, at den der var så lykkelig, at kunne spise sig mæt hver dag, burde hjælpe de sultne. Samtidig bidrog digtet til at skabe billedet af den gerrige rigmand. Det var sandsynligvis også med hentydning til det generelle billede af den gavmilde middelklasse og almue og de nærige rige, at en giver donerede penge til de fattige med kommentaren: "Fra en i maadelige Omstændigheder til Opmuntring for de Rige".⁴⁸

En lignende holdning kom til udtryk, da "et Vennelaug" i efteråret 1790 skænkede to rigsdaler til lemmerne i St. Hans Hospital. Vennerne henviste nemlig i almissenotitsen til satirikeren, dramatikeren og samfundsrevseren P.A. Heibergs *Selskabs-Sang*. Den 25 September 1790, hvor det i sidste vers hedder: "Stormanden svirer og glemmer den arme/kan ham med kold Lige-gyldighed se/Vi ere Smaafolk og føle med Varme/midt under Sviren, Elen-digheds Ve/Hungriges Mave/fordre en Gave/giver! og Tak skal I have".⁴⁹

Sangens pointe var, at småfolk havde mere medlidenhed med de fattige end de rige. Og mon ikke der - i hvert fald for nogens vedkommende - var noget om snakken? Den store befolkningsgruppe, der levede et liv, hvor der var en reel risiko for at fattigdommen kunne ramme dem selv en dag, måtte begribeligvis have større forståelse og sympati for de fattige. Men ikke alle var enige i, at de rige var mindre gavmilde end middelstanden. 14 dage efter at Heibergs digt blev bragt i Adresseavisen, doneredes to rigsdaler, en mark og 13½ skilling, som var blevet indsamlet ved et bal og skulle "tiene til et Beviis, at det ikke er saa aldeles rigtigt, hvad der staaer i den fameuse Vise: Stormanden svirer og glemmer den Arme".⁵⁰

Det var da heller ikke ualmindeligt, at velhavende borgere gav store gaver til de fattige eller testamenterede større beløb til fattigvæsenet. Mange fattiginstitutioner blev således finansieret af legater og fundatser oprettet af gavmilde velhavere. Men ikke kun adelige, købmænd og andre velstående borgere evnede at efterlade fattigvæsenet større beløb. I 1790 arvede Nicolai Arbejdshus og Friskole den relativt store sum af 100 rigsdaler efter en afdød bagersvend.⁵¹ Sådanne større donationer blev behandlet på mere officiel vis, og fattiginstitutionerne opbevarede lister over den kapital, som de forskellige legater og fundatser indeholdt.

Det skete dog også, at den jævne befolkning efterlod mindre beløb til de fattige. "Salig Lise Margarete" havde således "paa sit yderste" begæret, at der på hendes fødselsdag skulle uddeles en rigsdaler samt 24 toskillings surbrød til de fattige på St. Hans Hospital.⁵² På samme måde arvede Almindelig Hospital to rigsdaler efter en gammel kone.⁵³ Både velhavende og mindrebemidlede betænkte de fattige ved at testamenterede store og små gaver til fattiginstitutionerne. Det er nærliggende at forestille sig, at givnerne ønskede at sikre sig en plads i paradiset ligesom i den katolske tid.

Guds indgriben i det jordiske liv - forbøn og tak

Som oftest blev de kundgjorte almisser i Adresseavisen givet som tak for udvist nåde eller med bøn om en nådesbevisning. Det var ganske vist ikke alle givere, der anførte en sådan personlig hensigt eller intention med almissen. I nogle tilfælde var dét muligvis udtryk for, at man gav af ren godhed og barmhjertighed, mens den personlige hensigt med gaven i andre tilfælde blot ikke nævntes. Gud blev, som jeg senere vil komme ind på, betragtet som altseende. Hvis Gud så alt, var der ingen grund til at nævne anledningen eller intentionen med almissen, men som vi skal se, valgte de fleste givere alligevel at nævne deres ærinde. Så vidste de fattige jo også, hvem og hvad de skulle bede for.

Adresseavisens gavenotitser vidner om, at mange givere var mindst lige så fokuserede, om ikke mere, på at henlede Guds opmærksomhed på sig selv, som på at lindre de fattiges nød. Hovedparten af almisserne blev ikke alene givet for at vederkvæge de fattige, men i lige så høj grad i håb om at anråbe Guds velvilje og hjælp. Almissebekendtgørelserne bar præg af denne tankegang, og givernes notitser kan i store træk opdeles i to indbyrdes afhængige hovedgrupper, nemlig notitser, hvori giveren beder om guddommelig bøn-hørelse og notitser, hvori giveren netop takker for at være blevet bøn-hørt.

Giverens bøn til Gud kunne omhandle alt mellem himmel jord. Men fælles for alle bønner var det elementære ønske, som en giver i vinteren 1790 ytrede: "Herre! Tænk paa mig til det beste".⁵⁴ Senere samme vinter ønskede en anden, "at Herren i Naade ville forbarme sig over mig, som jeg har Medlidenhed med min trængende Næste i denne Vinterens haarde Kulde".⁵⁵

Når en giver følte, at hans almisse og bøn havde virket, og Gud havde bøn-hørt ham, gav han typisk en ny almisse "som skyldigst Erkiendtlighed for den Allerhøiestes milde Forsyn og Godhed".⁵⁶ Til tider skete det også, at et taknemmeligt menneske ønskede at rette en generel tak til Gud, som da en giver skænkede St. Hans Hospital fem rigsdaler "i Betragtning af saa store, mig af Forsynet fra min spæde Ungdom til min høye Alderdom uforskyldt beviste, Velgjeminger".⁵⁷ Typisk takkede man dog Gud for hver enkelt tildelt velsignelse.

Sygdom og barsel

Sygdom og helbredsproblemer var genstand for mange forbønner. Ofte søgte en syg at opnå Guds hjælp ved at betænke de syge og sengeliggende fattige, som til gengæld skulle "bede en god Bøn" for, at den syge giver "kunde be-

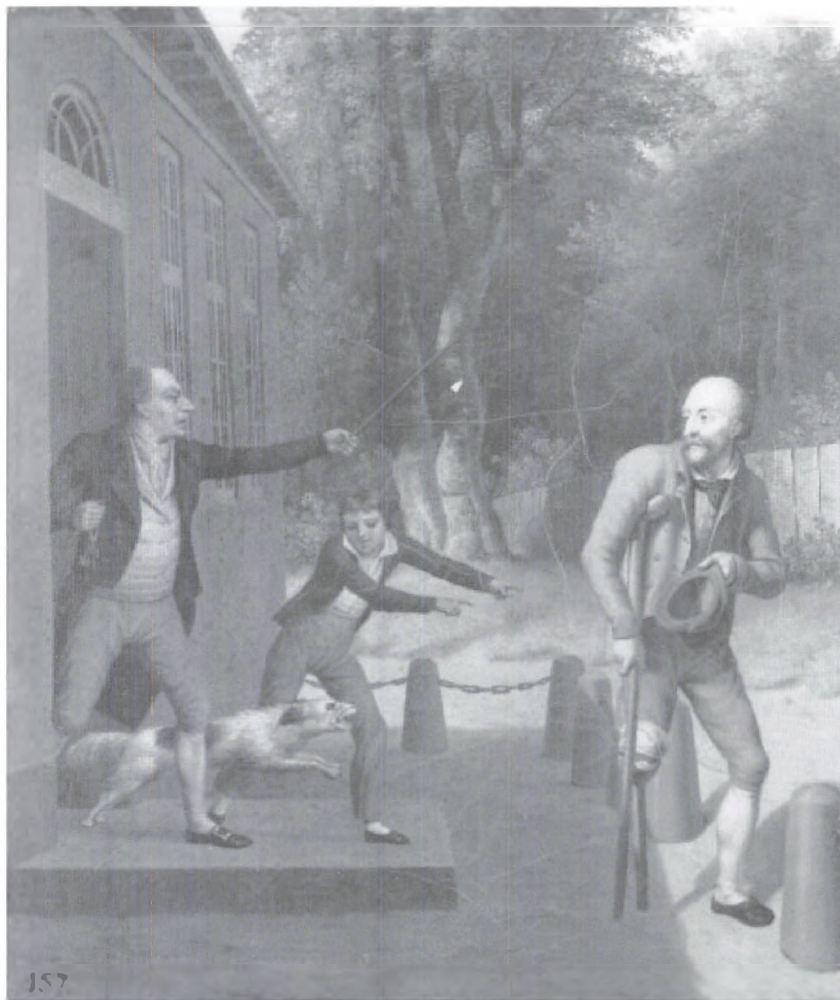
komme sin Helsen igien".⁵⁸ Andre gange var det ikke den syge selv, men hans pårørende, der gik i forbøn eller bad om de fattiges bønner. I sensommeren 1780 tilgodeså en fortvivlet ægtemand således flere forskellige fattiginstitutioner med nogle rigsdaler i håb om, at det kunne hjælpe hans kone, "som beder daglig om Guds Hielp og Bistand for sin Helsen", og han tilføjede: "Gud giv os en god Taalmodighed at bære Korset".⁵⁹

I sommeren 1790 skænkede en udmattet syg to rigsdaler til deling blandt de nødlidende på Almindelig Hospital "med Begiering, at de vil bede Gud, at han i Naade vil forandre min Svaghed, som jeg har baaret paa i 12 Aar, enten til Livet eller en salig Død".⁶⁰ Gennem de fattiges forbønner kunne Gud bevæges til at helbrede, men tilsyneladende også til at udfri en dødsyng person fra sine lidelser. En anden, der gennem mange år havde været svagelig, anførte i en gavenotits: "Ach Herre! Forbarme dig over mig og giv mig det der er for mig tjenligt baade til Siæl og Legeme, da du veed best hvad som tiener os til vores Nytte".⁶¹ Man kunne stole på, at Gud fjernede dårligdommen, men ikke vide, om det var ensbetydende med helbredelse eller bortgang.

Efter en helbredelse var det tilbørligt at takke Gud for hjælpen. Igen kunne det både være den syge selv eller hans pårørende, der takkede med en større eller mindre gave til de fattige. En husmoder gav således de fattige seks rigsdaler, "for Gud har hiulpet min Mand og Søn af stor Sygdom", mens en anden takkede Gud med en rigsdaler til de syge fattige "for Gud har hiulpet mig op af en svær Sygdom".⁶²

I den tidlige moderne verden var det begrænset, hvad man kunne gøre, når man selv eller et kært familiemedlem blev ramt af sygdom. Selv banale lidelser som forkølelse og influenza kunne udvikle sig i dødelig retning. I sin afmagt henvendte man sig derfor til Gud, da man var overbevist om, at han kunne gribe ind i menneskelivet, hvis han ønskede det. Gud kunne nå gennem bønner, men endnu bedre var det at kombinere bønnerne med almisse til de fattige. Allerbedst var det via almissen at få de fattige til at gå i forbøn for sig. Før koppevaccinens udbredelse var det f.eks. naturligt for et lykkeligt forældrepar, at give de fattige nogle rigsdaler "fordi Gud har bevaret et Barn godt at overstaae Kopperne", der var en børnesygdom med stor dødelighed.⁶³ Sygdomsramte kunne i mange tilfælde kun forlade sig på Guds hjælp, og en genvej til den gik gennem almisse og de fattiges forbøn.

Af samme grund var barsler også genstand for folks bønner. Fødslen var farlig for både mor og barn, og ofte skete det at begge døde i barselssengen. Der var kun lidt eller intet, man kunne gøre for at mindske risikoen for de hyppigt forekommende komplikationer. Vordende forældre, der gav en skilling til de fattige, satte imidlertid deres lid til, at Gud hindrede ulykke. En ængstelig vordende far skænkede således 10 rigsdaler til en sygekasse "med

"Tiggeren hos de slette mennesker" af C.W. Eckersberg (1807). Ikke alle ønskede at give de fattige tiggere almisse. Det var en udbredt forestilling, at rige folk, som manden med pengeposen på Eckersbergs maleri, var mindre gavmilde end den jævne befolkning (Kunstakademiets Bibliotek).

Ønske at vor Herre vil give min Kone en god Forløsning".⁶⁴ Af samme grund takkede en førstegangsfødende mor Gud ved at give 10 rigsdaler til sygestuen i Børnehuset "i Anledning at Gud har været mig saa naadig, at lade mig overstaae min første Barselsseng, uden Doctor eller Medicamenters Brug".⁶⁵

Fare, vold og ondskab

Det var ikke kun i forbindelse med sygdom eller fødsler, at man håbede på Guds velsignelser. Andre ulykker kunne støde til. Mange frygtede samfundets forbryderiske elementer, og derfor var alskens former for kriminalitet emne for forbøn, hvor menigmand søgte guddommelig beskyttelse mod onde mennesker. En giver anmodede således de fattige almissemodtagere om, "at de beder med mig, at Gud vil bevare mig og mine fra slemme Mennesker", mens en anden søgte beskyttelse mod "fortredelige Folk". Sidstnævnte forbøn var tydeligvis hentet fra Bibelen, idet giveren i almissenotitsen henviste til Davids ord fra *Salmernes Bog*: "Herre, red mig fra onde mennesker, bevar mig for volds mænd".⁶⁶

En giver - og dermed også samtlige Adresseavisens læsere - blev kort før julen 1790 forsikret om, at forbøn kunne afværge farlige situationer. Da Hans Holcks efterlevende enke kvitterede for en gave på fem rigsdaler, der var givet i taknemmelighed til Gud "fordi han har hiulpet mig af en Fare", lovede hun således giveren, at "baade jeg og de Fattige vil bede Gud, at han fremdeles vil afvende al Fare fra hans [giverens] Huus".⁶⁷

Det var dog mere almindeligt at takke for Guds hjælp, når først den farefulde situation var overstået.⁶⁸ Årsagen hertil skal nok findes i, at de fleste farefulde stunder dukkede op uventet og ikke på forhånd kunne forventes. Den giver, der i 1770 betænkte to nødlidende med 24 skilling, havde således ikke i forvejen haft mulighed for at gå i forbøn, "da en Straten-Røver den 22 Januarii a. c. virkelig ville have ihjelslaget mig, om ikke Gud havde holdet sin Haand over mig". Derfor takkede han, "fordi Gud sparede mit Liv", ved at hjælpe to fattiglemmer.⁶⁹ Ligeledes kunne en giver, der kaldte sig "den som ey gjør Mennesken ont", berette, hvorledes han, da han den 22. december 1769 om aftenen ville gå hjem, blev overfaldet "uden Føye og mindste Brøde paa sin Side, af et udædigt Menneske, ved en voldsom Haand baade paa Gaden og i sammes Stue derefter". Giveren overlevede overfaldet og "i Taksigelse til Gud, der hialp ham fra en forestaaende Ulykke" betænkte han nu de syge, elendige og sengeliggende med fem rigsdaler, og tilføjede endda et lille vers: "Gud skee Priis og Ære/Som sig lod det være/Angelegen fra Volds Drav/Mig at udfrie og bevare/Fra en uforventet Fare/Saa mit Saar ey meer gjør AU".⁷⁰

Det var ikke kun voldelige overfald, som folk takkede for at være sluppet nogenlunde helskindet fra. I vinteren 1770 kunne en giver f.eks. prise sig lykkelig, "fordi Gud har bevaret mig for Skade og hiulpet mig fra et slet nederdrægtig Gemyt af en Madmoder". Han skænkede efterfølgende de syge fattige en rigsdaler.⁷¹

At rejse ud, især på længere rejser, var forbundet med mange farer, deriblandt sygdom, krig, røveri og uvejr og de dermed tilhørende risici for død,

lemlæstelse eller fallit. Rejsende, der havde overkommet store farer på deres færd, takkede naturligvis Gud efter en lykkelig hjemkomst. I vinteren 1770 sendte en giver de fattige almisse som tak til Gud for at have sparet et ungt menneske, "der var i stoer Fare paa sin Reyse fra Kiøbenhavn".⁷² Et par verdensmænd takkede ligeledes "den Allerhøieste, der forunderlig har i mange Aar bevaret fra adskillige udstandne Livs-Farer i en anden Deel af Verden" og "for Frelsning i America af en svær Sygdom".⁷³

Almindeligvis sørgede man for at være velsignet inden afrejsen. Ofte ledsagedes almisser til de fattige af forbøn eller ønske om forbønner med henblik på en forestående rejse, som da "P.S." ved flere lejligheder i sommeren 1790 gav almisse til de fattige med følgende bøn: "Herre giv Naade og Lykke paa min Reyse til L**".⁷⁴ Men også de fattige skulle bede til Gud "for mig at jeg maa fuldende en lykkelig Reyse fra L".⁷⁵ Bønnen om en lykkelig fuldendt rejse behøvede ikke nødvendigvis at komme fra den rejsende selv. De pårørende bad også om, at de rejsende ville komme helskindet hjem, f.eks. finder vi en forælders bøn om, "at Gud vil føre mit Barn lykkelig hjem".⁷⁶

Søfolkene var en specielt udsat gruppe. De levede hele deres liv på farten og var derfor i særlig grad eksponeret for de farer, der lurede på enhver rejse. Derfor kunne en sømandskone føle sig nødsaget til at give de fattige en rigsdaler for sin "Mand og Søn, som ligger paa Søen" og tilføje bønnen: "Gud give dem Helbred og en lykkelig Reyse".⁷⁷ Ligeledes bad "en Søfarende (...), at Herren vil bevare ham paa hans Reise".⁷⁸ De fattige mærkede ofte den store glæde ved "en Skippers lykkelige Ankomst til kydst", som da en sømand i julen 1790 uddelte den nette sum af 20 rigsdaler til de mest trængende, "at de tillige med ham vilde takke Gud, som havde bevaret ham paa sin Reyse, og sendt ham vel og beholden hiem igjen".⁷⁹

Ombord på skibene "havde fromheden det med at stige med stormstyrken", og under voldsomt uvejr skete det, at besætningen lovede Gud noget til de fattige i håb om, at Herren ville redde skib og mandskab. På Vesterhavsoerne blev de søfarendes navne oplæst efter gudstjenesten, og præsten bad sammen med sine sognebørn Gud om søfolkenes lykkelige rejse og heldige hjemkomst. Som tak herfor var det kutyme at give præsten en gave efter hjemkomsten. Ligeledes bogførte Asiatisk Kompagni hvert år 106 rigsdaler i sine regnskaber til præsterne i Københavns kirker og i St. Olai kirke i Helsingør for at de skulle bede for kompagniets skibes lykkelige fart og "negotiens" fremgang.⁸⁰

Undertiden angik taknemmeligheden snarere skibene end besætningen. Det var tilfældet i vinteren 1770, hvor flere givere donerede større beløb til de fattige og takkede Gud for, at nogle kongelige fregatter og Asiatisk Kompagnis skib "Fredensborg Slot" med sin bemanning ikke var gået ned, "da det var

ilde bested udi den omdrivende Iis paa de Svenske Kyster". Man må forestille sig, at de pengestærke givere var de købmænd eller interessenter, der havde tabt penge, hvis skibene var gået ned, men som nu stod til at tjene på de vel ankomne asiatiske varer.⁸¹

Husstand, næring og levebrød

Generelt angik mange bønner og taksigelser de forskellige foretagender, der udgjorde folks livsgrundlag. Det var lige så vigtigt at gå i forbøn for levebrødet, som det var at søge frelse fra de farer, der var forbundet med rejser og sygdom. Det gjaldt eksempelvis en arbejdsløs rejsende, der - desperat efter at finde arbejde - i efteråret 1790 kom til København. Han bad de fattige, "at de ville anraabe den naadige Gud med mig, at jeg snart maatte faae et Levebrød, som jeg nu næsten paa 4 Aar har været berøvet, som er min Reyses Øyemærke, da det er kostbar at ligge for længe i Kiøbenhavn".⁸² De fattige blev ofte anmodet om, at "bede om den almægtige Guds naadige Beskiærmelse, Lykke, og Velsignelse i alle mine lovlige Forretninger", eller ligefrem om Gud ville være almissegiverens "Hielper og Raadgiver i alt mit Foretagende".⁸³

Hovedparten af befolkningen levede af deres hænders arbejde. Den jævne mand var afhængig af en god fysik og det er derfor ikke mærkeligt, at en stor del af bønnerne drejede sig om bevarelse af helbred og sundhed. Det kom således til udtryk, da en giver qua sin almisse og de fattiges forbøn udtrykte det håb, "at Gud vil lægge sin Lykke i mine Hænders arbejde", mens en anden bønfaaldt Gud om, at lade ham beholde sin arbejdssevne: "Lad mine Hænders Arbejde aldrig slaae mig feil".⁸⁴ Uanset om man var rig eller fattig ønskede man dog, at "Gud [ville] give Lykke i vores Næringsvey".⁸⁵

I efteråret 1790 skænkedes "30 af de meest elendigste Lemmer i St. Hans Hospital" fem rigsdaler med den begæring, at "de vilde forene deres Bønner med min, at Gud vilde snart ophæve den Forhindring, som gjør det umueligt at blive forenet med min Kiereste".⁸⁶ Ægteskabet var en fundamentalt livsvigtig institution i det tidlige moderne samfund. Bonden kunne ikke fæste en gård, og håndværkeren kunne ikke blive laugsmester, hvis ikke han var gift. Og hvis den ene ægtefælle døde, var det i de fleste tilfælde nødvendigt hurtigt at gifte sig på ny, både af hensyn til den arbejdskraft, som en ægtefælle udgjorde, og for at efterkomme de regler og normer, der fordrede, at en fæstebonde eller håndværksmester var gift. Derfor var ægteskabet også genstand for folks bønner og ønsker, og ved bryllupsfester var det kutyme at give til de fattige.⁸⁷

Det var tilfældet med det ugifte kærestepar, der gerne ville "forenes" i ægteskabet, og den almissegiver, der bad om "at Gud vil velsigne mine Venners

Forening".⁸⁸ I vinteren 1780 gav et nygift par ligeledes almisse til de fattige med bøn om Guds velsignelse af deres ægteskab. Hans Holck kvitterede med følgende lille digt: "De tvende, som sig her foreener/Og ærligt med hinanden meener/Velsigne Gud enhver især/Og vogte dem fra Fristelser/Han i det Gode dem befæste/Og gjøre alting til det beste".⁸⁹

På grund af børnedødeligheden var børnene ofte forældrenes store bekymring. At miste et barn var ikke blot en sorg, det var også tab af en ressource eller i hvert fald en potentiel ressource. Børn var vigtige for husstanden som arbejdskraft, men senere måske endnu mere uundværlige for forældrene, når børnene skulle være deres forsørgere i alderdommen: At blive gammel uden at have overlevende efterkommere kunne bringe et menneske til tiggerstaven. Børnenes rolle i familielivet var vigtig, hvorfor "E.L.M." i 1790 gav tre rigsdaler til de fattiges middagsmad påskedag med ønske om, "at Gud stedsse vil bevare Giverens Børn".⁹⁰

Var ulykken sket og var et barn blevet alvorligt sygt, satte man sin lid til Gud og bad for barnet. Et medlidende menneske ønskede således i foråret 1790, at de fattige skulle "bede Gud om Forbarmelse for et lidet uskyldigt Barn, at han vil lindre og borttage dets Smerter, og befrie de kierlige og ømme Forældre for at see og høre længere paa al hendes Jammer og Nød".⁹¹ Selv efter sit syge barns bortgang valgte en moder at takke Gud med en almisse til de fattige "i Anledning af hendes eget Barn, der i saadan Svaghed er bortdød, med Tak til Gud, som friede hende fra stor Hiertesorg".⁹²

Børn kunne selvfølgelig også give anledning til mindre alvorlige bekymringer. Det var tilsyneladende tilfældet, da en giver skænkede de fattige en rigsdaler med bøn om, at "jeg ey skal vrie mine Hænder for et udydigt Barn".⁹³ Om det var en fortvivlet forælder eller en vred barneplejerske, der skrev disse ord, er ikke godt at vide. Alt fra trivielle dagligdagsproblemer med et trodsigt barn til sorger forbundet med børns sygdom og død fandt vej til de almisse-givendes bønner.

Kun sjældent skete det, at en giver gik i forbøn for andre husstandsmedlemmer. Et tyende indleverede to rigsdaler til de "12 meest Nødlidende i St. Hans Hospital" med bøn om, "at de vil bede Gud bevare min Madame og hendes Mand, og give dem Lykke til alt deres Foretagende". Det var usædvanligt at gå i forbøn for sit herskab. Det understreges af forbønnens unikke karakter i det her gennemgåede materiale, men måske mere sigende er det, at hospitalets embedsfolk bad "Herren høre denne saa sieldne Veltænkende Bøn".⁹⁴ Lige så usædvanligt var det, da et herskab som taksigelse gav de fattige almisse, fordi "Herren hialp vores Tieneste-Menneske".⁹⁵

Rigets øverste husbond, kongen, var også genstand for undersåtternes gode ønsker og almisser. Eksempelvis den "lidet og meget usselt Skiærν" (10

rigsdaler!) en borger begærede uddelt på kongens fødselsdag, for at opmuntre de fattige, ”at de med mig opløfte Hierte og Mund, og offerer, til Gudernes Guder, og Kongernes Konger, Lov, Tak, Hæder og Ære, der hidindtil har saa naadeligen bevaret Landets Konge og Fader, Vor dyrebare Christian. I mine Venner Guds elskelige Siæle, sænder med mig tiilig og sildig, og uafladeligen for Vor kiere Monark Bønner og Forbønner til den almægtige Gud, paa det at Herren vor Gud maae have stedse sin Velbehagelighed i Ham, og at Han maae blive til evindelige Tider Herrens Velsignelse, og Herrens Elskelige”.⁹⁶

Også den øvrige kongefamilie havde folkets interesse. I september 1790 bragte kronprins Frederik sin brud til København. I forbindelse med de mange festligheder på ”Indtogsdagen” modtog fattiginstitutionerne adskillige gaver. De fattige skulle også mærke, der var fest. En af giverne skænkede de fattige brød, smør, ost og øl til uddeling på indtogsdagen, ”for at give disse desstørre Leylighed at anraabe Forsynet om Naade og Beskiermelse over det høye Par, som Staden i Morgen faaer i Eye, den Kongelige Familie, og enhver som vil Landets Vel”.⁹⁷

Guds lykke og velsignelse året rundt

Oplysningstidens almissegivere synes at have haft en klippefast tro på, at Gud greb aktivt ind i menneskelivet. Almisser blev derfor ledsaget af allehånde bønner og taksigelser for både stort og småt. Nogle givere ønskede, ”at vor Herre vil husvale os her, og hisset evindelig”.⁹⁸ En anden takkede Gud ved at tilgodese de ”nødlidende Pesthuus-Lemmer i Betragtning (af) Guds stedseverende Naade og Godhed mod mig og mine”.⁹⁹ Almindeligvis gjaldt givernes bønner og taksigelser dog velsignelser af betydeligt mindre omfang. I sommeren 1790 begrundede en giver f.eks. sin donation på fem rigsdaler til Trinitatis sogns fattige på følgende måde: ”I Anledning af min Fødselsdag og mit Løfte til Gud for de mange Velsignelser han har tildelet mig, at de Fattige ville bede tillige med mig, at Forsynet trygt vil ledsage over Havet hvad jeg venter, legge sin Velsignelse i ethvert enkelt Foretagende, lade mig og mit Huus hvile under hans Omsorg, og give mig fremdeles Naade og Kraft til at takke ham for hans store Velgierninger”.¹⁰⁰

Almisse blev givet året rundt. Visse årstider havde de fattige dog mere brug for almisse end andre: Om vinteren levede mange fattige under særligt kummerlige forhold i utætte og faldefærdige baghuse, mens de om sommeren led under den kornmangel, der ofte opstod i månederne inden, den nye høst kom i hus. De fattiges problemer kunne ændre sig med årstiderne, men et barmhjertigt menneskes hjælp var der altid brug for.

"Tiggeren hos de gode mennesker" af C.W. Eckersberg (1807). Forestillingen om småfolks medlidenhed med de fattige. Her illustreret ved den jævne bondefamilies almisse til en Jesus-lignende omvandrende tigger (Kunstakademiets bibliotek).

Fra gammel tid var det kutyme at uddele gaver til de fattige på helligdagene. Denne praksis var stadig almindelig i 1700-tallet. I 1705 konstaterede Københavns politimester Ole Rømer, at "den Sedvane som Betlere har altid haft, at bede om Almisse de store Høytidelige Aftener" stadig levede i bedste velgående. Det var endnu tilfældet ved århundredets slutning. På helligdagene opfattedes Gud som mere tilgængelig end til daglig, og folk følte sig derfor mere motiverede til at give til de mange hundrede tiggere, der (af samme

grund) samlede sig i byens gader på sådanne helligdagsaftener.¹⁰¹

Helligdagsalmisserne blev skænket med de samme forskelligartede motiver som de fleste andre almisser. I 1770 modtog "de elendigste, og mest trængende Pesthuus Lemmer" og "de meest trengende frie Huus-Lemmer i Hospitalet" således 10 rigsdaler "som en Nye-Aars Gave, i Anledning af et Interessentskab i Stats-Lotteriet fra B. og S. og B".¹⁰² Samme år på Helligtrekongersdag skænkede to barmhjertige personer almisser. Den første med ønske om de fattiges forbøn, og den anden i taknemmelighed over, at Gud hidtil havde "hiulpet forunderlig".¹⁰³ Samme år blev lemmerne i det nyopførte Almindelig Hospital ydet en stor almisse på 20 rigsdaler til uddeling på Kyndelmissedag af en giver, der glædede sig over "Guds Beskiernelse og Varetægt der stedse haver været over mig, udi saa mange Tilfælde".¹⁰⁴ Også til Fastelavn, Påske, St. Hans og på Vor Frue Dag uddeltes jævnlige almisser.¹⁰⁵

Helligdagene var dog ikke de eneste mærkedage, hvor man særligt betænkte de fattige. Mange udbad sig, at deres gaver blev uddelt til de fattige på en bestemt dag. Somme tider gav man i erindring om en særlig dag, som da lemmerne i Almindelig Hospital doneredes fem rigsdaler "til aarlig Erindring af 8 Febr".¹⁰⁶ En lykkelig giver betænkte den 16. august 1770 de fattige med 10 rigsdaler "med Begiering, at ihukomme at bede Got for en, som paa den Dag har faaet af Gud, den største Gave af Timelige Ting", mens en anden i sommeren 1790 uddelte en rigsdaler med det ønske, at de fattige "ville takke Gud med mig, som haver velsignet mig til denne Dag".¹⁰⁷ Fødselsdage blev også erindret med gaver til de fattige. Det kunne være i taknemmelighed, som da en forælder gav almisse på sin datters "Geburts-Dag den 10 Jan. til Middags Maaltid med taknemmelig Erindring til Gud, for hun lykkelig haver overstaaet Smaa Kopperne".¹⁰⁸ Eller det kunne være i forbøn, som da en hustru uddelte almisse "den 14 Augusti, som er min Mands Fødsels Dag" med ønske om, at "Gud opholde ham fremdeles".¹⁰⁹

En fødselar sendte "de fattige, syge og elendige Mennesker i St. Hans Hospital" 10 rigsdaler "til et Middagsmaaltid den 24 May, som er min Fødselsdag" i håb om, at de fattige ville erindre ham i deres bønner.¹¹⁰ En anden valgte at uddele penge til de fattige på sin fødselsdag "isteden for Tractement" til sig selv og sin familie. Præsten, der modtog almissen på de fattiges vegne, håbede "at en saa ædel Beslutning maatte blive lærerig for andre; men rig paa Velsignelse for ham [giveren] selv".¹¹¹ Det var ikke ualmindeligt, at betænke de fattige på sin egen eller en af sine kæres fødselsdag, men det bemærkedes som noget ganske særligt, at en giver frivilligt led afsavn for de fattiges skyld.¹¹²

Andre særlige begivenheder gav også anledning til almissegivning. Som allerede nævnt modtog fattiginstitutionerne mange gaver i forbindelse med

festlighederne for det nygifte kronprinsepars indtog i København i september 1790.¹¹³ Giverne forbandt også personlige ønsker eller taksigelser med disse almisser. På "Indtogsdagen" skænkede en giver således en rigsdaler til de fattige, "fordi Gud har opfyldt mit Ønske".¹¹⁴ Også selskaber betænkte de fattige i anledning af festlighederne, som da Vester Kompagnis over- og underofficerer samt livskytter ved en middag indsamlede penge til de fattige.¹¹⁵

Den anonyme og den altseende

Giverne, som vi møder dem i Adresseavisens annoncer, var som tidligere nævnt oftest helt eller delvist anonyme. Normen var efter alt at dømme, at giveren skulle holde sin identitet skjult og under ingen omstændigheder måtte prale med sin godgørenhed. Man skulle give af de rette grunde og på korrekt vis. I Joachim Heinrich Campes *Kort Sielelære for Børn* kunne man på én af de mange belærende illustrationer se, hvordan en galant herre på prangende facon gav en fattig mand almisse. I den tilhørende tekst forklaredes det, at den fine mand bevidst gav, så alle kunne se, hvor meget han gav, fordi han var begærlig efter ros. Han gav ikke af medlidenhed eller for at behage Gud, og det var ikke korrekt, ydmyg opførsel.¹¹⁶ Ligeledes anførte Ludvig Holberg i et af sine epistler, "at det er pharisæisk at uddeele Gaver ved Trompeters Lyd, og Almisse taber sin Dyd, naar den gjøres aabenbar".¹¹⁷

Almisse skulle gives i det skjulte. Der var ingen grund til at udstille sin gavmildhed, for Gud så alt – også den gavmildes gode gerninger. Dette er sagt meget klart i *Matthæusevangeliet*, hvor det i om afsnittet *Om almisse* hedder: "Pas på, at I ikke viser jeres retfærdighed for øjnene af mennesker for at blive set af dem, for så får I ingen løn hos jeres fader, som er i himlene. Når du giver almisse, så lad ikke blæse i basun for dig, som hyklerne gør det i synagoger og på gader for at prises af mennesker. Sandelig siger jeg jer: De har fået deres løn. Når du giver almisse, må din venstre hånd ikke vide, hvad din højre gør, for at din almisse kan gives i det skjulte. Og din fader, som ser i det skjulte, skal lønne dig".¹¹⁸

Netop den holdning, som vi møder hos Campe, Holberg og i *Matthæusevangeliet*, udtrykte Tugt- Rasp- og Forbedringshusets inspektør Curtz og pastor Krog i efteråret 1790 i en offentlig takkeskrivelse til en anonym almissegiver: "Just i det han [giveren] ville være skiult lagde han for Dagen, at hans Medlidenhed med disse ulykkelige Mennesker ikke udvældede af Stoltthed eller forfængelig Pralerie".¹¹⁹ Almisse skulle gives af et godt hjerte. Gud lønnede ikke velgørere, der ønskede andres ros og agtelse. Derimod så og belønnede han dem, der gav i det skjulte.¹²⁰ Fattigvæsenets præster og embedsmænd understregede igen og igen, at "Gud, for hvis Aasyn hver Gave er

nedlagt, være i Naade hvers belønner!"¹²¹

I en opgørelse over antallet af bidragydere til de forskellige københavnske fattigkasser i 1770 bekendtgjordes det i Adresseavisen, at de "som har hertil contribueret ere ubekjendte for Menneskene, men visselig bekiendte for Gud".¹²² På samme måde anførte St. Hans Hospitals præst, at den ædeltænkende velgører, som den 18. juli 1780 donerede hospitalets lemmer seks rigsdaler, "og ikke vil være bekiendt af hans Godtgjørenhed, vilde Herren, som seer i Lødom, giengielde aabenbare".¹²³ Almindelig Hospitals inspektør formulerede sig i lignende vendinger, da han i sommeren 1790 takkede en giver for en stor donation: "Dit Navn er fortiet blandt Mennesker, men din Ret-skaffenhed kiender og belønner den Alvidende".¹²⁴

Almissemottagerne

Giverne havde ofte en mening om, hvem almisserne skulle tilfalde. Det kunne være en bestemt institutions lemmer eller de mest "syge", "trængende" eller "hungrige" fattige. Andre gange betænkte navngivne personer eller familier. Det var tilsyneladende ikke ualmindeligt, at man gav til en fast kreds af gadetiggere. Som nævnt ved vi ikke meget om de almisser, som byens borgere gav omstrefjende tiggere til trods for de gentagne forbud og henstillinger. Sandsynligvis havde mange deciderede 'yndlingstiggere', som man understøttede med mere eller mindre faste almisser. Heriblandt også prominente borgere som filosofen Søren Kierkegaard, der gav almisse efter et nærmest fastlagt mønster til en fast skare af gadetiggere. Det drejede sig bl.a. om "Liremænd", "den halte Mand", "den gamle Kone" og "den gamle Margrethe", der regelmæssigt optrådte i regnskabsbogen over Kierkegaards husholdning fra 1847-48.¹²⁵

Visse almisselemmer var særligt populære og havde efter alt at dømme deres mere eller mindre faste godtgørere. I Adresseavisen fra 1790 står at læse, hvorledes forskellige givere gentagne gange gav almisse til en række navngivne fattige, nemlig til den afsindige Johannes Møller, den forhenværende skomagermester Urban, "den blinde Kone i Springgade", en "Enke med 7 Børn i Nyboder" samt kontrollør Sehsteds enke, der henslæbte tilværelsen i "Daarekisten" på St. Hans Hospital.¹²⁶

De personlige gaver var som oftest stilet til St. Hans Hospitals sindssyge fattiglemmer. Da "et forenet Onsdags Selskab" i 1790 ønskede at donere 15 rigsdaler til St. Hans Hospital, overlod man det dog til hospitalets ledelse at finde ud af hvilke lemmer, der skulle nyde godt af de ekstra midler. Til gengæld ville man gerne oplyses om, hvem modtagerne blev.

L. III.

Indlagde 3de Sedel paa 100 Rdr om Gave til St. Hans Hospital, hvorved Giveren beder Herr Inspecteur Low og derværende Præst, at ville drage omsorg for, at den forstedkommende Søndag den 4de Aprilis til 300 Personers Bespisning med et for dem udsædvanlig Maaltid indbetales å 12 Skilling, der beløber 37 Rdr 3 Sk., til Gang Koner og opvartende paa samme Dag 2 Rdr 3 Sk., fra disse 2 Rdr 3 Sk. fradrages dog Bekostningen i Adresse Comptoirs Avis for Anmeldelsen om denne Gaves Erholdelse og Uddeeling. De øvrige 60 Rdr. anvendes til Forbedring paa Senge og Klædning for de meest trængende Lemmer. Skulde Tallet paa disse i alt ikke være saa højt, som her ansat er, saa der fra Bespisning paa bemeldte Dag blev Penge til overs, saa maatte og det behageligen anvendes til den sidst nævnte Brug.

Disse Indlagde af 31. Martij 1784.

Almisse til de fattige var ofte vedlagt en almisenotits, der tillige med pengene blev sendt til Adressekontoret eller Fattigvæsenet. Den afbildede almisenotits sendte en anonym giver til St. Hans Hospital den 31. marts 1784. Teksten lyder: "Indlagde Banco Sedel paa 100 rd er én Gave til St: Hans Hospital, hvorved Giveren beder Herr Inspecteur Low og derværende Præst, at ville drage Omsorg for, at den førstkommende Søndag den 4 Aprilis til 300 Personers Bespisning med et for dem udsædvanlig Maaltid udbetales å 12 Skilling, der beløber 37 rd. 3 mk., til Gang Koner og opvartende paa samme Dag 2 rd. 3 mk., fra disse 2 rd. 3 mk. fradrages dog Bekostningen i Adresse Comptoirs Avis for Anmeldelsen om denne Gaves Erholdelse og Uddeeling. De øvrige 60 rd. anvendes til Forbedring paa Senge og Klædning for de meest trængende Lemmer. Skulde Tallet paa disse i alt ikke være saa højt, som her ansat er, saa der fra Bespisning paa bemeldte Dag blev Penge til overs, saa maatte og det behageligen anvendes til den sidst nævnte Brug" (Københavns Stadsarkiv).

Inspektør Matzen og pastor Cruse valgte derfor at offentliggøre navnene på de heldige "5 aldeles afsindige, i Daarekisten indsluttede, meget graadige Mennesker" i Adresseavisen.¹²⁷ Grådighed var datidens betegnelse for voldsom sult, og med jævne mellemrum udbad giverne sig, at man stillede de mest 'grådige' lemmers sult med deres almisser.¹²⁸

Taksigelsen

Set med almissegiverens øjne havde de fattige den vigtige funktion at modtage almisser og takke for dem ved at gå i forbøn for giveren. Taksigelsen var, som vi har set, af stor betydning for den givende part, og fattiginstitutionernes almisseuddelere sørgede altid for at takke de ædle givere, og bringe de fattiges tak videre.

Når fattigvæsenets stiftelser blev betænkt med gaver var det ikke ualmindeligt, at stedets embedsmænd, sammen med giverens almissenotits, indrykkede en annonce i Adresseavisen, hvor de takkede på de fattiges vegne. Efter at Tugt- Rasp- og Forbedringshusets indsatte i efteråret 1790 havde modtaget ”en heel Kiedel Boghvede Grød kogt i Melk med Smør til, og i alle Maader saa vel tillavet, at enhver Mand kunde spise den, samt nogle Stykker Flesk og et 24 sks. Brød”, takkede institutionens præst og inspektør ”den skiulte Velgjører”: ”Lemmerne takke Velgjøreren med rørte Hierter, og vi aflægge tillige vor Taksigelse paa deres Vegne, og fordi vi troe en saa ædel Gierning fortienet at være almindelig bekiendt, derfor kundgiorde vi den, skjønt det skeer mod Giverens Vidende”.¹²⁹

Man regnede uden videre med, at giveren ønskede de fattiges – og embedsmændenes – tak for måltidet. Almissen blev sikkert også annonceret for at den kunne fremstå som et godt eksempel for andre potentielle almissegivere. Som regel meddeltes giveren blot, at de fattige havde modtaget almissen, og at de havde takket, men enkelte gange skete det, at almissedistributørerne offentliggjorde, hvem der havde fået pengene. I sommeren 1770 uddeltes således almisse til en række fattiglemmer, efter at man fra prædikestolen i Trinitatis kirke havde anmodet menigheden om at donere penge. Almisserne fordeltes ”til en mange Aar Syg og Sengeliggende fattig Enke; En Enke mod 100 Aar gammel; en fattig syg og elendig Enke; En Vattersottig fattig Kone; En fattig og blind Kone; En Kone, som er hentagen, rørt og saare elendig; En fattig og svag Kone over 80 Aar; og en fattig blind og Sengeliggende Kone. Som alle hierteligst takker den ædelmodige Giver, og ønsker ham og hans Guds rige Velsignelse og naadige Beskiermelse”.¹³⁰

Notitsen fungerede utvivlsomt som kvittering til giverne. De ønskede sikkerhed for, at deres penge var kommet de rette fattige i hænde og at modtagerne – og det var nok det vigtigste – takkede for gaven. Den afstand mellem almissegiver og -modtager, som lovgivningens forbud mod tiggeri og almissegivning på gaden (og ved døren) i en vis udstrækning medførte, mindskedes på den måde.¹³¹

Enkelte af de i Adresseavisen nævnte almissemodtagere havde ligefrem så nært et forhold til deres godgørere, at de fra tid til anden indrykkede annon-

cer i avisen, hvor de takkede personligt. "Den blinde Kone i Springgaden" aflagde således i maj 1790 "sin hiertelige Taksigelse til alle dem, som har rækket sin Haand til hende i hendes Nød og Elendighed" og tilføjede, at hun nu boede "paa Ulfeldtsplads No. 122".¹³² Så vidste man, hvor man kunne finde hende! Senere samme år gengældte "den blinde og sengeliggende Enke, som haver lagt saaledes i 10 Aar, boende i Lille Regnegade No. 192 anden Sal to Trapper op" ligeledes sine beskyttere ved at aflægge "sit Hiertes inderlige Taksigelse til enhver, som haver rakt hende Haanden, og tilbeder dem Herrens Velsignelse".¹³³ Disse fattige, blinde kvinder trådte selv frem fra almissemottagerernes anonymitet og takkede deres hjælpere. På den måde sørgede de for, at givernes ønsker om de fattiges tak blev honoreret, og kunne vel derfor med rimelighed forvente at modtage flere almisser. Begge parter - giver og modtager - fik hvad de ville have.

Det hørte dog i reglen til undtagelserne, at almissemottagerne indrykkede takkeannoncer i avisen. Deres røst hørtes som regel kun, når fattiginstitutionernes almisseuddelere bekendtgjorde med hvor megen glæde og med hvor stor taknemmelighed, almisserne blev annammet af f.eks. St. Hans Hospitals lemmer. For andre modtagere medførte deres borgerlige selvfølelse, at de ikke ønskede at træde frem i det offentlige rum med deres fattigdom. Denne gruppe af fattige blev i samtiden benævnt husarme, dvs. fattigfolk, "som Stand, Alder og Skrøbelighed udelukke fra de offentlige Arbejdsanstalter, og Undseelse forbyder at betle, eller at aabne deres Nød for enhver". Det var ærekære mennesker, der havde oplevet en social deroute og som knap nok ville vise sig på gaden af forlegenhed over deres forfatning.¹³⁴

Formentlig var den almissemodtager, der i efteråret 1790 ærbødigt takkede "Det respecttive Selskab, som den 9 Oct. paa Skydebanen uden Vesterport med en Gave af 32 Rd. 10 Sk. saa ædelmodig haver lindret min kummerfulde Tilstand" netop en sådan forlegen fattig. Det store almissebeløb vidner sandsynligvis om, at modtageren tilhørte borgerstanden. Man ønskede næppe at skænke et fattiglem af jævn byrd så stort et beløb.¹³⁵

På vegne af almissemottagerne takkede fattiginstitutionernes ledere de almissegivere, der overholdt fattiglovene og afstod fra at modtage de fattiges tak gennem almissegivning på gaden. Ofte nøjedes embedsfolkene ikke med at takke på de fattiges vegne, men takkede også de barmhjertige givere på egne vegne. Da en kvinde i 1770 takkede for en vel overstået fødsel ved at donere almisser, aflagde inspektøren på Almindelig Hospital således "den allerærbødigste Tak (...) for denne de Fattige beviste store Velgierning". Inspektøren ønskede tillige, "at den barmhiertige Gud vilde fremdeles unde denne unge Kone og rettænkende Christen, sin Naade og Bistand; han bevare hende fra al Gienvordighed i hendes Egtestand, samt give, at hendes kiære Foster maa

leve og opvoxe Gud til Ære, sig selv til Lykke, og Forældrene til største Glæde og Fornøjelse".¹³⁶

I 1790 takkede Vor Frelser kirkes sognepræst, den fremtrædende grønlandsmissionær og tidligere præst ved Vajsenhuset Otto Fabricius, på lignende måde en giver, der havde betænkt de husarme på Christianshavn med 15 rigsdaler. Fabricius takkede "paa de Huusarmes Vegne, som forene deres Ønsker med mine, at den glade Giver maa fremdeles nyde Guds Velgierninger i rig Maade, da han saa vel veed at skønne derpaa".¹³⁷ Samme år takkede Vor Frue Plejekommission, anført af sognepræsten, for en "ædelmodig" gave på 20 rigsdaler til sognets fattigskole "med det oprigtige Ønske: at den hulde Velgjørerinde maa tælle mange glade uformørkede Dage, og til Løn for udmærket Dyd og Menneskekierlighed nyde udmærket Naadeløn af Gud i Tid og Evighed".¹³⁸

De fattiges bønner for de barmhjertige

Nogle givere ønskede de fattiges assistance til at takke Gud. Andre søgte at nedkalde Herrens nåde over sig ved hjælp af de fattiges forbøn. Eksempelvis gav en bekymret ægtemand de syge en rigsdaler for, "at de vil bede Gud at min Kone maatte faae sin Helsen igien".¹³⁹ En anden giver skænkede et usædvanligt stort beløb, 200 rigsdaler, til nogle nødlidende familier, der var blevet omtalt både i "den Berlingske Avis" og i Adresseavisen, "med Begiering til dem at de vil bede jeg altid maae være Under Himmellens Anførsel".¹⁴⁰

Han ville sikre sig en permanent virkning af de fattiges forbøn med én stor donation. Så store donationer var dog et særsyn. Kun sjældent tilfaldt så mange penge én enkelt familie. Igen synes det at have været en familie af stand, der skulle reddes fra social deroute.

De små gaver på et par rigsdaler var de mest sædvanlige, og ligeledes var fordringerne til de fattiges forbønner normalt mere beskedne. Som vi har set, drejede bønnerne sig typisk om mere specifikke sager. Kun sjældent var der tale om mere 'permanente' velsignelser af giveren.

Fattigvæsenets repræsentanter søgte at anspore giverlysten ved at bedyre, at de fattiges "Suk og Bøn vil opstige til Himlen over Giverens store Naade".¹⁴¹ Almindelig Hospitals inspektør Claus Meden gav ligefrem "Forsikring om deres [de fattiges] Forbøn og Velsignelse".¹⁴² Det var dog ikke kun fattigvæsenets embedsmænd, der tilskyndede almissegivningen med løfter om de fattiges forbønner. I de 14 kollektbøger, der i 1753 blev sendt ud til alle dele af landet med det formål at indsamle penge til Opfostringshusets indretning, kunne man således i indledningen læse en opfordring til at give, underskrevet af husets præses - og landets udenrigsminister - J.H.E. Bern-

storff samt direktørerne.

Her blev giverne lovet, at "ligesom man til dets [husets] Understøttning og forsetning, intet ønsker og udbeder uden gandske frivillig Hielp og Kierlig Gave, og det mindste som gives, antages med lige oprigtig Taknemmelighed som det store, saa bliver og de Umyndige, som nyde Frugten af saadan gavmildhed, underviist og tilholdne fra deres spæde Ungdom at bede godt for deres Velgiørere, og anraabe den Allerhøyeste at velsigne Dem i Deres Huuse og Slægter, Lykkelig gjøre Deres Foretagende, lade Dem finde den sande fornøjelse af at gjøre gott, og derimod afvende alt ont fra Dem og Deres Efterkommere i Tiiden og Ævigheden".¹⁴³

Som om det ikke var nok at forsikre giverne om, at de fattige som tak for almisserne ville bede for givernes lykke, kunne man endda af og til finde beskrivelser af almissernes uddeling og de fattiges bønner. Den 29. januar 1790 fejrede man Kongens fødselsdag i en af fattigvæsenets stiftelser, Nicolai Arbejdshus, ved at uddele mad og flidspræmier til lemmerne. Husets mæcener, der var indbudt til at tage anstalten i øjesyn, oplevede ved den lejlighed de fattiges taknemmelighed for de rundhændede gaver. Adresseavisen bragte en malende beskrivelse af seancen: "Glædeligt var det Syn for Tilskuerne, at see sine hungrige Brødre at mættes, rørende var det og at være Øjenvidner til disses varme Bønner, som opsendes til Alfader, for af ham at udbede Kongehuset, samt andre af deres Velgiørere, Velsignelse og Løn".¹⁴⁴

Til hverdag var det naturligvis ikke praktisk muligt at giverne troppede op, hver gang der skulle uddeles almisse. Men fattigvæsenets folk kunne garantere dem, at de var "Vidner til de Velsignelser, som disse Syge og Nødlidende ønskede over saa ømme Velgiørere".¹⁴⁵ Inspektør Claus Meden beskrev f.eks., hvordan "Himlen blev anraabt om Velsignelse over den Fromme", når de fattige på Almindelig Hospital blev tilsendt almisse.¹⁴⁶ I regnskabet for Trinitatis Arbejdshus for 1792 bedyrede arbejdshusets ledelse ligeledes, at alle de gaver huset havde modtaget, "saavel Brød, som Pengene og Fisken, ligesom indkommen, strax er uddeelt til de Fattige, som prisede Gud, takkede, og med Bøn og inderlig Suk udbad Guds naaderige Velsignelser maae daglig formere alt hvad de Velgiørere ejer".¹⁴⁷ Det er næppe for meget at sige, at troen på almisser som en genvej til guddommelig gunst, nærredes af den type officielle ytringer.

Fattigfolks bønner kunne supplere givernes egne bønner, og derfor anmodedes de fattige om "de vil forene deres Bønner til Gud" med givernes.¹⁴⁸ Ja, man troede, at de fattiges bønner havde en kraftigere virkning end almindelige menneskers. "Den Fattiges Bøn formaar meget, naar den er alvorlig" hed det i en gavenotits fra vinteren 1770.¹⁴⁹ Nogle givere efterstræbte derfor især de gudfrygtige fattiglemmers bønner. I vinteren 1780 anmodede en giver

1784

26de Aargang.

No 56

Kjøbenhavn
allene

Kongelig
privilegerede

Adresse-Contours

Med Posten forsendende Efterretninger. Onsdagen, den 31 Martii.

Kuestionen over ufgangne Andet-Bibliothekaried C. Brandes Bibliothek, som i Worgen osholder, com-
municerer Breddes den 2 April, og besvares paa
Pag. 161 i Octoberr.

Landsvausholdings-Selskabet.

Naakkommende Torsdag den 1 April holdes det
kongelige Landsvausholdings-Selskab: Et ordentlige
ogvættelige Møde paa det alderdomlige Sted, om Efter-
middagen Kl. 5 Slut.

C. Marsfeldt,

Selskabets-Cassier.

Ansøgning.

Breddes den 7 Martii Kl. 7. Alene paa de kong-
elige Thaler i Bøyn orsket: Egt Nabs-Direktor
A. B. Kæresten, Commoie i 5 Hæter af Dr. Pr.
i for Løbe, tilligemed en Kvolog og tvende Epilogar,
hvilke eller Dr. Kuriatens Annodning liged af
træde forstellige Starkevitte. Til Slutning Balle-
ten: Kierlighedens Nagt. In Kunsterne for denne
Forelsing tilhører beuante Dr. Kofatter. Gæste-
terne faaet hød Kasserer Soreberg, deende i Vilgaard-
strade No 173 i Svanen i Gaden, og om Aftenen ved
Indgangen i. Skuepladsen, som aabnes Kl. 6.

Gaver.

Indlagte Bancoskidd i paa 100 Rdlr er en Gave
til St. Hans Hospital, hvorm d'Glecken boder Dr. In-
specteur Low og der værende Brak at ville drage Dem
sorg for, at den forstommende Søndag den 4 April
til 300 Personer's Forskjæmping med et for dem usæd-
vanlig-Maal i indrettedes a 12 8., der indløber 37 Rdlr.
3 Rdlr., til Gæsternes og Opvarmende paa samme
Dag 2 Rdlr. 3 Rdlr., fra disse 2 Rdlr. i Rdlr. fradret-

ged bog Beforsningen i Adresse-Contours Aeld for
Anmeldelsen om blane Gaves Erhelvelse og Udbetning.
De øvrige No Rdlr. anvendes til Forbedring paa
Enger og Skjønding for de mest forængende Lemm r.
Eulde Takt paa disse 10's ikke søre saa høg, som
her orsat er, saa der fra Besvarelse paa den sidste
Dag blev Vinge tilovers, saa waarre og det behager
sigen anvedt i den skitsante Brag. Kjøbenhavn,
den 31 Martii 1784.

Den Algede glæde og velsigne denne store ad-
modige Velgøver for denne anseelige Gave til dette Steds
Elendige af forskellige Slags i bedrøvelige Omstæn-
digheder! Efter Forskriften skal de paa den bestemte
Dag gives et godt Spisemaal til Vederqvælsen,
og af den tilbageværende Penge skal nogle af de usleste blive
forsynet med b Klæder og Linned, og for sammes
Behandling der efter til Høy og Væledle Magistraten,
Directeurer for St. Hans Hospital, beviislig Rigtig-
hed blive aflagt.

D. Low, Inspecteur.

Redaktørerne paa Jæddag.

- Kirke Kirke, en Student.
- Højmens Kirke, Katechet Bruun.
- Nicolai Kirke, Katechet Kullerup.
- Paulsgættens Kirke, Lud. Niemann ere for Dime.
- Leinhardt Kirke, Katechet Wedsted.
- Christi Kirke, Dr. Dr. Wänter.
- Geistlied Kirke, Dr. Ancher.
- Kirkestræde Kirke, Dr. Vord.
- Garnison Kirke, Dr. Hedenius.

Indføds-Skolerne.

Ell denne Termin kan nogle fra hvoette Følde
Børn af begge Alen antages i Indføds-skolen No: 1

Almisenotits indsendt den 31. marts 1784 og trykt i Adresseavisen samme dag. Som tak for gaven indrykkede Inspektør Low fra St. Hans Hospital følgende annonce: "Den Algede glæde og velsigne denne store adelmødige Velgøver for denne anseelige Gave til dette Steds Elendige af forskellige Slags i bedrøvelige Omstændigheder! Efter Forskriften skal de paa den bestemte Dag gives et godt Spisemaal til Vederqvælsen, og af overblivende Penge skal nogle af de Usleste blive forsynet med Klæder og Linned, og for sammes Behandling der efter til Høy og Væledle Magistraten, Directeurer for St. Hans Hospital beviislig Rigtighed blive aflagt."

om, at hans almisse blev uddelt "til 3 sande Guds Børn, udbedendes disses alvorlige Forbønner hos Gud for mig i denne min store Nød". Han formodede, at de fattiges "Gemyts-Beskaffenhed" nogenlunde måtte være fattiggassens administrator bekendt.¹⁵⁰ På lignende vis fordelte inspektøren på St. Hans Hospital en almisse til de, efter hans bedste vurdering, gudfrygtigste lemmer, "som skønner at takke Herren vor Gud".¹⁵¹

Forestillingen om, at de fattiges bønner var særligt virkningsfulde, blev rigeligt bekræftet af de offentlige personer, som administrerede de indkomne gaver. Hans Holck omtalte ofte disse bønner i sine kommentarer til indkomne donationer til hans syge- og bespisningskasser. Den 9. juli 1770 takkede han således giverne på de fattiges vegne i Adresseavisen og tilføjede: "Det er ikke med Ord at udsige, med hvilken Taknemmelighed og Hiertets Opløftelse til Gud disse elendige Lazari annammer disse Kierligheds Gaver; Thi den vansmægtede Tunge faaer ligesom nye Kræfter til at takke og priise Guds Godhed, som han ved sine Børn giver dem, og de afmægtige Hænder faaer nye Kræfter til at opløfte sig til Algodhedernes Fader for at anraabe om Velsignelse over saadanne hans Børn, ved hvilke han ikke efterlader sig uden Vidnesbyrd".¹⁵²

Samme måned, den 23. juli 1770, takkede Holck igen giverne på vegne af de fattige, "der visselig ikke aflader at ønske Godt over saa ædelmodige Givere, og under Korset, der best lærer at bede, erindre den Christelige Pligt: Beder for hverandre at I maatte læges".¹⁵³

Under fattigdommens åg lærte man altså bedst at bede, og derfor havde de fattiges bønner større styrke, end ens egne bønner. Det var derfor vigtigt, at almissegiverne kunne vide sig sikre på de fattiges forbøn. Fattigvæsenets folk og det københavnske præsteskab gjorde, som vi har set, deres til, at giverne skulle føle denne sikkerhed. I november 1790 gav Peder Saxtorph, der var kapellan ved Nicolai kirke, f.eks. sognets fattige besked på at gå i forbøn for en velgører, der anmodede om deres bønner: "Glemmer ikke I Fattige, som ere deelagtiggjorte i denne Gave, at opfylde denne ædle Menneskevens Begiering, som ikke har glemt at husvale eder af den Velsignelse, som den gode Gud har skiænket ham. Mit Hiertes Ønske er, at Herrens Velsignelse stedse maa boe og blive hos ham".¹⁵⁴

Præsteskabet og almissekulturen

Gejstligheden opmuntrede ved enhver given lejlighed befolkningens udøvelse af barmhjertighed og bekræftede troen på, at gode gerninger fremkaldte Guds nåde. Fattiginstitutionernes præster og andre embedsmænd takkede jævnligt giverne i Adresseavisen, og ønskede dem endog "den Naade-Løn og

rige Velsignelse, som Gud har lovet alle Barmhiertige".¹⁵⁵ Gud var, som St. Hans Hospitals præst, Niels Christian Bang Cruse, formulerede det, "Givernes visse Beløner".¹⁵⁶ Ledelsen i Vor Frue Arbejdshus - med stiftsprovst Paul Danchel Bast i spidsen - hævdede i tråd hermed, at Gud ville være giverens "Belønner og hans Huses Beskiærmer".¹⁵⁷

Men ikke nok med det. Fattigvæsenets præster anrøbte ligesom de fattige Gud om nåde og om at lade hans velsignelser regne ned over de milde givere. I en annonce i Adresseavisen fra 1790 takkede pastor Cruse fra St. Hans Hospital flere almissegivere med følgende bøn: "Herre! Du kan skiænke Lindring i Lidelsernes bittere Timer. Skiænk Enken den, som anraaber din Forbarmelse. - Hør de stille Sukke, som tillidsfuld udgydes - Hør hendes hæse Raab, og iil hende med Hielp i Møde - Vær selv inden Borde hos de Søefarende, og ledsag dem til deres forønskte Havn. - Læg din Velsignelse i enhvers Næring, og forund enhver saameget, de er i Stand til at imodtage".¹⁵⁸

Cruse gik i forbøn for hver enkelt almissegiver og imødekom således givernes ønske om at opnå en særlig 'kontrakt' med Gud. Den fattiges forbøn var eftertragtet, men det var præstens utvivlsomt også. Cruses bøn var ikke en enlig svale. Gang på gang gik han i forbøn for de mennesker, der tilgodeså de fattige på St. Hans Hospital. Det skete eksempelvis i sommeren 1790, efter at en giver havde skænket fire rigsdaler til et måltid for hospitalets værdigste lemmer: "Herre! Nedskue med vedvarende Naade over denne de Nødlidendes Husvaler. - Giv ham Lykke til alle sine Foretagender, og beskyt ham med hans til Dagenes Ende. - O! Da vil han, som her udsaaede rigelig, ogsaa hisset høste rigelig og arve det evige Liv".¹⁵⁹

Cruse var ikke den eneste københavnske præst, der personligt gik i forbøn for almissegiverne. Hovedstadens sognepræster var i vidt omfang indblandet i fattigvæsenets arbejde. I perioden 1771-1799 var sognepræsterne de ledende skikkelser i de enkelte sognes plejekommissioner.¹⁶⁰ Sognepræsten ved Trinitatis kirke, Christian Holst, forestod således i en længere årrække sognets fattigpleje og besvarede ofte almissegivernes notitser i Adresseavisen. Den 26. juli 1790 kunne han berette, hvorledes han havde modtaget fem rigsdaler til sognets fattige "fra en ubekjendt Velgjører", som ønskede, at de fattige bad Gud om hans velsignelse i flere henseender. Holst gik i forbøn for giveren, for "saa vist som det oprigtige Hierte synes at tale i disse Ord, saa vist bør vi bede med den ædelmodige Velgjører, at Gud vil opfylde hans Hiertes Begiering".¹⁶¹

Peder Saxtorph ved Nicolai kirke anrøbte ligeledes Gud for en velgjører, der med 20 rigsdaler havde 'husvalet' de fattige i den "trykkende Vinter" 1790: "Enhver, som er deelagtiggjort i denne Gave, takke denne Menneske-

ven, og bede med mig, at den naadige Gud vil understøtte ham i hans Alderdom, styrke ham under hans Skrøbelighed, og lade ham i dette begyndte Aar nyde sin rige Velsignelse baade til Siel og Legeme".¹⁶²

Da inspektør Løw og pastor Werdel fra St. Hans Hospital i sommeren 1780 takkede en giver, ønskede de ham tillige "den ypperlige Frugt af hans erkiendtlige Sindelav, som forjættes Psalm. 50,23" (dvs. *Salmernes Bog* 50,23): "Den, der bringer takoffer, ærer mig, ham lader jeg se Guds frelse". Bibelhenvisningen fastslog, at gaver til de fattige behagede Gud og gengældtes med hans nåde.¹⁶³ Det samme var tilfældet, da en anden passage fra *Salmernes Bog* blev påpeget i en af fattigvæsenets taksigelser i 1770: "Gud kiender sine og deres Almisser skal komme op i Ihukommelse for Gud, som vil giengjælde, og som holder Love evindeligt, at den Barmhiertige skal faae Barmhiertighed, og den, som hjælper den fattige skal reddes paa en ond Dag".¹⁶⁴

Den "retsindige Kristen", hvis gave inspektør Meden og pastor Munthe ved Almindelig Hospital i sommeren 1780 takkede for, var næppe heller i tvivl om eksistensen af Guds belønninger, når man garanterede ham, at han aldrig skulle komme til at "mangle Prøver paa Forsynets Godhed, saafremt en Salomons Ord ere troeværdige. "Hvo som forbarmer sig over den Elendige, laaner Herren; men han skal betale ham hans Velgjerning".¹⁶⁵

Guds løn i det evige

Det var ikke kun i det timelige, at man kunne få Herrens velsignelse. Mange i Oplysningstidens København troede også, at barmhjertighedsudøvelse kunne berede vejen til en bedre skæbne efter døden. Også her bekræftede og fremmede præsteskabet beredvilligt forestillingerne.

For den velhavende klædehandler Claudi Rosset, der i midten af 1700-tallet skænkede Pesthuset - det senere St. Hans Hospital - størstedelen af sin formue, synes Guds nåde at have været en naturlig følge af godgørenhed. I en fundats fra 1752 udtrykte Rosset sin forventning om, at "enhver baade her i det timelige, og hidset i det ævige Liv kand vente sig Guds Løn og Velsignelse, hvormed alle Fattiges Patroner og Velyndere rigeligen belønnes".¹⁶⁶

Claudi Rosset troede tydeligt nok, at hans barmhjertighed udløste Guds gaver og frelse både i det jordiske og himmelske liv. Præsternes kommentarer i Adresseavisen fastslår, at Rossets retorik var ganske i tråd med det, præsterne prædikede. De var ikke i tvivl om, at Gud ville velsigne giverne og deres kære, "og at Velsignelsen maae følge Dem alle Deres Lives Dage, til de hisset skal nyde en evig Naadeløn".¹⁶⁷ Når de barmhjertige havde modtaget de guddommelige velsignelser i det jordiske liv, ville deres barmhjertighed også blive belønnet i Himlen.

Som det rammende blev formuleret i sommeren 1770: ”Deres Gierninger skal følge Dem paa hiin Side af Graven (...) og i de Dødes Opstandelse skal De høre deres Kierligheds og Barmhertigheds Gierninger priiste af den store Forbarmere, der til Deres Berømmelse vil opregne dem, og evig belønne dem”.¹⁶⁸ Igen var det præsterne og fattigstiftelsernes bestyrere, der talte, når befolkningen skulle bekræftes i deres traditionelle (og katolske) forestillinger.

Når pastor Cruse i 1790 bad Gud om, at de gode giveres huse skulle ”blomstre” og i parentes anførte, at Guds nåde i det jordiske kun var ”en Forsmag paa dine [Guds] høyerer Goder, der hisset skal nydes”, og når Werdel, præsten på St. Hans Hospital, i 1780 garanterede en giver, at Gud ville gengælde ham ”baade i denne og den tilkommende Verden”, var det i begge tilfælde udtryk for en kristendomsopfattelse, man ikke forventer at finde hos Oplysningstidens lutherske præster.¹⁶⁹

Tolereret folketro eller kirkelig praksis?

Præsterne deltog aktivt i de ritualer og den retorik, der omspandt udøvelsen af gerningskristendommen i Oplysningstiden. Fattigvæsenets præster spillede derfor en væsentlig rolle i almissekulturen. Giverne forventede tak, forbøn og Guds gaver til gengæld for deres almisser, og præsterne bekræftede menigmand i deres forestillinger med ord og handling. De gjorde intet for at afkræfte dem, selvom de var (og er) i strid med luthersk teologi. Tværtimod.

Der var tale om et skisma mellem kirkens officielle holdning og præsternes stilling til gerningskristendommen. På den ene side har den lutherske kirkes holdning til gode gerninger været fuldstændig klar fra reformations-tiden og frem til i dag: man kan udelukkende opnå frelse ved at tro; gode gerninger fremkalder hverken Guds nåde her eller hisset.¹⁷⁰ Men i en række københavnske præsters ytringer fra slutningen af 1700-tallet møder vi en anden - nærmest katolsk - holdning til gudsdyrkelsen.

At et luthersk præsteskab støttede op om gerningskristendommen er et fænomen, der også kendes fra Sverige. Her støttede præsterne i 16- og 1700-tallet lokalt offerkirkeskikkens tradition for votivgaver, altså takkegaver for Guds nåde, selvom kirken i princippet skulle modvirke denne skik og de forestillinger, der omgærdede den.¹⁷¹ Skikken er som tidligere nævnt indgående behandlet af den svenske historiker Monica Weikert, der også kommer ind på skismaet mellem den officielle lutherske tro og præsternes handlinger.

Weikerts systematiske gennemgang af svenske visitatsprotokoller giver ikke et entydigt billede af den svenske gejstligheds syn på offerkirkeskikken.

På på én af de mange belærende illustrationer i den tyske pædagog Joachim Heinrich Campes Kort Sielelære for Børn (1790) ses en fin herre, der prangende giver en fattig mand almisse. Dét var efter datidens normer ukorrekt opførsel. Almisser skulle gives af medlidenhed og for at behage Gud. Ikke for at høste andres ros.

Skikken blev lejlighedsvis kritiseret, men en større handlingspræget kritik og bekæmpelse blev det aldrig til. Der fandtes endda højtstående gejstlige, der omtalte skikken i positive vendinger. Præsteskabet havde, til trods for at man udmærket kendte til offerkirkerne og forestillingsverdenen omkring dem, ikke vilje til eller ønske om at fjerne denne ikke-lutherske skik.¹⁷²

Weikert har i analysen af offerkirkeskikken anskueliggjort mødet mellem den officielle lutherske bekendelse og offerkirkernes alternative fromhedsudøvelse ved hjælp af en analysemodel til kategorisering af religiøse tanker og handlinger, der oprindeligt er formuleret af den italienske historiker Carlo Ginzburg. Weikert har bearbejdet Ginzburgs model således, at de religiøse tanker og handlinger er grupperet i fire hierarkiske kategorier, nemlig 1) det foreskrevne - den helt officielle tro og dens ritualer, 2) det praktiserede - uofficiel gudstro praktiseret af kirken, 3) det tolererede - uofficiel eller forbudt gudstro accepteret af kirken og 4) det bekæmpede – forbudt og modarbejdet overtro.

Det foreskrevne og det praktiserede repræsenterer kirken i henholdsvis teori og praksis, altså konfession og ritualer, der ikke nødvendigvis er i overensstemmelse med hinanden, men som praktiseres af kirken. Offerkirkeskikken kan uden videre placeres i kategorien af "tolerede" religiøse forestillinger og handlinger, da skikken som nævnt aldrig mødte egentlig modstand fra gejstligheden. Men Weikert hævder videre, at skikken ikke blot tolereredes af gejstligheden, men ligefrem udgjorde en del af den kirkelige virksomhed på det lokale plan. Skikken var med andre ord en integreret del af den lutherske gejstligheds praksis.¹⁷³

Men hvordan forholdt det sig i Danmark og i København? Det kan umiddelbart afvises, at almissekulturen med dens iøjnefaldende do-ut-des tankegang hører til den foreskrevne lutherske teologi. Den er heller ikke en del af det forestillingskompleks, vi normalt kalder 'overtro'. Skikken praktiseredes jo i fuld offentlighed i Københavns største avis i mindst 60-70 år. Ville man bekæmpe almissekulturens gerningskristendom, havde dette været stedet at begynde! Skikken er heller ikke omtalt i Erik Pontoppidans kendte skrift *Fejkest til at udfejje den gamle Surdejs eller de i de danske Lande tiloversblevne og her for Dagen bragte Levninger af saavel Hedenskab som Papisme* fra 1736.¹⁷⁴ Her tordnes ellers mod alt fra nissetro til bibelske varsler. Havde det på nogen måde været ildset at søge Guds hjælp og de fattiges forbøn gennem gode gerninger, må man antage, det havde været omtalt her. Desuden findes der ingen lovgivning mod skikken.

Almissekulturen repræsenterede umiddelbart en række tolererede (folkelige) religiøse forestillinger og handlinger. Men præsteskabet gav skikken det officielle præg, der betyder, at den også falder ind under Oplysningstidens kirkeligt praktiserede religionsudøvelse. Til trods herfor, mener jeg ikke, at man med sikkerhed kan sige, at almissekulturen enten var en halvofficiel, kirkelig praktiseret, troshandling eller alene udtryk for en folkelig skik, tolereret af kirken og magthaverne. Her nærmer vi os det vanskelige spørgsmål vedrørende skikkens ophav. Blev gerningskristendommen praktiseret af den lutherske kirke og derfra udbredt til folket, eller blev de gamle, tilsyneladende førreformatoriske, forestillinger primært dyrket af folket, som kirken derpå rettede sig ind efter?¹⁷⁵

Almissesystemet

Det helt centrale i den franske antropolog Marcel Mauss' gavegivningsteori er, at giveren af en gave altid kan forvente en gengave fra modtageren. Det er gavegivningens logik. Det var også tilfældet med de almisser, Københavns indvånere gav til byens fattige. Almissegivningen var omgærdet af en række faste ritualer og forventninger om, at almisser blev besvaret med en form for gengave. En acceptabel gengave var ensbetydende med, at den oprindelige giver nu "stod i gæld" til den oprindelige modtager, og sådan kunne det i princippet fortsætte i én uendelighed. Der var altså ikke tale om en enkelt udveksling, men snarere om en serie - en kæde - af gaveudvekslinger. Af gavenotitserne i Adresseavisen er det muligt at se, hvordan dette almisse-system af gensidige gaver fungerede i praksis.

Løftgivning - dvs. når en giver forpligtede sig til at give eller give mere - var af væsentlig betydning i almissekulturen. Ofte blev almisser givet efter

tilsagn: "Fra en Christen efter Løfte, fordi Herren har beviist sine underlige Gierninger og frelst udaf Faren".¹⁷⁶ Her blev et løfte om almisser til de fattige indfriet efter en bønns opfyldelse. Det havde stor betydning, at man overholdt sit løfte. Det kunne man læse om flere steder i Bibelen, bl.a. i *Femte Mosebog* 23,22, som en giver henviste til, da han indfrie et løfte i vinteren 1770: "Når du aflægger løfte til Herren din Gud, må du ikke tøve med at indfri det. Ellers vil Herren din Gud kræve det af dig, og det vil blive regnet dig til synd".¹⁷⁷

Et løfte til Gud om bøn og almisser til gengæld for hans velsignelser var en alvorlig sag. Hvis man ikke holdt sin del af aftalen, kunne man regne med at pådrage sig Guds vrede. Men så længe man fulgte "spillereglerne" og indfrie det givne løfte, kunne det være en udmærket måde at søge Guds hjælp på. Derfor ledsagedes almisse og forbøn ofte af løfter såsom: "Hvis Gud i Naade bønholder min Bøn, da giver jeg meget meere".¹⁷⁸ Dette løfte blev givet sammen med en almisse (gave) på 24 skilling, og giveren "T.S." ønskede derved at blive Guds hjælp (gengave) beskåret, ligesom han yderligere gav Gud løfte om at gengælde med flere gaver til de fattige.

De fattige eller præsterne indgik ofte i udvekslingen som et mellemlid mellem giveren og Gud. I den tidlige moderne tids udvekslingsprægede samfund var det naturligt, at også den fattige og ikke alene Gud skulle gengælde almisen, som nok glædede Gud, men jo også kom den fattige til gode. De fattige havde i sagens natur ikke mulighed for at gengælde med fysiske gaver, men til gengæld kunne de med fordel gå i forbøn for giveren hos Gud. De fattiges bønner var efterspurgt af almissegiverne, eksempelvis for den person der i sommeren 1770 gav 24 skilling "til 2 Nødlidende, at de vil bede med mig, at Gud vil bønholde min Bøn i min Nød, saa skal den Fattige ikke blive forglemt".¹⁷⁹

Giveren gav ligesom "T.S." almisse (gave) i håb om at blive bønholdt af Gud (gengave), som i så fald ville modtage yderligere almisser (løfte om gengave). De to almissemodtagere blev tillige med Gud anmodet om at yde en gengave til gengæld for almisen, idet de skulle gå i forbøn for giveren. De fattiges forbønner var en slags gengaver, der igen gjorde almissegiveren de fattige en tjeneste skyldig.

Ved nærmere eftersyn viser det sig, at der i Adresseavisens almisenotitser kan aflæses en fast logisk struktur i almissegivningen. Almisse blev generelt givet enten i taknemmelighed over Guds nåde eller i bøn om Guds nåde. Gaver givet i bøn ledsagedes ofte af et løfte om flere gaver til de fattige, hvis Gud bønholdte giveren. Lidt firkantet opstillet kan man sige, at en almisse ledsagedes af en bøn om Guds gengave samt løfte om giverens gengave, hvis ønsket blev opfyldt. Guds nåde blev for at indfri løftet gengældt af endnu en almisse,

og sådan kunne det fortsætte: almisse, bøn, løfte, Guds nåde, almisse, bøn, løfte, Guds nåde etc.

Udvekslingen bestod altså af fire elementer: almissen fra giveren til den fattige, giverens bøn (evt. de fattiges bøn) om Guds nåde, giverens løfte til Gud og endelig gengaven i form af Guds nåde. Det eneste element der kunne udgå var løftet, således at almissen og bønne alene gengældtes af Guds velsignelser. I følgende notits fra 1790 ser vi netop disse grundelementer i en udvekslingskæde: "Ombedes at uddele disse 14 Mk. til de meest usle i St. Hans Hospital, hver 8 Sk., fra en syg Enke, som beder Gud om en naadig Forandring, da skal den Fattige ikke blive forglemt".¹⁸⁰ Af notitsen ser man, hvorledes enken gav en almisse, bønfuldt Gud om nåde og gav løfte om flere almisser, når hun så, at Gud rent faktisk havde hjulpet.

Det er næppe tilfældigt, at giverne igen og igen omtalte disse elementer i notitserne. Formodentlig blev leddene i det, man kan kalde udvekslingskæden, fulgt helt bevidst (eller måske vanemæssigt ubevidst), når ydelse udveksledes almissegiver og Gud imellem. Også fattigvæsenets præster var bekendte med det system, den almisserelaterede gaveudveksling fulgte. I sommeren 1790 beskrev pastor Cruse fra St. Hans Hospital mønsteret i en taksigelse i Adresseavisen: "Hvor skönt, Læser! hvor følgeværdigt er det ikke, at oppebaarne Velgierninger kaldes tilbage i Erindring. Mønsteret finder Du her. (...) – Lov og Tak og Priis opsendes til Almagts Thronen. – Løfter holdes. – Fortvarende Velsignelser nedbedes. – Herre! Du vilde høre. Giveren selv og hans Huus, den Fattige og vi tilbede os din Forsorg. Herre! bøn hør, og lad dit algode Øye stedse vaage, din Haand ledsage, din Arm beskytte enhver, paa hvad Post, i hvad Stand, under hvad Vilkaar han end befinder sig. – Det skeep!"¹⁸¹

Det varierede hvilke og hvor mange af udvekslingskædens elementer, der indgik i notitsens tekst, men handlingerne blev altid beskrevet i samme kronologi: 1) almisse ledsagedes af 2) bøn og/eller de fattiges forbøn samt 3) løfte om flere almisser, hvis 4) bønne blev hørt. Drivfjedrene var gaven (almis-sen) og gengaven (Guds nåde). Bøn, forbøn og løfte skulle, kombineret med almissen, fungere som menneskets redskaber til at opnå Guds nådegaver. I kildematerialet ser man ofte større eller mindre stykker af sådanne udvekslingskæder.

Og det nyttede at anræbe Gud. Det var i hvert fald en givers oplevelse i 1790 efter at han havde anræbt og givet løfte til Gud. Nu hvor Gud havde bøn hørt ham, var det tid til at indfri løftet ved at give almisse. Giveren ønskede samtidig at forny sin forbøn og sit løfte, så Gud også i fremtiden ville holde sin hånd over ham: "De Nødlidendes Bønner om Velsignelser af den Algode til mit Foretagende vil jeg fremdeles udbede mig, hvilke igjen ingen-

lunde skal blive forglemt af H".¹⁸² Almissen var altså givet efter, at giveren havde opnået den attråede velsignelse, som han havde anmodet om. Samtidig håbede han at gentage successen ved hjælp af de fattiges fortsatte forbønner og et nyt løfte til Gud om, at Herrens fortsatte velsignelser ville blive gengældt af flere almisser.

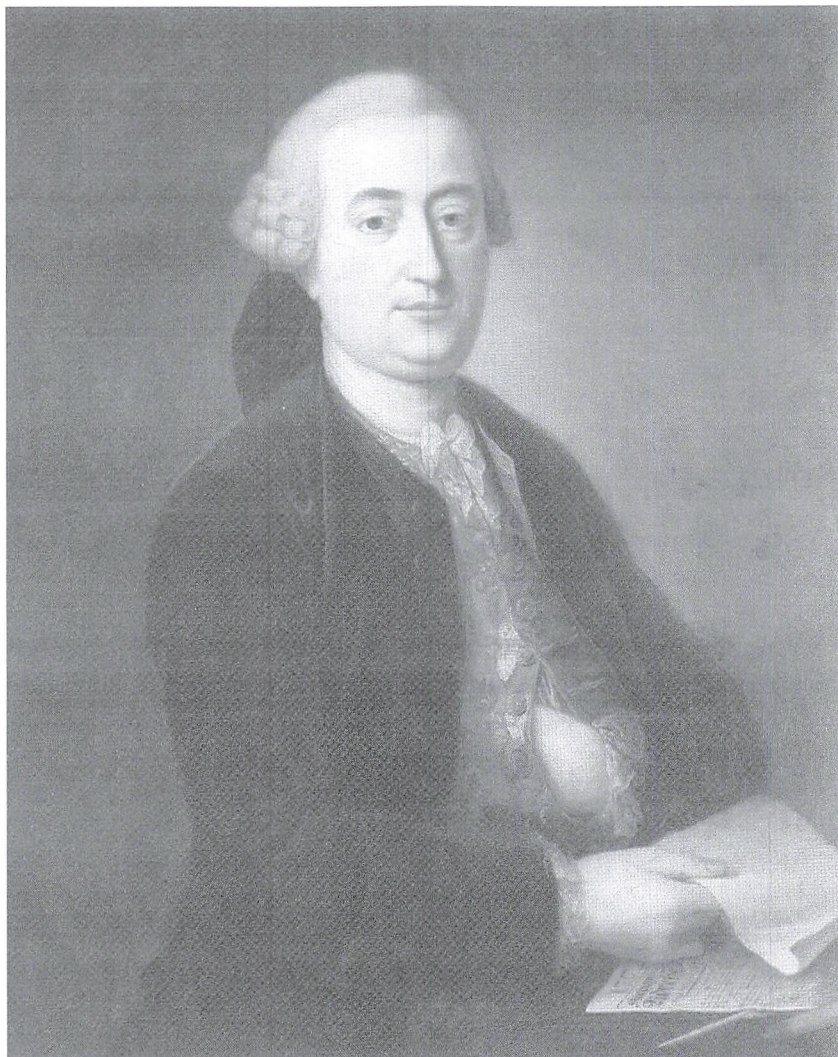
Løftet kunne altså ligesom forbønnen fremvirke Guds hjælp. Mange almisser blev derfor givet "efter Løfte". Et sådant løfte blev i efteråret 1790 indfriet i form af en almisse på en rigsdaler til de trængende, "fordi Gud har opfyldt mit Ønske".¹⁸³ Vi må forestille os at giveren, da han bad Gud om held med et foretagende ved samme lejlighed havde lovet at give de fattige almisse, hvis Gud opfyldte hans ønske. Nu hvor det var sket, følte han sig derfor forpligtet til at indfri sit løfte.

En del almisser blev givet, fordi giveren følte sig begunstiget af held og lykke, som han ikke kunne tilskrive andre end Gud. Det var måske tilfældet, da "H. Hen", "en Ven ud af Fattige", gav en rigsdaler til lemmerne på St. Hans Hospital i 1780, fordi Herren havde hjulpet ham "over Søen imod sine Fienders Efterstræbelse". Nu bad han "Gud, at han fremdeles vil hielpe ham i hans Forehavende, saa hans Fiender maatte blive til Skamme", og han ville "ikke forglemme den Syge og Sengeliggende i samme Hospital, naar Gud bønholder mig".¹⁸⁴

Eksemplerne viser, at almissegivningen som regel fulgte den samme model uanset om almissen blev givet i forbindelse med giverens forbøn, løfte eller som tak for Guds bønholdelse. Gave gengældtes med gengave. Man var sikker på, at Gud svarede almissegiverens bønner, løfter og almisser med velsignelser, som skulle gengældes med flere gaver til de fattige.

Udvekslingen af gaver mellem Gud og menneske, og mellem almissegiver og fattig kan betegnes som henholdsvis horisontal og vertikal gaveudveksling. Hvor den horisontale gaveudveksling sker mellem to fundamentalt ulige parter, nemlig menneske og guddom, kendetegnes den vertikale - mellemmenneskelige gavegivning - ikke alene af religiøse elementer, men også af datidens sociale tankegang.

Fælles for både udvekslingen mellem Gud og menneske, og udvekslingen mellem almissegiver og fattig var imidlertid en iøjnefaldende asymmetrisk eller hierarkisk struktur: Mennesket ville aldrig ved gerninger kunne takke Gud nok for hans velsignelser og skaberværk, og den fattige kunne "kun" takke almissegiveren med sine bønner. Mennesket kunne alene gengælde Gud med tjenester. Det samme var tilfældet i den fattiges relation til almissegiveren. Almissekulturens udvekslingssystem ligner dermed de patron-klient-forhold, der dengang var så almindelige, f.eks. i forholdet mellem fæstebonde og godsejer.¹⁸⁵

Den driftige avismand og filantrop Hans Holck udgav fra 1759 Adresseavisen. Holck stod frem til sin død i 1783 bag en lang række filantropiske initiativer som f.eks. en sygekasse, en spisningskasse og en gratis skole for fattige børn.

Knaphedssamfundet og godernes fordeling

1700-tallets københavnere forsøgte at blive herre over egen lykke gennem almissekulturens gerningskristendom. "Som man sår, høster man" hedder en

gammel talemåde med ophav i *Det Nye Testamente*.¹⁸⁶ Talemåden er betegnende for almissekulturens livsanskuelse.

Store dele af det tidlig moderne samfund var gennemsyret af en tænke-måde, baseret på gavers og tjenesters snarlige gengældelse. Hjælp blev givet til selvhjælp. Gaver givet i forvisning om at modtage gengaver. Dette forhold gjorde sig gældende mellem mennesker, men altså også menneske og gud-dom imellem. Den fattige kunne ikke gengælde giveren med samme mønt, og menneskets gaver, løfter og bønner kunne aldrig måle sig med Guds velsignelser. Denne asymmetri betød sandsynligvis, at mennesket altid stod i gæld til Gud og derfor måtte fortsætte med at give, bede og aflægge løfter.

Der var med andre ord en helt tydelig sammenhæng mellem giverens ud-delning af almisse og de velsignelser han modtog fra Gud. I 1790 fortalte le-delsen på Almindelig Hospital således, hvordan "ædle Medborgere (...) fulde af hiin høie Dyd – Menneskekierlighed - kun søger Hæld af Skaberen ved at udbrede Hæld blant Elendige".¹⁸⁷ Guds gaver kunne opnås ved at uddele almisser til de fattige, og man skulle ikke regne med gaver fra den guddom-melige kant, med mindre man selv gav. Det var betingelserne i udvekslings-systemet. Det var noget for noget.

Vi har ovenfor set, hvordan den private almisseuddeling i Oplysningstidens København var omgivet af en række faste normer og forestillinger. Al-misserne var ikke udelukkende udtryk for en almindelig udbredt filantropi, for i mange tilfælde var giverne snarere interesseret i guddommelige gengaver end i de fattiges ve og vel. Men almissegivningen kan også sættes i forbindelse med den tidlig moderne verdens mere generelle normer og traditioner. Helt generelt var det europæiske samfund domineret af systematisk gaveudveks-ling og af såkaldt moralsk-økonomiske normer.¹⁸⁸ Det var en forestillings-verden præget af almindelige kristne normer og værdier, der i det førsekulariserede samfund ikke blot udgjorde religiøse formaninger, men som var helt grundlæggende leveregler, som alle forventedes at efterleve.

Den moralske økonomi indebar moralsk funderede forventninger til, at man hjalp hinanden inden for datidens fællesskaber. Inden for landsbyernes og håndværkernes sammenslutninger - laugene - foregik der en omfattende udveksling af goder og tjenester. Ingen gave eller tjeneste var gratis, for gi-veren kunne altid - før eller siden - forvente sin gave eller tjeneste gengældt. Formålet med at give havde baggrund i kristent tankegods om at hjælpe sin næste, men gavegivningen havde også det egennyttige og snusfornuftige mo-tiv, at sikre giveren gengældelse for sin tjeneste den dag, han selv ville få brug for det.

Fællesskaberne virkede altså til den enkeltes gavn, men fællesskabets inte-resser blev til enhver tid sat før individets. Det skete, når landsbyens mænd

koordinerede markarbejdet og når lauget forbød laugsbrødrenes indbyrdes konkurrence. Til gengæld for indskrænkningen af den enkeltes handlefrihed fik han større sikkerhed, for laugsmedlemmer kunne forvente hjælp fra lauget i modgangstider. Den enkelte kunne således have egennyttige motiver til at træde ind i lauget, men selve laugets formål var det fælles bedste. På denne måde gik individets og fællesskabets interesser hånd i hånd.¹⁸⁹

Meget tyder på, at almissekulturens udveksling mellem almissegiver og fattig samt menneske og Gud kan ses i sammenhæng med det herskende moralsk-økonomiske system, der krævede en slags solidaritet af befolkningen. De moralsk-økonomiske relationer i eksempelvis landsby- og håndværkerlaug beroede også på udveksling af goder eller gaver. Når man hjalp en nabo eller laugsbror, regnede man med, at man før eller siden ville få sin ydelse betalt tilbage igen. Samme tankegang udtrykkes i almisserne til de fattige, der dog ikke kunne betale tilbage med ydelser eller midler, men i stedet gennem tak og forbøn. Det var ligesom i laugene en udveksling, begge parter havde gavn af.

De moralsk-økonomiske institutioner skulle sikre menneskene mod økonomisk deroute i tilfælde af ulykker. Landsby- og håndværkerlaug sørgede for, at laugsbrødrene til en vis grad var sikret mod social nedtur. Store dele af befolkningen, f.eks. daglejere, arbejdsmænd og soldater, levede imidlertid udenfor disse fællesskaber og risikerede før eller siden at blive fattige, f.eks. i forbindelse med sygdom, dårlige konjunkturer o. lign. Man regner med, at store dele af befolkningen hørte til i den risikogruppe, hvor et pludseligt uheld kunne være ensbetydende med et liv i fattigdom. Det er blevet anslået, at omkring 75 pct. af den københavnske befolkning var såkaldt "arbejdende fattige". Det var den store økonomisk dårligt stillede gruppe, der bl.a. indbefattede soldater, matroser, svende og lærlinge hos købmænd og håndværkere, sømænd og fiskere, tjenestefolk og daglejere. "De var dybt afhængige af konjunkturerne, af brødpriiserne, og et enkelt dårligt høstår med efterfølgende dyrtid, kunne bringe tusindvis af familier, der i gode tider kunne klare sig selv, på fallittens rand".¹⁹⁰

Disse mennesker var på grund af deres lave indkomster konstant i fare for at måtte gribe til tiggerstaven. De befandt sig i fattigdoms-risikogruppen. Men selv økonomisk velstående folk fra byens øvre lag kunne ikke vide sig sikre. Da købmand Abraham Hviid i maj 1788 tog initiativ til at oprette et gensidigt forsikringselskab, gjorde han det således med følgende ord: "Ingen kan rose sig af Lykken, førend han er i Graven, og enhver, i hvor betydelig hans Næringsvei end er, kan ved Alderdom og ulykkelig Tilfælde blive fattig og trængende".¹⁹¹

Almissegiverne var med til at opretholde en form for socialt sikkerhedsnet, som sikrede fattigfolk et nødtørftigt livsunderhold. Almissekulturen var dermed også udtryk for en forsikringsform, der kan sammenlignes med de former, der fandtes inden for håndværker- og landsbyfællesskaberne. Gavmildhed mod de fattige var med andre ord en slags tryghedsskabende foranstaltning, som skulle sikre, at andre gav, hvis ens egen lykke vendte.

Man var fuldt bevidst om, at langt fra alle var skyld i deres egen fattigdom, og at man, hvis konjunkturerne var dårlige eller uheldet var ude, selv en dag kunne ende i armod. En medlidende giver uddelte således tre rigsdaler "til dem hvis Skiebne ved en uventende Tildragelse er bleven for tung", mens en anden med social empati donerede et beløb til tugthusfangerne med ordene: "De ere Forbrydere, det er Gud og Mennesker noksom bekiendt, men de fortiene dog Medlidenhed naar man seer hen til de særdeles Omstændigheder i deres Liv, som styrtede dem i Ulykken".¹⁹²

Skæbnen rådede i livet, og Guds gaver blev ikke uddelt i lige mål til alle. Rigdom eller fattigdom var man derfor ikke selv herre over. Man troede nemlig (i øvrigt meget i overensstemmelse med realiteterne) at verden rummede en konstant og begrænset mængde goder.¹⁹³ Hvis Gud gav rigeligt til nogle, var det ensbetydende med at andre måtte mangle. Præsten ved Almindelig Hospital formulerede i 1790 tankegangen således: "Fra din Skaberhaand, Almægtige! Modtager enhver af dine Skabninger sin beskikkede Deel - nogle mere, andre mindre. Nogle opdrages ved Lidelser, andre ved Velgjerninger; men din Plan for Støvets Børn er og bliver undforskellig".¹⁹⁴

Det var verdens orden, at nogle havde den tunge skæbne at leve i fattigdom. Det var naturligt, at nogle havde mere end andre, og at nogle ligefrem manglede og var afhængige af barmhjertige menneskers almisser. For som pastor Cruse i sommeren 1790 spurgte Adresseavisens læsere: "Hvad vilde skee, dersom alle havde af sig selv hvad de behøvede, og den ene ikke trængte til den anden?" Og han havde svar på rede hånd: "Velgiøreren maatte savne den Glæde at give: Klienterne den Fryd at takke".¹⁹⁵ Der var med andre ord tale om et afhængighedsforhold mellem giver og modtager. Den, der havde nok, var nemlig forpligtet til at give den, der manglede: "Det, du har, (...) er (ikke) dit eget; men et Laan af Gud til din og fleres Lyksalighed", som man kunne læse i Adresseavisen i 1790.¹⁹⁶

For klædehandler Claudi Rosset var Guds nåde tydeligvis en naturlig følge af godgørenhed. I fundatsen for Rossets fattigstiftelse fra 1752 bad han til forsikring for fundatsens efterlevende fattigvæsenets direktører garantere for "nøyeste og flittigste Omhue og Opsigt for disse elendige Kaarsdrageres Tarv og Beste, hvorfor enhver baade her i det timelige, og hidset i det ævige Liv kand vente sig Guds Løn og Velsignelse, hvormed alle Fattiges Patroner og

Velyndere rigeligen belønnes”.¹⁹⁷

Rossets anvendelse af ordet ”korsdrager” om de fattige, leder tankerne hen på forestillingen om de begrænsede goder, nemlig at nogle må være fattige for, at andre kan være rige. Biskop Peder Palladius brugte tilbage i 1500-tallet det billede, at de fattige bar det kors, som Gud havde pålagt dem. Forestillingen levede endnu i bedste velgående i 1700-tallet.¹⁹⁸ Korsdrageren bar fattigdommens byrde, for at Rosset og andre kunne leve i velstand. Derfor ydede Rosset penge til fattigvæsenet i håb om at tilvejebringe en bedre balance i goderne fordeling - og selvfølgelig også for at opnå guddommelig nåde.

Det var de troendes opgave at bringe orden i den naturlige ubalance i verden. Det var elementært, at alle munde skulle mættes og at den som havde rigeligt, skulle hjælpe den, der manglede. Den del af befolkningen, der havde mere end blot til dagen og vejen, takkede Gud for et liv uden armod. Således modtog ”Spisningskassen” i vinteren 1770 ni mk. til de fattiges forsørgelse ”fra den Gud rigelig bespiser”.¹⁹⁹ Og St. Hans Hospitals præst og inspektør takkede i 1790 de ”i Brødres Nød deeltagende Menneskevenner”, der delte ud af deres velstand, fordi de ”Lidende skulle have Andeel i hvad Forsynet havde anbetret dem”.²⁰⁰

Da Jacob og Anna Catharina Rosborg i 1756 testamenterede en stor sum penge til Fattigvæsenet, kom samme forestilling til udtryk. Parret havde testamenteret deres penge til de fattige med ”det Øyemærke, at ligesom det har behaget Gud at velsigne vor Flid og Arbejde saaledes, at vi derved have erhvervet de Midler vi maatte efterlade os, saa ville vi og til et Taknemmeligheds Tegn for denne og andre hans Velgierninger, han saa maadelig haver behaget at lade see mod os til saadan Brug, som kunde være til hans Ære og fattige og nødtørftige Christne til Hielp og Husvalse”.²⁰¹

Man skulle give de fattige af sit overskud, for på den måde at takke for, at man var så lykkelig ikke at leve i armod. I relationen almissegiver og -modtager betød dette, at den fattige på grund af sin armod ikke var giveren en gave af samme størrelse skyldig. Den fattige havde nemlig allerede betalt for givers velstand ved sin fattigdom! Ja, måske var det endda giverne, der i virkeligheden var de fattige tak skyldig.

De fattiges ret, de riges pligter

Det virker som om de fattige nærmest havde en moralsk funderet ret til almisse. Ikke sjældent omtaltes almisser eller gaver til de fattige i hvert fald som ”retsindige” eller ”retfærdige”.²⁰² Disse rettigheder indbefattede tilsyneladende også de fattiges ret til at bede samfundets heldigere stillede om almisse. Det københavnske fattigvæsens bogholder Henning August antyder et sted,

at de fattige havde ret til at bede ”deres meer lykkelige Medbrødre om at bidrage til at afhjælpe deres Trang ved Gaver; thi at klage sig, er den Ulykkelige og Betrængtes hellige Forret, uden denne, ville den skjønnne Dyd, Medlidenhed, ikke opstaae”.²⁰³

Fra 1850'ernes Vestjylland berettes det, at landsbyens fattige efter gammel sædvane bad om almisser ved forskellige højtider: ”De bad i Slagtetiden om et Stykke Kød eller Flæsk, ved Juletid om et Lys, (...) og ved Paaske om Æg. De havde til den Slags Ting ligesom lidt Ret, og den Kone, som vilde sige nej, blev meget ilde omtalt, saa Gaven blev ofte større end Viljen var; man vilde jo nødig blive kaldt en ”gerrig Kvind”.²⁰⁴ Samme tankegang genfindes i den danske høstsang ”Marken er mejet”, skrevet af den fynske bondedigter Mads Hansen i 1868, hvor vi hører om den gamle skik med at give de fattige del af høstudbyttet: ”Rev vi marken let/det er gammel ret/fuglen og den fattige/skal også være mæt”.²⁰⁵

Samfundet havde pligt til at sørge for sine fattige. I tider med høje fødevarerpriser skete det også, at myndighederne greb ind med forholdsregler, der skulle sikre de fattigste dele af befolkningen fødevarer til rimelige priser.²⁰⁶ I det øjemed modererede statsmagten i vinteren 1790 tolden på sild. Købmændene, der skulle importere sildene fra Sverige, fik glæde af toldlettelsen, men blev samtidig pålagt forskellige restriktioner, der skulle sikre, at ”denne Foranstaltning kunne blive til virkelig Lættelse for de Fattige, og den bevilgede Moderation i Tolden alene komme Forbrugerne til gode”.²⁰⁷

Almissegivningen var altså også betinget af andet end blot egennyttige motiver om at få del i Guds nåde og sikre sig andres hjælp i dårlige tider. Da stiftamtmand Sehestedt og biskop Ramus på Fyn i 1733 indgav en forestilling til kongen, betegnede de således almissegivning som ”Christendoms Høieste Pligt”.²⁰⁸ Almissegivning var ikke blot de fattiges ret, men også en kristen pligt. Normsystemet bevirkede, at selv samfundets fattigste fik til dagen og vejen - men heller ikke mere. Systemet var en fattigdomsforsikring for den store befolkningsgruppe, der enten allerede var fattige eller som befandt sig i risikozonen.²⁰⁹

Afslutning

Udveksling af goder - det være sig materielle eller åndelige - var et centralt element i almissekulturen. Troen på, at guddommelig frelse kunne opnås ved at give almisser til de fattige, synes at have været udbredt blandt Oplysningstidens københavnere og efter alt at dømme i den danske befolkning generelt. Godgørelsen var en del af et gavegivningssystem, hvor en gave forventedes gengældt af en anden. Dette gjaldt både menneskene imellem, men også

Fattigdom og tiggeri var ikke kun et problem i 1700-tallet. De førhen meget udbredte 'betleri forbudt'-skilte vidner om, at mange fattige endnu satte deres lid til barmhjertige almissegivere i det 19. og 20. århundrede.

mellem menneske og Gud.

Det centrale omdrejningspunkt i almissekulturen var menneskets stræben efter Guds barmhjertighed. Sorg og ulykke var i den grad en del af menneskets lod, at man opfattede et forholdsvist sorgløst liv som en Guds nåde, der krævede jævnlige takofre og forbønner. Oftest var det ganske specifikke velsignelser, man udbad sig eller takkede for gennem almissegivning. Havde man overstået en sygdom og genvundet sit tidligere helbred; havde en gravid kvinde overstået sin barsel vel eller var en rejsende kommet hjem i god behold, takkede man Gud ved at give den fattige en skærv.

De fattiges forbønner blev opfattet som særligt virkningsfulde. Derfor stræbte almissegiverne især efter, at fattigfolk gik i forbøn for dem. Forbønnerne vedrørte alt, lige fra afvendelse af alvorlige sygdomme til held og lykke i risikable forretningsforetagender. I det hele taget fulgte almissegivningen gerne et fast mønster, hvor almisse, bønner om Guds velsignelser samt løfter om nye almisser var faste bestanddele.

Almissekulturen skal også ses i et bredere samfundsmæssigt perspektiv. Almissegivningen var nemlig et led i en gaveøkonomi eller moralsk økonomi,

der genfindes i alle knaphedssamfund. Knaphedssamfundet var kendetegnet ved en lang række forsikringslignende indretninger og institutioner, som skulle beskytte dets medlemmer mod dårlige tider. Også almissekulturen må i et bredere perspektiv betragtes som en sådan tryghedsskabende foranstaltning. Nok var man barmhjertig mod de fattige, fordi man havde forståelse for og medlidenhed med deres skæbne, og mindst lige så vigtigt var det, at man gennem almisserne kunne få del i Guds gaver, men almisser blev nok også givet for at opretholde det kollektive almisse-system. Et system beregnet på at redde almisse-giveren, ifald hans egen lykke skulle vende og onde tider truede forude.

Almissekulturen kendetegnedes således ved en blanding af menneskekærlig filantropi, religiøs gaveudveksling og egennyttig selvforsikring. Paradoxalt nok virkede solidariteten og egenkærligheden side om side, idet de altruistiske gerninger kom den enkelte til gode, samtidig med at individets selvforsikring var til fællesskabets bedste.

Samfundets fattige indtog en særlig position i almissekulturens moralsk-økonomiske univers. Som materielt forfordelte individer besad de fattige den moralske ret til hjælp fra næsten alle og var derfor omgærdet af en række forestillinger om den riges pligt til at hjælpe den fattige. Dette dybt rodfæstede syn på de fattige, som både omfattede pligtfølelse, religiøse forestillinger og simpel sædvane, synes at være baggrunden for at almisse-givningen i meget stort omfang blev fastholdt i hundreder af år efter Reformationen.

Efter alt at dømme havde Middelalderens forestillinger om almisse-sens undergørende virkning overlevet bredt i samfundet ca. 250 år efter Reformationen. Almissekulturens gerningskristendom vedblev med at eksistere lang tid efter at den oprindelige katolske kontekst var bukket under i den lutherske reformation. Denne religiøse forestilling stred imidlertid direkte imod den luthersk evangeliske kirkes overbevisning om, at mennesket ikke kunne gøre andet for sin frelse end at tro. Ikke desto mindre var der tale om en trosopfattelse, der blev prædikeret og forsvaret af en lang række af tidens københavnske præster og embedsmænd. Almissekulturen omfattede tilsyneladende alle samfundets stænder.

Præsterne, som spillede en vigtig rolle i datidens fattigvæsen, bekræftede almisse-giverne i forestillingsverdenen. Det er interessant at betragte, hvor langt der var fra den lutherske konfessions totale afvisning af gerningskristendommen til de københavnske præsters ytringer om forbøn og gengaver fra Gud. Almissekulturen hører hjemme i en gråzone mellem officiel trosbekendelse og tolereret folketro.

Her melder spørgsmålet sig om, hvorfor kirken accepterede og praktiserede gerningskristendommen? Umiddelbart kunne man antage, at præste-

skabet undlod at bekæmpe almissekulturen og i stedet gav folket det, de ville have - forbøn - for at få skrabet så mange penge sammen til de fattige som muligt. Det virker imidlertid usandsynligt, at arbejdet med at skaffe underhold til de fattige skulle have haft så stor betydning, at kirken var rede til at gå på kompromis med sin overbevisning for at skaffe de nødvendige økonomiske midler. Den efterreformatoriske ortodokse kirke er i almindelighed kendt for i århundrederne efter Reformationen at bekæmpe overtro og afvise konfessioner, der adskilte sig fra den rene lutherske lære. Den gamle surdej skulle udfejes, som Pontoppidan formulerede det i 1736. Imidlertid tyder alt på, at præsterne deltog i almissekulturen, fordi de selv var en del af den. Det rejser spørgsmålet om, hvordan det lutherske præsteskab kunne forsvare at deltage i religiøse handlinger, der var i modstrid med Luther.

Forklaringen på den danske kirkes tilsyneladende accept af gerningskristendommen, skal måske søges i den selv samme ortodokse kirke, som ellers stræbte efter den rene lutherske lære. Den ortodokse tros gudsbillede, der byggede på en gammeltestamentelig idéverden, var præget af en streng og straffende Gud, som skulle mildnes. Menneskene var forpligtede til at følge Guds løbuds. I modsat fald kunne de regne med at blive straffet. Fra denne tro på specifikke handlingers betydning for at mildne eller vække Guds mishag og straf var der ikke langt til tanken om, at mennesket ved gode gerninger kunne opnå Guds velsignelse. Ortodoksien var med andre ord en frugtbar grobund for gerningskristendommen.

Almissekulturens gerningskristendom var i praksis alment accepteret inden for den danske statskirke og havde sandsynligvis været det helt tilbage fra Middelalderen. I studiet af de religiøse aspekter af fattigdomshistorien fra reformationstiden og frem, skal man måske i endnu højere grad end hidtil sondre mellem den officielle lutherske lære og kirkens praksis. Meget tyder i hvert fald på, at det netop er i den danske statskirke, vi skal finde svaret på, hvorfor lutherske præster i Oplysningstiden agiterede for en forestillingsverden, der var i uoverensstemmelse med den officielle tro.

Denne undersøgelse har behandlet almissekulturen og den kontekst, den fungerede inden for. Hverken skikkens oprindelse eller baggrunden for dens tilsyneladende ophør i løbet af det 19. århundrede er blevet undersøgt. Antageligvis svandt almissekulturen hen i løbet af 1800-tallet. Umiddelbart er der intet der tyder på, at det var resultatet af en målrettet bekæmpelse fra statens og kirkens side. Forklaringen skal nok snarere søges i de gennemgribende samfundsændringer, det nye århundrede bragte. De gamle gensidige forsikringsformer, laugene, stod for fald. Landsbyfællesskaberne blev ophævet i årene omkring 1800, som en følge af udskiftningen, og næringsfrihedsloven fra 1857 vendte op og ned på laughåndværkernes konkurrencebetingelser.

Verden blev efterhånden mindre farlig at leve i. Der skete store landvindinger på det medicinske område, f.eks. koppevaccinens opfindelse, og førhen livsfarlige sygdomme kunne nu forebygges eller kureres; nye hurtigere og mere stabile transportformer gjorde rejser over både land og vand mindre risikable; ja, selv det offentlige sociale sikkerhedsnet styrkedes langsomt. Det er den bevægelse, vi også kalder 'det moderne' eller – som englænderne siger – *the disenchantment of the world*.

Det moderne 'gennembrud' medførte, at man ikke i samme udstrækning som tidligere havde behov for at anråbe Herren om hjælp. Magtesløsheden var ikke længere så stor. Gerningskristendommen og de ældgamle gensidige og risikominimerende forsikringssystemer havde udspillet deres rolle. I den moderne verden var der ikke plads til den slags. Miraklernes tid var endegyldigt forbi.

Henvisninger

- 1 Henning August: Om Betlerie og dets Hemmelse. 4.6.1822, Collinske papirer vedr. fattigvæsenet mv. 1776-1828, Københavnske Rentekriverkontor, Danske Afdeling, Rentekammeret, Rigsarkivet. Artiklen er baseret på mit speciale: *Nærings Seyl og Modgangs Speyl. Almissekulturen i oplysningstidens Danmark med særligt henblik på København*, Københavns Universitet, 2006. Jeg takker professor emeritus, dr.phil. Ole Feldbæk og arkivar, dr.phil. Peter Henningsen for vejledning og inspiration. En særlig tak til min hustru Krista Stinne Greve Rasmussen for hjælp og støtte under specialeskrivningen.
- 2 Se f.eks. Peter Henningsen: *Misericordia. Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800*, Peter Henningsen (red.): *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*, 2005, passim; Harald Jørgensen: *Det offentlige fattigvæsen i Danmark 1708-1770*, Birgitta Ericsson (red.): *Oppdaginga av fattigdomen. Sosial lovgiving i Norden på 1700-talet*, 1982, passim.
- 3 NN: Forbud om, ikke at meddeele Betlere Gaver, Skilderie af vore Tider. Et original Ugeblad, no. 4, 1791, s. 49ff..
- 4 Forordning om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almisse-Lemmer og Løsgængere i København, saa og om Almisse til deres Underholdning samt Forordning om Betlerne i Dannemark saavel paa Landet, som i Kiøbstæderne, København undtagen af 24. september 1708, J.C. Schou: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve (Schous Forordninger)*, 2. del (1699-1730), 1777; *Forordning om Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i København af 9. marts 1792*, kap. 5, § 6., *Ibid.*, 10. del (1788-1792), 1793.

- 5 Begrebet almissekultur er mig bekendt ikke almindeligt anvendt i historieforskningen. Jeg har valgt at bruge dette i historiesammenhæng nye begreb, da jeg ikke er stødt på et begreb, der kort og fyndigt dækker almissen som kulturfænomen i betydningen folkekultur, dvs. det brede samfunds åndelige og materielle sæder, skikke, normer og forestillingsverdener. Nogle forskere har anvendt termen almisse-system om emner, der relaterer til dette speciale. Begrebet er efter min mening ikke dårligt og kunne i princippet bruges om almissekulturen. Jeg mener imidlertid, at 'almissekultur' både bedre og bredere dækker den kultur, der omgav almissegivingen. De to begreber kan dog i et vist omfang opfattes som synonyme. Se Feks. Troels Dahlerup: Den sociale forsyning og Reformationen i Danmark, Historie, Ny rk., bd. 13, hft. 1/2, 1979, s. 198.
- 6 Bronislaw Geremek: Poverty. A History, 1994, s. 18ff.; Troels Dahlerup som ovenfor anført, s. 197; Hugo Matthiessen: Tiggertegn, Fra arkiv og Museum, 2. Serie 1, 1917, s. 111; Jacques T. Godbout: The World of the Gift, 1998, s. 185.
- 7 Bibelen, De Apokryfe Skrifter, Tobits Bog 12,9; Ibid., Siraks Bog 3,30; Ibid., Det Gamle Testamente, Ordsprogenes Bog 19,17. Det var netop dette bibelsted, der henvistes til, da en almissegiver blev takket i 1770: "Den christeligssindet Giver ønskes fremdeles under den gode Guds naadige Varetægt, takkende tillige hiertelig paa de Fattiges Vegne, for denne indsendte Gave. Hvo, som forbarmer sig over den Ringe, han laaner Herren, men han skal betale hannem igjen det, hannem bør have. Prov. 19". Se Kiøbenhavns Kongelig alene privilegerede Adresse-Contoires Efterretninger 19.2.1770, s. 3. Andre eksempler følger nedenfor.
- 8 Per Ingesman: At mageskifte det timelige med det åndelige. Religøus gavegiving i vesteuropæisk middelalder, Religionsvidenskabeligt Tidsskrift, nr. 28, 1996, s. 3.
- 9 Ibid., s. 5.; Megan McLaughlin: Consorting with Saints. Prayer for the Dead in Early Medieval France, 1994, passim.
- 10 Carsten Selch Jensen: Byerne og de fattige – den internationale baggrund for den danske udvikling, Søren Bitsch Christensen (red.): Middelalderbyen. Danske bystudier 1, 2004, s. 311; Bibelen, Det Nye Testamente, Matthæusevangeliet 25,40; 25,45-46.
- 11 Carsten Selch Jensen som ovenfor anført, s. 312f.; Timothy G. Fehler: Poor Relief and Protestantism. The Evolution of Social Welfare in Sixteenth-Century Emden, 1999, s. 32ff; Bronislaw Geremek som ovenfor anført, s. 47f.
- 12 Erik Alstrup og Poul Erik Olsen (red.): Dansk kulturhistorisk Opslagsværk, bd. 1, 1991, "Fattigforsorg", s. 195ff.; Hugo Matthiessen: Stodderkongen. Et Blad af Tiggervæsenets Historie, Fra arkiv og Museum, 1. Serie 5, 1913, s. 256.
- 13 Bo Kristian Holm: Den salige økonomi. Om retfærdiggørelse, helliggørelse og udvekslingen af 'gaver' i Luthers 'Tractatus de liberate christiana', Dansk Teologisk Tidsskrift, 62. årg., 1999, s. 143.
- 14 Martin Schwarz Lausten: Martin Luther – munk, oprører, reformator, 2005, s. 81ff.; Id.: Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560). Studier i den danske reformatjonskirke 2, 1987, s. 174. Jeg takker professor, dr. theol. Martin Schwarz Lausten for litteraturhenvisningerne.
- 15 Marcel Mauss: Gaven. Gaveudvekslingens form og logik i arkaiske samfund, (oprindeligt udg. 1923-24), 2000; Bo Kristian Holm: Den salige økonomi som ovenfor anført, s. 130f.
- 16 Martin Schwarz Lausten: Biskop Peder Palladius og kirken som ovenfor anført, s. 175ff.
- 17 Monica Weikert: I sjukdom och nød. Offerkyrkoseden i Sverige från 1600-tal till 1800-tal, 2004, s. 12ff; Robert W. Scribner: Reformation and Desacralisation, Robert W. Scribner & R. Po-Chia Hsia (eds.): Problems in the Historical Anthropology of Early Modern Europe, 1997, s. 76; Robert W. Scribner: The Impact of the Reformation on Daily Life, Mensch und Objekt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Leben – Alltag - Kultur, 1990, s. 315ff; Christopher Haigh: Success and Failure in the English Reformation, Past and Present

- nr. 173, 2001, s. 31; John Bossy: *Christianity in the West 1400-1700*, 1985, s. 91.
- 18 Martin Schwarz Lausten: *Biskop Peder Palladius og kirken som ovenfor anført*, s. 179.
- 19 *Ibid.*, s. 180f.
- 20 Eksempelvis Harald Jørgensen: *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede*, 1940, s. 3.
- 21 Carsten Selch Jensen som ovenfor anført, s. 314.
- 22 Troels Dahlerup som ovenfor anført, s. 198ff.
- 23 Carsten Selch Jensen som ovenfor anført, s. 314-316.
- 24 Se f.eks. Troels Troels-Lund: *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*, bd. 14, 1914, s. 12ff.; Alex Wittendorff: "Fire stolper og et skidehus". *Tidens forestillingsverden*, Svend Ellehøj (red.): *Christian IVs Verden*, 1988, s. 222ff.
- 25 Anna Rasmussen: *Forsørget og forfulgt – om offentlig forsorg på landet i første halvdel af 1800-tallet*, 1996, s. 17f.
- 26 Monica Weikert som ovenfor anført, *passim.*; Göran Malmstedt: *Bondetro och kyrkoro. Religiøs mentalitet i stormaktstidens Sverige*, 2002, s. 150.
- 27 Henning Henningsen: *Søfarendes votivgaver til danske kirker, Årbog for Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg*, 1950, *passim.*
- 28 August F. Schmidt: *Danmarks Helligkilder. Oversigt og Litteraturfortegnelse*, 1926; Siegfred Svane: *Danske Helligkilder og Lægedomsilder*, 1984. Om en anden katolsk reminiscens, folkebønnerne, se F. Ohr: *Gamle danske Folkebønner*, 1928.
- 29 Alex Wittendorff som ovenfor anført, s. 222ff.
- 30 Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*, 1995, s. 197f, 202. Bibelcitatener er citeret efter Markussen og stammer fra Bibelen, *Det Gamle Testamente*, *Ordsprogenes Bog* 19,17 og 28,27.
- 31 Jacob Baden: *Forsøg til en moralsk og politisk Catechismus for Bønder-Børn*, 1766. Her citeret efter Ingrid Markussen som ovenfor anført, bilag 1, s. 251-271; Bibelen, *Det Gamle Testamente*, *Ordsprogenes Bog* 28,27.
- 32 Citeret efter Ingrid Markussen som ovenfor anført, bilag 1, s. 251-271; Bibelen, *Det Gamle Testamente*, *Ordsprogenes Bog* 14,31. Ligeledes "Hvo som stopper sit Øre for den Fattiges Raab, han skal raabe og ikke bønføres", *Ibid.*, *Ordsprogenes Bog* 21,13.
- 33 Sejer Mahling Beyer: *Forsøg til Anviisning at standse det vedblivende Land-Betlerie*, 1787, s. 62; Bibelen, *Det Gamle Testamente*, *Salmernes Bog* 41,2-4.
- 34 *Kiøbenhavns Kongelig alene privilegerede Adresse-Contoires Efterretninger (herefter Adresseavisen)* 11.8.1780, s. 3. Adresseavisen blev udgivet 4.5.1759-24.4.1909. Avisens (hæftets) nummer er i det følgende kun anført på de datoer, hvor der udkom mere end et nummer af avisen. Adresseavisen blev i en årrække udgivet af den driftige filantrop Hans Holck. Sygekassen var et af Holcks private velgørenhedsprojekter.
- 35 Artiklen bygger på en undersøgelse af tre udvalgte årgange af Adresseavisen, nemlig 1770, 1780 og 1790. Notitserne var almindeligt forekommende i avisen i årene mellem 1760 og 1830. De originale almissenotitser, som almissegiverne vedlagde deres almisser, findes kun bevaret i meget begrænset omfang, mens de trykte versioner i Adresseavisen findes i store mængder. Et eksempel på en original almissenotits fra 31. marts 1784, som blev trykt i Adresseavisen samme dag, findes på Københavns Stadsarkiv i pakken Gaver til lemmerne 1780-1795 i St. Hans Hospitals arkiv (nr. 18).
- 36 St. Hans Hospital og Almindelig Hospital var Københavns Fattigvæsens stiftelser for hhv. sindslidende og gamle fattige mennesker. Hans Holcks syge- eller spisningskasser var oprettet i henholdsvis 1765 og 1769, Bering Liisberg: *Agent Holck. De Fattiges Tolk*, 1908, *passim.*; A.D. Henriksen: *Skæbner i Struenseetiden. Agent Hans Holck, som blev de fattiges tolk og sygekassens patriark. Helfrich Peter Sturz, Struenseetidens generalpostdirektør*, 1972, s. 5-21.

- 37 Adresseavisen 29.9.1790, s. 2.
- 38 Ibid. 31.1.1780, s. 3.
- 39 Ibid. 11.8.1780, s. 3. - Ibid. 5..3.1790 hft. 51, s. 2. - Ibid. 22.10.1790, hft. 240, s. 2.
- 40 Ibid. 8.3.1790, hft. 53, s. 2.
- 41 Ibid. 3.3.1790, s. 1. - Ibid. 4.10.1790, hft. 225, s. 2.
- 42 Se eksempelvis Hans de Hofman: Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Fundationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge, 1755-80.
- 43 Adresseavisen 10.7.1780, s. 3.
- 44 Ibid. 13.8.1770, s. 3. Se også ibid. 29.9.1790, s. 2 og Ibid. 4.10.1790, hft. 225, s. 2.
- 45 Ibid. 2.11.1790, s. 2. Et andet eksempel: "3090 Hungrige og nødlidende Mennesker, ere hidtil blevne mættede ved Spiisnings Cassen fra dem, som Gud har givet Villie og Evne", Ibid. 26.1.1770, s. 3.
- 46 "En Gellert": her i betydningen menneskeven, velgører. Digtet er inspireret af den i dattiden fremstående tyske forfatter og oplysningsmand Christian Fürchtegott Gellerts digt "Der arme Greis" (den fattige olding) fra 1748, der handler om en gammel, fattig mand, der nægtes almisse af en rigmand, men i stedet bliver hjulpet af digtets fortæller (Gellert), som senere finder gamlingen død i sin ringe bolig, Christian Fürchtegott Gellert: Fabeln und Erzählungen. Gesammelte Schriften. Kritische, kommentierte Ausgabe, bd. 1, 2000, s. 143-45. Bogen findes i flere tidlige danske oversættelser, f.eks. 1751, 1769 og 1779.
- 47 Adresseavisen 7.1.1780, s. 2f.
- 48 Ibid. 18.7.1770, s. 4.
- 49 Ibid. 17.11.1790, hft. 261, s. 2; P.A. Heiberg: Udvalgte Skrifter, 1884, s. 578f.
- 50 Adresseavisen 6.12.1790, hft. 280, s. 1.
- 51 Ibid. 14.12.1790, s. 1; Se Hans de Hofman: Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Fundationer og Gavebreve som ovenfor anført, passim.
- 52 Adresseavisen 7.12.1790, s. 3.
- 53 Ibid. 23.11.1790, s. 1.
- 54 Ibid. 6.1.1790, s. 2.
- 55 Ibid. 31.1.1780, s. 3.
- 56 Ibid. 20.1.1790, s. 1.
- 57 Ibid. 5.2.1790, s. 2.
- 58 Ibid. 12.2.1770, s. 3. Se også ibid. 23.7.1770, s. 3.
- 59 Ibid. 17.8.1770, s. 4. Se også ibid. 1.9.1780, s. 2.
- 60 Ibid. 2.7.1790, hft. 153, s. 2.
- 61 Ibid. 25.5.1790, hft. 122, s. 1.
- 62 Ibid. 11.8.1780, s. 3; Ibid. 27.1.1790, s. 1; se også ibid. 11.8.1780, s. 3.
- 63 Ibid. 7.7.1790, s. 1. Se også ibid. 24.8.1790, s. 1.
- 64 Ibid. 11.8.1780, s. 3.
- 65 Ibid. 18.7.1770, s. 3. Se også ibid. 12.5.1790, hft. 112, s. 2 og 29.9.1790, s. 2.
- 66 Ibid. 28.6.1790, hft. 149, s. 2; Ibid. 23.7.1770, s. 3; Bibelen, Det Gamle Testamente, Sal-mernes Bog 140,2.
- 67 Adresseavisen 22.12.1790, s. 1.
- 68 Ibid. 30.1.1770, s. 3; Ibid. 19.2.1770, s. 3; Ibid. 29.9.1790, s. 2.
- 69 Ibid. 22.8.1770, s. 4.
- 70 Ibid. 7.2.1770, s. 4.
- 71 Ibid. 31.1.1770, s. 4.
- 72 Ibid. 15.1.1770, s. 3.
- 73 Ibid. 17.1.1770, s. 4; Ibid. 16.2.1770, s. 3.
- 74 Ibid. 3.8.1770, s. 4. Se også ibid. 20.7.1770, s. 4.
- 75 Ibid. 24.8.1770, s. 4.
- 76 Ibid. 22.10.1790, hft. 240, s. 2.

- 77 Ibid. 27.8.1770, s. 3.
78 Ibid. 4.10.1790, hft. 225, s. 1.
79 Ibid. 15.3.1790, s. 1. - Ibid. 27.12.1790, hft. 298, s. 2.
80 Ole Feldbæk: Dansk søfarts historie bd. 3: Storhandelens tid, 1720-1814, 1997, s. 187, note 124. Se endvidere: Henning Henningsen som ovenfor anført, s. 45ff. Den norske folklorist Eilert Sundt beskriver også denne skik i sin bog om den norske fiskerby Harham, se Eilert Sundt: Harham. Et Eksempel fra Fiskeri-Distrikterne, 1859, kap. 1.
81 Adresseavisen 31.1.1770, s. 4; Ibid. 26.1.1770, s. 3. Se også ibid. 29.1.1770, s. 4.
82 Ibid. 29.9.1790, s. 2.
83 Ibid. 20.8.1770, s. 4; Ibid. 6.12.1790, hft. 280, s. 1. Se også ibid. 7.1.1780, s. 3.; Ibid. 11.8.1780, s. 3; Ibid. 31.5.1790, s. 2.
84 Ibid. 11.1.1780, s. 2; Ibid. 29.8.1770, s. 4.
85 Ibid. 11.8.1780, s. 3.
86 Ibid. 15.11.1790, s. 2. En anden bad mere direkte om, "at Gud ville opfylde mit Ønske, og lade os leve sammen", Ibid. 8.10.1790, hft. 229, s. 2.
87 Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede, bd. 10, s. 124; Ibid., bd. 11, s. 105ff.
88 Adresseavisen 11.8.1780, s. 3. Især i ældre tid brugtes begrebet "forening" ofte om indgåelsen af ægteskabet, C. Molbech: Dansk Ordbog, Første Deel, A-L, 1859, "Forening", sp. 554.
89 Adresseavisen 11.2.1780, hft. 25, s. 3.
90 Ibid. 30.3.1790, hft. 73, s. 2.
91 Ibid. 21.5.1790, hft. 120, s. 2.
92 Ibid. 15.11.1790, s. 2.
93 Ibid. 11.8.1780, s. 3.
94 Ibid. 24.7.1780, s. 2.
95 Ibid. 23.7.1770, s. 3.
96 Ibid. 29.1.1770, s. 4.
97 Ibid. 27.9.1790, hft. 220, s. 1.
98 Ibid. 11.8.1780, s. 3.
99 Ibid. 17.8.1770, s. 4.
100 Ibid. 26.7.1790, hft. 172, s. 1.
101 Politimester Rømers rapport af 28.12.1705, Henlagte sager 1699-1707, Danske Kancelli, Rigsarkivet; Hugo Matthiessen: Stodderkongen som ovenfor anført, s. 280.
102 Adresseavisen 3.1.1770, s. 3.
103 Ibid. 8.1.1770, s. 4 og 3.1.1770, s. 4.
104 Ibid. 5.2.1770, s. 4.
105 Ibid. 8.2.1780, s. 3; Ibid. 15.2.1790, hft. 35, s. 1; Ibid. 30.3.1790, hft. 73, s. 2; Ibid. 7.4.1790, hft. 78, s. 1; Ibid. 3.7.1780, hft. 108, s. 3; Ibid. 6.7.1790, s. 1.
106 Ibid. 9.2.1770, s. 3. Se også ibid. 26.2.1770, s. 3; Ibid. 24.8.1770, s. 4.
107 Ibid. 15.8.1770, hft. 121, s. 3; Ibid. 24.8.1790, s. 1.
108 Ibid. 10.1.1770, s. 4.
109 Ibid. 13.8.1770, s. 3.
110 Ibid. 25.5.1790, hft. 122, s. 1.
111 Ibid. 19.4.1790, hft. 90, s. 2.
112 Adfærden stemmer overens med biskop Peder Palladius' ytringer om at sand, kristelig faste kunne bestå i, at man fastede og gav de måltider, man selv skulle have spist til de fattige, se Martin Schwarz Lausten: Biskop Peder Palladius og kirken som ovenfor anført, s. 183.
113 Ibid. 15.9.1790, s. 2; Ibid. 17.9.1790, hft. 211, s. 2; Ibid. 27.9.1790, hft. 220, s. 1.
114 Ibid. 13.9.1790, s. 2.
115 Ibid. 4.10.1790, hft. 225, s. 2. Se også ibid. 27.9.1790, hft. 220, s. 1.

- 116 J. H. Campe: Kort Sielelære for Børn, 1790, s. 145-150, billede 45.
- 117 Ludvig Holberg: Værker i tolv Bind. Digteren - Historikeren - Juristen - Vismanden, bd. 11, 1971, s. 158 (Epistola 188).
- 118 Bibelen, Det Nye Testamente, Matthæusevangeliet 6,1-4.
- 119 Adresseavisen 10.11.1790, s. 1.
- 120 En undtagelse herfra var stifterne af store legater etc. Deres identitet var offentligt kendt, og de blev ligeledes takket offentligt.
- 121 Adresseavisen 23.7.1790, s. 2.
- 122 Ibid. 26.1.1770, s. 3.
- 123 Ibid. 18.7.1780, s. 4.
- 124 Ibid. 9.7.1790, hft. 160, s. 2.
- 125 Peter Tudvad: Kierkegaards København, 2004, s. 370f.
- 126 Adresseavisen 6.1.1790, s. 2; Ibid. 24.8.1790, s. 1; Ibid. 7.9.1790, s. 2; Ibid. 2.11.1790, s. 2; Ibid. 8.10.1790, hft. 229, s. 2; Ibid. 4.5.1790, hft. 103, s. 2; Ibid. 3.9.1790, hft. 202, s. 2; Ibid. 22.10.1790, hft. 240, s. 2; Ibid. 28.4.1790, hft. 99, s. 2; Ibid. 3.5.1790, hft. 102, s. 2; Ibid. 28.5.1790, hft. 126, s. 1; Ibid. 28.4.1790, hft. 99, s. 2; Ibid. 3.5.1790, hft. 102, s. 2.
- 127 Ibid. 13.4.1790, s. 1.
- 128 Ibid. 23.7.1770, s. 3; Ibid. 28.7.1780, s. 4; Ibid. 17.2.1790, s. 2; Ibid. 7.4.1790, hft. 78, s. 1.
- 129 Ibid. 10.11.1790, s. 1. Endnu et eksempel blandt mange er den tak en giver modtog efter at have doneret Hans Holcks syge- og spisningskasser 50 rigsdaler. De fattige lod den "ube-kiendte Givere Takke, ligesom Buddet for den ham sendte 1 Rdlr. derfor aflegger hans Tak-sigelse", Ibid. 4.7.1770, s. 5.
- 130 Ibid. 29.8.1770, s. 4.
- 131 Om forbudet mod tiggeri og almissegivning på gaden og ved døren, se eksempelvis Forordning Om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almisse-Lemmer og Løsgængere i Kiøbenhavn, saa og om Almisse til deres Underholdning af 24. September 1708, Schous Forordninger, 2. del (1699-1730), 1777.
- 132 Adresseavisen 28.5.1790, hft. 126, s. 1. Ligeledes: "Den Kone, som har været blind 28 Aar, takker det høye Publicum for den Gave til Flyttetiden, boer i Landemerket No. 96", Ibid. 5.11.1790, hft. 252, s. 1.
- 133 Ibid. 8.11.1790, hft. 254, s. 1.
- 134 Ibid., 5.3.1790, hft. 51, s. 2.; Peter Henningsen: Fattigdom i København i tidlig moderne tid, Peter Henningsen (red.): Patriotere og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850, 2005, s. 10.
- 135 Adresseavisen 11.10.1790, hft. 231, s. 2.
- 136 Ibid. 18.7.1770, s. 3. En senere inspektør på Almindelig Hospital velsignede i 1790 en giver på følgende måde: "Længe og i al selvønsket Sundhed, Lykke og Velgaaende leve denne de Fattiges sande Ven!" Ibid. 23.3.1790, hft. 66, s. 2.
- 137 Ibid. 26.4.1790, hft. 96, s. 2.
- 138 Ibid. 5.10.1790, s. 2.
- 139 Ibid. 1.9.1780, s. 2.
- 140 Ibid. 25.8.1780, s. 2.
- 141 Ibid. 8.10.1790, hft. 229, s. 2f.
- 142 Ibid. 14.12.1790, s. 1. Se også ibid. 2.7.1790, hft. 153, s. 2; Ibid. 2.8.1790, s. 1.
- 143 A.T. Høy: Det kongelige Opfostringshus gennem halvandet hundrede Aar 1753-1903, 1903, s. 25f.
- 144 Adresseavisen 5.2.1790, s. 2. Se også Ibid. 4.10.1790, hft. 225, s. 2.
- 145 Ibid. 4.10.1790, hft. 225, s. 1.
- 146 Ibid. 4.10.1790, hft. 225, s. 1f.

- 147 Regnskab over Indtægt og Udgift ved Trinitatis Sogns Arbejds-Huus fra den 1. Jan. til 31. Decbr. 1792, 1793, s. 7.
- 148 Adresseavisen 31.5.1790, s. 2. Ligeledes *ibid.* 25.5.1790, hft. 122, s. 1.
- 149 *Ibid.* 21.2.1770, s. 3. Lignende *notits* *Ibid.* 1.8.1770, s. 4: "Den Retfærdiges Bøn formaar meget, naar den er alvorlig".
- 150 *Ibid.* 8.2.1780, s. 3f. Ligeledes: "Indsluttede 50 Rdlr. vilde velædle Hr. Inspecteur [Almindelig Hospital] behage at lade uddeele til 100 af de Gamle, Svage, Skrøbelige, Nødlidende og i Besynderlighed de som frygter Gud og skønner at takke den Allerhøieste for hans store Barmhertighed", *Ibid.* 7.8.1780, s. 3.
- 151 *Ibid.* 3.1.1780, s. 3.
- 152 *Ibid.* 9.7.1770, s. 2f. Lazarus/lazari: Almindelig euphemisme for fattig/fattige.
- 153 *Ibid.* 23.7.1770, s. 3. Den omtalte kristelige pligt ("beder for hverandre...") havde Holck nok læst om i Bibelen, Det Nye Testamente, Jakobsbrevet 5,16.
- 154 Adresseavisen 17.11.1790, hft. 261, s. 2.
- 155 *Ibid.* 5.1.1770, s. 4. - Se også *ibid.* 24.1.1770, s. 4.
- 156 *Ibid.* 5.3.1790, hft. 51, s. 2. - I 1801 blev Cruse afskediget som præst ved St. Hans Hospital som følge af, at han i de sidste år af sin ansættelse var blevet sindssyg. Intet tyder dog på at Cruse var syg i 1790, Barbara Zalewski: *Det hårde kors af vanvittighed. St. Hans Hospital i det 18. århundrede, Historiske Meddelelser om København, 1984, s. 53 og 58.*
- 157 Adresseavisen 16.4.1790, hft. 88, s. 1.
- 158 *Ibid.* 15.3.1790, s. 1f.
- 159 *Ibid.* 7.7.1790, s. 1.
- 160 Plejekommissionerne forestod i perioden 1771-1799 fattigplejen i de enkelte sogne. Plejekommissionerne var under Den almindelige Plejeanstalts, dvs. Københavns Fattigvæsenes, direktion.
- 161 Adresseavisen 26.7.1790, hft. 172, s. 1.
- 162 *Ibid.* 29.1.1790, s. 1.
- 163 *Ibid.* 3.7.1780, hft. 108, s. 3.
- 164 *Ibid.* 9.7.1770, s. 2f. Se også *ibid.* 26.2.1770, s. 3; Bibelen, Det Gamle Testamente, Salmerne Bog 41,2.
- 165 Adresseavisen 7.8.1780, s. 3; Bibelen, Det Gamle Testamente, Ordsprogenes Bog 19,17. Der findes også eksempler på, at fattigforsorgens folk henviste til nytestamentelige tekster, eksempelvis i følgende *notits* fra 1770, hvor Matthæusevangeliet 10,42 citeres: "Den Høieste Forbarmere vorde de ædelmodige Giveres Løn i Tiden og Evigheden; thi den, som kun giver en Troende et Beger koldt Vand i Jesu Navn, skal ikke have sin Løn borte"; Adresseavisen 13.7.1770, s. 3.
- 166 Hans de Hofman: *Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve*, bd. 10, 1765, s. 243, 343.
- 167 Adresseavisen 31.7.1770, s. 1f.
- 168 *Ibid.* 3.7.1770, s. 2.
- 169 *Ibid.* 11.1.1780, s. 2; *Ibid.* 15.1.1790, hft. 11, s. 2. Se også *ibid.* 29.1.1770, s. 4; *Ibid.* 10.7.1770, s. 4; *Ibid.* 11.7.1770, s. 3; *Ibid.* 3.1.1780, s. 3.
- 170 Jeg takker biskop Jan Lindhardt for i e-post af 5. august 2005 at have bekræftet mig i den lutherske konfessions totale afvisning af gerningskristendom.
- 171 Linda Oja: *Varken Gud eller natur. Synen på magi i 1600- og 1700-talets Sverige, 2000, s. 30; Peter Gillgren: Gåva och själ. Epitafiemåleriet under stormakstiden, 1995, s. 43.*
- 172 Monica Weikert: *I sjukdom och nød som ovenfor anført, s. 163-209, passim.*
- 173 *Ibid.*, s. 25f, 230ff.
- 174 Erik Pontoppidan: *Fejekost til at udfeje den gamle Surdejg eller de i de danske Lande tiloversblevne og her for Dagen bragte Levninger af saavel Hedenskab som Papisme, (1736), 1923.*

- 175 Jeg vil dog ikke drage nogen endelig konklusion angående denne interessante problemstilling. Det ligger udenfor min undersøgelses rammer. Her har jeg valgt at koncentrere mig om almissekulturen og kun i mindre grad om det man kunne kalde almisseetologien. Mine undersøgelser af almissekulturen har ikke umiddelbart bragt en kritik af denne form for gerningskristendom for dagen. Derimod viser både mit eget og andres arbejder, at der selv indenfor kirkens egne rækker ikke nødvendigvis var langt fra den officielt foreskrevne bekendelse til uofficiel - men gejstlig praktiseret - kristentro og tolererede sædvaner. Se også Monica Weikert: I sjukdom och nød som ovenfor anført, s. 163-234, passim.
- 176 Adresseavisen 10.1.1770, s. 4.
- 177 Bibelen, Det Gamle Testamente, Femte Mosebog 23,22; Adresseavisen 17.1.1770, s. 4.
- 178 Ibid. 26.1.1770, s. 3.
- 179 Ibid. 17.8.1770, s. 4.
- 180 Ibid. 15.3.1790, s. 1.
- 181 Ibid. 27.7.1790, s. 1.
- 182 Ibid. 4.10.1790, hft. 225, s. 2. Se også Ibid. 15.11.1790, s. 2.
- 183 Ibid. 13.9.1790, s. 2. Se også ibid. 2.11.1790, s. 2.
- 184 Ibid. 18.7.1780, s. 4. Se også ibid. 7.9.1790, s. 2.
- 185 Natalie Zemon Davis: *The Gift in Sixteenth-Century France*, 2000, s. 20, 26f. Om horisontal og vertikal gavegivning, se Per Ingesman: *At mageskifte det timelige med det åndelige som ovenfor anført*, s. 20f.
- 186 Bibelen, Det Nye Testamente, Galaterbrevet 6,7. Se også ibid. *Andet Korintherbrev* 9,6.
- 187 Adresseavisen 24.8.1790, s. 1.
- 188 Begrebet moralsk økonomi blev inden for historisk forskning lanceret af den fremtrædende britiske socialhistoriker E.P. Thompson. Thompson mente, at det 18. århundredes engelske food riots (hungerrejsninger), hvor almuen krævede fødevarer til fair priser i hungerår, var styret af andet og mere end pøblens sult. Thompson argumenterede for, at oprørerne brød ud, når hungersnød kombineredes med at priserne på basale fødevarer som korn og brød, ofte på grund af grådige købmænd, møllere eller andre handlendes mellemkomst, oversteg, hvad menigmand i almindelighed anså for at være en rimelig eller retfærdig pris. Almuens indstilling til hvad der var rimelige, og især urimelige, priser, kaldte han "the moral economy of the poor", E.P. Thompson: *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century, Past and Present* nr. 50, 1971, s. 76-136. Thompson havde allerede omtalt "the old paternalist moral economy" i *The Making of the English Working Class*, 1963.
- 189 De mest markante arbejder om den moralske økonomi i Danmark er: Søren Bitsch Christensen: *Monopol, marked og magasiner. Dansk kornhandel og kornpolitik 1730-1850 - med hovedvægt på reformårene*, unpubl. ph.d.-afhandling fra Aarhus Universitet 2001, s. 397-448; Thomas Bloch Ravn: *Fortiden i nutiden. Mental inerti og moralsk økonomi i Danmark fra Middelalderen til i dag*, Vagn Wählin (red.): *Historien i kulturhistorien. Kulturstudier* 2, 1988, s. 235-254; Thomas Bloch Ravn: *Befolkningsforhold og mentalitet*, Ib Gejl (red.): *Århus. Byens historie 1720-1870*, 1997, s. 81-108; Peter Henningsen: *Den rationelle bonde. En historisk-antropologisk analyse af traditionalismen i dansk bondekultur*, *Historisk Tidsskrift* bd. 100, hft. 2, 2000, s. 329-381; Peter Henningsen: *Peasant Society and the Perception of a Moral Economy. Redistribution and Risk Aversion in Traditional Peasant Culture*, *Scandinavian Journal of History*, vol. 26, hft. 4, 2001, s. 271-296; Peter Henningsen: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i Enevældens Danmark*, 2006, s. 885ff.
- 190 Peter Henningsen: *Fattigdom i København i tidlig moderne tid som ovenfor anført*, s. 7ff. Den tyske socialhistoriker Martin Dinges har ligeledes karakteriseret det tidligt moderne samfund, som "einer Gesellschaft mit 80 pct. Unterschichtsangehörigen, für die das Absinken in Bedürftigkeit ein ständiges normales Lebensrisiko war", Martin Dinges: *Frühnezeitliche Armenfürsorge als Sozialdisziplinierung, Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift*

- für Historische Sozialwissenschaft, hft. 1, 17. årg. 1991, s. 21. Se også Peter Riismøller: Sultegrænsen, 1971, passim.; Johannes Pedersen: Pietismens tid 1699-1746, Hal Koch & Bjørn Kornerup (red.): Den danske kirkes historie, bd. 5, 1951, s. 191.
- 191 Karin Lütken: Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København, 1998, s. 171ff.
- 192 Adresseavisen 11.8.1780, s. 3; Ibid. 28.6.1790, hft. 134, s. 1.
- 193 Den amerikanske antropolog George M. Foster hævder, at det særligt karakteristiske ved alle traditionelle bondekulturer er bøndernes forestilling om, at alle goder kun eksisterer i en fast begrænset mængde, og at denne mængde desværre altid er for lille til at dække alles behov; George M. Foster: Peasant Society and the Image of Limited Good, American Anthropologist vol. 67, no. 2, 1965; Peter Henningsen: Den rationelle bonde som ovenfor anført, s. 332ff.
- 194 Adresseavisen 27.1.1790, s. 1.
- 195 Ibid. 20.8.1790, hft. 190, s. 2.
- 196 Ibid. 2.11.1790, s. 2.
- 197 Hans de Hofman: Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve bd. 10 som ovenfor anført, s. 243, 343.
- 198 Martin Schwarz Lausten: Biskop Peder Palladius og kirken som ovenfor anført, s. 185. Om de fattige som korsdragere, se også Adresseavisen 29.1.1770, s. 4; Ibid. 9.7.1770, s. 2f; Ib Varmild: Betlere og fattigfolk, Axel Steensberg (red.): Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede, bd. 2, 1720-1790, 1971, s. 246.
- 199 Adresseavisen 5.1.1770, s. 4.
- 200 Ibid. 7.4.1790, hft. 78, s. 1.
- 201 Hans Hofman som ovenfor anført, s. 351.
- 202 Se eksempelvis Adresseavisen 18.7.1770, s. 3; Ibid. 7.8.1780, s. 3; Iver Enevoldsens andragende til kongen af 24.11.1733, Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1733 sag nr. 179. Danske Kancelli, Rigsarkivet. Birkedommerne og provsterne i Koldinghus amts forestilling til stiftamtmand Gabel og biskop Anchersen i Ribe af den 8.3.1732, Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1733 sag nr. 356, Danske Kancelli, Rigsarkivet.
- 203 Henning August: Om Betlerie og dets Hemmelse af 4.6.1822, Collinske papirer vedr. fattigvæsenet mv. 1776-1828, Københavnske Renteskriverkontor, Danske Afdeling, Rentekammeret, Rigsarkivet.
- 204 Karl Hansen: Slægtsminder, Fra Ribe Amt, XIII:1, 1952, s. 68; Peter Henningsen: Peasant Society and the Perception of a Moral Economy som ovenfor anført, s. 275.
- 205 Inge Marstal m.fl.: Sangbogen, 1988, s. 171.
- 206 Søren Bitsch Christensen: Monopol, marked og magasiner som ovenfor anført, s. 397-448.
- 207 Adresseavisen 13.1.1790, s. 2. På lignende vis skete det i dyrtid, at statsmagten påbød, at korn og brød skulle sælges billigere til samfundets fattige; Carl Pontoppidan: Magazin for almeennyttige Bidrag til Kundskab om Indretninger og Forfatninger i de Kongelige Danske Stater, Deel 2, 1793, s. 142, 177. Ligeledes blev det bestemt i Danske Lov (1683), at magistraterne hvert år skulle forfærdige en takst, der skulle sikre retfærdige priser for livsfornödenheder såsom kød, fisk og øl. Sådanne takster blev fortsat udfærdiget et stykke ind i 1800-tallet; Kong Christian den Femtis Danske Lov, 1683, 3. bog 4. kapitel 8. artikel; Wolmer Clemmensen: De religiøse Systemers Indflydelse paa de erhvervssetiske Princippers Udvikling i Danmark fra Reformationen indtil det nittende Aarhundredes Begyndelse, 1940, s. 168.
- 208 Ramus' og Sehesteds forestilling til kongen af 21.1.1733, Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1733 sag nr. 356, Danske Kancelli, Rigsarkivet.
- 209 Martin Dinges: Frühneuzeitliche Armenfürsorge als Sozialdisziplinierung som ovenfor anført, s. 5-29.

2 Decorum og commodité

Aristokratiets fornemme boliger i 1700-årenes København

Thomas Lyngby

Den skikkelige bolig

Når 1700-årenes fornemme københavnere trådte frem for hinandens blikke, var de ikke sig selv, men maskerede. Ansigterne var skjult bag et tykt lag pudder, og et honnet menneskes hoved kronedes af en paryk. Det var en dyd at klæde sig efter tidens spraglede mode, og kroppen blev i det hele taget stiliseret. Kvinderne fremhævede deres barm, snørede taljerne ind, mens hofterne forstørredes med krinoliner. Mændene fremhævede deres maskulinitet med strømpeindlæg, der gjorde deres lægge kraftige og muskuløse. Når man mødte en bekendt på gaden eller traf personer, som man på det ydre at dømme skyldte respekt og underdanighed, reagerede man pr. automatik med 'sirlige' buk, der demonstrerede, at man var et civiliseret menneske.¹

Disse maskerede mennesker boede i en by under forvandling. Fra 1660 til 1690 fordobledes hovedstadens indbyggertal til omkring 60.000, og væksten fortsatte op gennem 1700-årene. Til trods for, at der årligt døde flere københavnere, end der blev født, og til trods for pestens hærgen i 1711, hvor mere end 20.000 af byens indbyggere bukkede under, boede der ved folketællingen i 1769 93.000 mennesker i København.²

Nye huse, der i det ydre matchede den nye tids mennesker, blev bygget, og kongen var overordentlig tilfreds dermed. Gang på gang friholdt han bygherrer, der opførte sirlige, murede huse for grundskat, og da isenkræmmeren Bartolt Hindrich Bischof under Skånske Krig ombyggede sin gård på Amagervej, følte Christian 5. sig foranlediget til at meddele, at han med "sær fornøjelse oc welbehag fornummet hafuer, huorledis een deel af voris kiere oc tro borgerschab her udj staden uanseet dise tiders vanskelighed dog lader sig af yderste efne vere angelegen, denne voris kongl. Residents stad med god oc grundmuret bygning at zire".³

Enevælden var stærkt optaget af, hvordan hovedstadens huse tog sig ud. I 1683 udstedtes en kongelig forordning, der skulle sørge for "gadernis

skickelig[e] indrettelse oc huusenis danlighed, sampt til en ziirlig proportion i gaderne her i voris kongl. residentz stad Kiøbenhafn".⁴ Der blev stillet minimumskrav om to-etagers, grundmurede huse på de centrale torve og hovedstrøg, det vil sige det sammenhængende gadeforløb mellem Kongens Nytorv og Vesterport samt de vigtigste tværgående gader: Nørregade, Købmagergade, Højbrostræde samt husrækken langs kanalen over for Slottet.

Bystyret havde siden Middelalderen søgt at regulere, hvorledes huse skulle opføres og afgrænses i forhold til gaderne. Hovedargumenterne havde været praktiske: Bislag, trapper og karnapper var til gene for trafikken, bindingsværk brandfarligt og så videre. Denne type betragtninger forekom stadig, men det, der nu legitimerede reguleringen af byggeriet, var hovedsageligt æstetiske argumenter. Husene skulle være sirlige – og i denne bestræbelse havde myndighederne tilsyneladende fælles interesse med de parykkledte indbyggere. Efter 1683 var der en lang pause i den ellers så stadige strøm af byggeforordninger.⁵ Der var ganske vist mange borgere, der ikke magtede at bygge, som det fordredes, men de, der formåede, opførte huse, der både tjente til egen og til stadens ære. Den nye byggeskik var en del af en ny social orden, som enevælden indstiftede.

Rangsamfundet og de fornemmes huse

Det mest markante udtryk for den nye by var det brolagte Kongens Nytorv, der tog form i 1670'erne og 1680'erne. Midt på pladsen anlagdes en træomkranset barokhave, Krinsen, hvor Nordens første rytterstatue blev opsat i 1687: Abraham-César Lamoureux havde i forgyldt bly fremstillet den enevældige majestæt, Christian 5., til hest, klædt som en romersk kejser. Pladsen afgrænsedes af fornemme bygninger, der alle skulle opføres efter anvisning af stadsbygmesteren, et nyoprettet embede.⁶ I husrækken omkring pladsen indgik fire palæer – en bygningskategori, der hidtil ikke havde eksisteret i hovedstaden. I november 1679 flyttede den norske statholder Ulrik Frederik Gyldenløve ind i sit palæ (Charlottenborg) på pladsens østlige side. Syv år senere stod admiral Niels Juels palæ (Thotts palæ) klar til indflytning på pladsens nordøstlige hjørne; og senere samme år blev storkansler grev Frederik Ahlefeldts palæ færdigt mod sydvest. Til denne trio sluttede sig snart admiral Kristian Bjelke, der lod den adelsgård, han havde arvet efter sin svigerfar Henrik Bjelke, ombygge til et moderne palæ.⁷

Foruden palæerne ved Kongens Nytorv opførtes i 1680'erne Samuel Kristof von Plessens palæ på hjørnet af Dronningens Tværgade og Bredgade, hofmarskal Henning Ulrik Lützow byggede et i Stormgade, overkammerjunker Adam Levin Knuth et på Slotsholmen, og Conrad Reventlow ombyggede

Sirlig adfærd. Det var af yderste vigtighed at vide, hvorledes man gebardede sig i den fine verden. Det var strengt nødvendigt at kunne beherske sin krop og stille sig kunstfærdigt an på en ubesværet og elegant måde.

Otto Pogwischs gård i Købmagergade til et tidssvarende palæ.⁸ I 1699 afhændede Ulrik Frederik Gyldenløve sit store palæ på Kongens Nytorv og opførte i stedet et mindre, der stadig ligger på hjørnet af Bredgade og Dronningens Tværgade.⁹ Herefter blev der ikke opført nye palæer i et par årtier, men i 1720'erne byggede Vilhelm Edinger et palæ i Stormgade, og efter branden 1728 opførte Chr. Moinichen i Købmagergade det palæ, der i dag rummer Hovedpostkontoret. Fra 1740 stammer Jacob Barchmanns palæ på hjørnet af

Frederiksholms Kanal og Ny Kongensgade, og fra samme årti Danneskiold-Laurvigs i Store Kongensgade.

I den i 1749 anlagte Frederiksstad byggedes ikke færre end ni palæer i den nye rokokostil. Stod man i 1750'ernes slutning på den plads, hvor den monumentale Frederikskirke var ved at blive opført, og kiggede ind mod den nye bydel, mødte blikket på hjørnerne af Frederiksgade to ens palæfacader, der spejlede hinanden med gaden som symmetriakse. Tvillingepalæerne var opført af to medlemmer af Frederik 5.s Geheimekonseil, Frederik Ludvig Dehn og Johan Hartvig Ernst Bernstorff. Længere fremme ad Frederiksgade nåede man bydelens centrale ottekantede plads, der omkransedes af fire ens udseende palæer, opført af Christian Frederik von Levetzau, der var deputeret i Kommercekollegiet, godsejerne Joachim Brockdorff og Severin Løvenskiold samt overhofmarskal Adam Gottlob Moltke.¹⁰ Pladsens midte var reserveret til den rytterstatue af Frederik 5., som Asiatisk Kompagni havde bestilt hos billedhuggeren Jacques-François-Joseph Saly. Tre af de fire palæer omkring rytterstatuen blev efter Christiansborgs brand i 1794 kongehusets nye residens, Amalienborg. Frederiksstadens øvrige tre palæer blev opført af Christian August von Berckentin, Wilhelm August von der Osten og Christian Lintrup, der som jysk født borgersøn havde tjent en formue. I 1756 adledes han under navnet Lindenchrone.

De fornemme huses kreds om de kongelige statuer på Kongens Nytorv og omkring den centrale plads i Frederiksstaden var sindbilleder på enevældens ideal. Kongen var den centrale figur, som den enkeltes gunst afhang af, men også en konge, der regerede via den elite, han omgav sig med. Den enevældige kongemagt bestræbte sig således på at omdanne standssamfundet til et rangsamfund. Status skulle ikke længere udelukkende være givet ved fødslen, men være noget, man opnåede, når man færdedes i nærheden af kongen, og denne begunstigede én med titler og rang. Kongerne søgte at stække den gamle, dansk-holstenske adel, der endnu sad på hovedparten af landets godser, ved at holde den borte fra en række embeder inden for hoffet, militæret og administrationen, hvor man i stedet med fordel kunne benytte sig af borgerligt fødte eller adelige af udenlandsk herkomst for herved at skabe en modvægt til den gamle adels magt.¹¹

For at nå sit mål berjente kongen sig af en række værktøjer, der gjorde det muligt at tildele enkelte personer og grupper ære. Disse redskaber blev formaliseret nogenlunde samtidig med, at Kongens Nytorv tog form – på den tid, da Christian 5., der var den første konge, som havde arvet sin enevældige værdighed, tog over.¹² Da majestæten et års tid efter sin tronbestigelse lod sig salve i Frederiksborg Slotskirke, havde han et par uger forinden udstedt en rangforordning, der skulle skabe et fintmasket socialt hierarki med

55 ærestrin, hvorefter landets elite skulle inddeles. De ledende embedsmænd, kongen havde valgt, stod her over den gamle dansk-holstenske adel i værdighed.¹³

Samtidig indstiftede majestæten Dannebrogordenen, hvis medlemmer placeredes højt i rangen. Ved at udnævne dannebrogssiddere kunne kongen begunstige udvalgte personer, ikke mindst blandt den gamle adel, som han herved hævede over deres tidligere ligemænd.¹⁴ Kongen forebeholdt sig endvidere retten til at tildele adelskab til enkeltpersoner; han kunne også benåde en undersåt med karakterer, det vil sige med en titel som eksempelvis etatsråd eller justitsråd, uden at der fulgte et embede med.¹⁵ Endelig fik storgodsejere en mulighed for at indtage en høj position, idet man mod at båndlægge henholdsvis 2500 og 1000 tønder hartkorn kunne erhverve titler som grever og baroner.¹⁶

Ranghierarkiet var ikke kun en abstrakt orden, men et princip, der skulle være synligt for omgivelserne. Rangforordningen af 1671 og de reviderede udgaver, der fulgte, regulerede, hvem der skulle gå forrest i ceremonier, hvem der skulle indtage hvilket sæde ved hoffets fester, og hvilke tiltaleformer man skulle titulere forskellige typer af rangpersoner med.¹⁷ Nært beslægtet var en række overdådighedsforordninger fra 1682 og løbende gennem de næste hundrede år, hvor det blev fastsat, hvilken klædedragt de forskellige rangklasser måtte bære, hvor stor en pragt de måtte demonstrere, f.eks. ved ligstuer, hvorledes deres kister måtte udsmykkes, samt hvordan man måtte holde bryllup, barsel og gæstebud. At have palæ i København var ikke forbeholdt en bestemt rangklasse, men det hørte til grevernes privilegier, at deres palæer blev fritaget for grundskat, ligesom den enkelte greve fik tilstedt jurisdiktion over dem, der var indlogeret i hans palæ.¹⁸

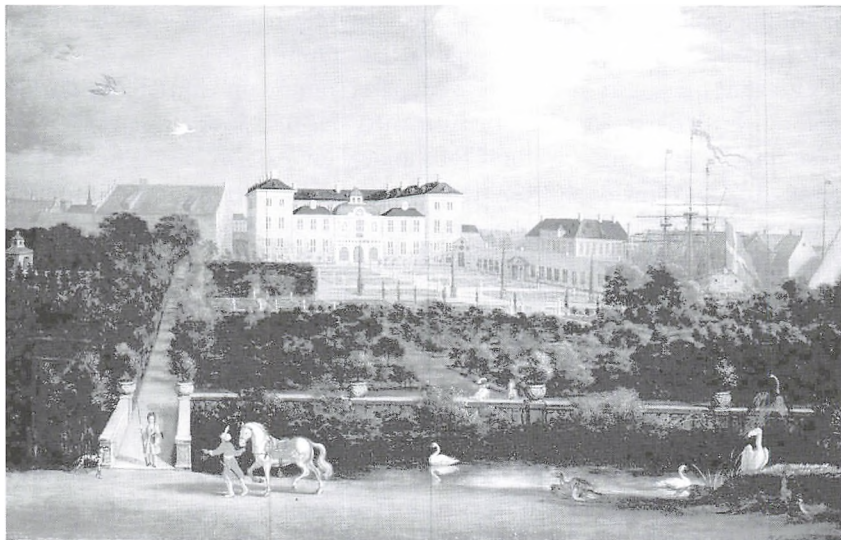
Overdådighedsforordningerne udsprang af en verden, hvor social status blev signaleret via forbrug af symbolledede genstande som guldknapper og prægtige tekstiler, der kunne fremvise for omverdenens blikke. Til samme verdensorden hørte, at boligen blev iscenesat som et stykke prangende arkitektur, der tog sig ud i gadebilledet, og som en scene for overdådige fester. Aristokraternes og det bedre borgerskabs boliger var en del af en offentlighed, hvor man repræsenterede sin rolle i samfundet. Denne iscenesættelse af luksusforbruget tog ikke kun sigte på at tilfredsstille egne individuelle behov, men var en decideret offentlig handling. At træde frem på den sociale scene med en værdighed, der var i overensstemmelse med ens sociale rolle, var også et moralsk anliggende, et udtryk for social ansvarlighed, idet man herved bidrog til at opretholde den sociale orden. Som professor Christoph Henrich Amthor skrev i sin anstandshåndbog *Collegium Homileticum De Jure Decori*, så skulle ens klædedragt og bolig svare til ens position. Man måtte ikke

fornedre sig under sin stand for penges skyld og se ussel ud i tøjet eller leve tarveligt derhjemme. Omvendt måtte man heller ikke indrette sig over sin stand.¹⁹

Rangen gjorde den sociale status mere dynamisk. Og da æren ikke længere var givet ved slægt og fødsel, måtte den have en fremtrædelsesform, der bekræftede den som *virkelig* ære. Derfor blev de synlige og håndgribelige tegn på ære stadig vigtigere. Rangsamfundets nye æreshierarki udkonkurrede langsomt de etablerede normer og vaner. I 1740'ernes opinion opfattede man rangadelige som adelige, men man skelnede endnu sprogligt mellem gammel adel og rangadel – et tegn på, at rester af det gamle standsopdelte æreshierarki endnu fandtes.²⁰ Det rangbestemte æreshierarki spillede navnlig en rolle tæt på kongens hof i København. Her var det socialt demonstrative forbrug særlig udbredt, og livet blev iscenesat i overensstemmelse med rangtænkningen.

De nye ærebegrebs succes viste sig ved en social stræbsomhed, der greb om sig et par årtier inde i 1700-årene, hvor mange borgere drømte om en plads i rangen. De *honnette* ambitioner i Holbergs berømte komedie var velkendte i samtidens virkelighed. I 1735 skrev Otto Thott, deputeret i det nyoprettede Kommercekollegium, at det var et problem, at nogle kræmmere ”aldrig snarere (har) vunden 20 à 30.000 rigsdaler, og vel mindre, førend de ophøre at handle, og da søger characterer for sig”.²¹ Rangsygen betød en stadig inflation af ærværdige symboler som bolig og klædedragt. Det er givetvis i denne sammenhæng, at man skal se den stadig større hast, hvormed moden skiftede op gennem 1700-årene. Bestandigt havde eliten behov for at skille sig ud via nye og kostbare former for luksusforbrug. Den aristokratiske rangadel efterstræbte det nyeste, det fornemste og det kunstigste – dvs. det mest kunstfærdige.

Foruden et overdådigt forbrug skulle fornemme folk og folk med *honnette* ambitioner – smukke folk eller de skikkelige, som de kaldtes med et dansk udtryk – demonstrere deres position via en formfuldendt opførsel.²² De toneangivende manerer udsprang fra livet på kongeslottet og i aristokraternes palæer og spredte sig herfra til livet i andre sirlige huse. De store grupper, der i det dynamiske rangsamfund søgte at blive en del af den *honnette* verden, men som havde rødder i andre adfærdsnormer og derfor ikke på rygmarven kendte de rette manerer, havde behov for at lære at begå sig. Til dette formål fremkom i 1600-årenes slutning og op gennem 1700-årene en ny type af anstandshåndbøger. Den dynamik, der prægede den sociale orden, stillede krav til individet om at tilegne sig nye vaner. De skikkelige skulle føre deres krop på en måde, så det var tydeligt, at de ikke var en del af hoben. En udbredt metode var danseundervisning.

Gyldenløves palæ (det senere Charlottenborg) set fra havsiden. (Olie på lærred. Jacob Jacobsen Coning. 1694. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Foto: Ole Haupt).

Små nuancer i fremtoningen skilte ”høj” fra ”lav”, når man bevægede sig i de *honnette* cirkler. Man opøvede en stor opmærksomhed på egen og andres adfærd, en evne til at observere. Adfærden blev iscenesat ned i detaljen, så man ikke afslørede sig selv, men var ét med en social rolle. Man forblev en uudgrundelig *sfinx*, der med sin umenneskelige perfektion blev et med den pudder og den paryk, der skjulte, hvad vi ville forbinde med ”det menneskelige” og selvet. At få succes i absolutismens samfund stillede krav til individet om absolut kontrol med egen krop og personlige affekter, som skulle trænges i baggrunden og erstattes af den sociale konvention om at være et perfektionistisk parykmenneske.

Livet i palæerne

At have økonomisk formåen til at eje et palæ i København var forbeholdt en smal trendsættende superelite. Palæerne var en væsentlig scene for den ekstravagante livsførelse, der skulle signalere status. Et centrum for denne bestræbelse var pragtsalene, hvor storslåede fester blev holdt. I forhold til deres størrelse var salene møblerede med få og lette møbler – stole, kanapeer og konsolborde, der til daglig stod opmarcheret langs væggene; de forholdsvis tomme rum var indrettet til stående konversation eller dans.²³ Mellem vinduerne blev det snart almindeligt at hænge pillespejle, ligesom på de øvrige vægge,

så rummet mangedobledes.²⁴ Til salenes udstyr hørte også store malerier, der ofte forestillede den regerende konge og hans dronning.²⁵

En af de prægtigste sale fandtes i det palæ, som Adam Gottlob Moltke lod opføre i Frederiksstaden. Rummet var med sine 133 kvadratmeter på størrelse med et moderne parcelhus, loftshøjden var 7,65 m. Væggenes og lofternes stuk var forgyldt, ligesom dørfyldingernes rocailler, marmorkaminerne samt spejlenes og billedernes rammer. Guldet strålede og glimtede, når den mægtige prismelysekrone i loftet og de mindre lampetter ved spejlene blev tændt.²⁶

Mange blandt rangsamfundets sociale stræbere har givetvis ønsket at tage del i palæernes liv, og ingen sociale lag har vel kunnet undsige sig en nysgerighed efter at se de perfekte parykmennesker føre sig i spejlsalene. Da Ulrik Frederik Gyldenløve den 31. juli 1687 holdt en fest i anledning af prins Jørgens besøg i Danmark, fik gæster adgang til salens galleri. På salens gulv dansede de fornemme herrer, fruer og frøkener til længe efter midnat, og tre glaslysekroner oplyste salen.²⁷ I de oplyste sale blev gjort til dag, og der blev ført et liv, som ikke kunne kopieres af mennesker, der måtte slide for det daglige brød, mens aristokratiets karosser skramlede gennem gaderne på vej hjem fra maskerader og andre fester.

Men det var ikke kun ved særlige fester, at Gyldenløve åbnede sit palæ for selskabelighed. Hver dag, når greven var hjemme, modtog han spisende gæster. Den franske baron Lahontan fortæller i sine memoirer, at da han i 1694 gæstede Danmark, blev der daglig dækket op til taffel med 18 kuverter. Fornemme herrer og damer indfandt sig, blandt dem franskmændene, der beretter, at måltiderne sædvanligvis strakte sig over to timer, og at de overdådige retter tilfredsstillede gæsterne med deres smag, udseende og duft. I tilknytning til tafterne blev der først drukket en eller to pokaler øl, herefter blev der serveret forskellige slags vine. Tafterne i Gyldenløves palæ var ikke enestående. Baron Lahontan beretter, at et tilsvarende selskabsliv – blot fornemmere – fandtes hos grev Conrad Reventlow.²⁸

Selv de, der aldrig fik mulighed for at træde indenfor i palæerne, kunne på bygningsfacaderne få et indtryk af det liv, de rummede. Vinduerne i første etage var højere end de øvrige etagers. Vinduernes højde udpegede den såkaldte *beletage*, hvor de repræsentative rum lå. Moltkes palæ blev kronet af grevens våbenskjold, hvorpå elefantordenens kæde og tegn hang. Skjoldet blev flankeret af statuer. Den vingede Fama pegede på våbenskjoldet, mens hun blæste Moltkes ry ud i verden på sin trompet, og Clio med lyre og skriverulle nedfældede hans dådriige liv. På tagbalustraden stod også handelsguden Merkur og musernes fører Apollon, der modsvarede Moltkes roller som præses for henholdsvis Asiatick Kompagni og Kunstakademiet.

Blandt facadens øvrige dekorationer kan nævnes de store relieffer over de to porte, der var i hovedbygningens ender. Over den ene port forestillede relieffet en blomsterfyldt kurv, vandkande, rive, segl og kornneg, over den anden port fandtes en skål med frugter, vindrueklaser, flitsbue med pilekogger, thyrsostav, tamburin, violin med bue og nodeblade samt en maske. De to portrelieffer gengiver dobbeltheden i godsejer-aristokratiets liv: Livet på landet med have- og landbrug, der navnlig var knyttet til foråret og sommeren, og livet i byen med musik, teater, bakkanaler og maskeradeer, som var henlagt til efteråret og vinteren.²⁹

Palæernes forskellige scener

Palæernes beboere var dog ikke altid de kontrollerede og perfekte parykmenesker, som man oplevede under de storslåede fester og tafler. Alt efter tid og sted kunne det være passende at løsne på formerne. Bag Gyldenløves palæ fandtes en have. Når greven om morgenen gik tur her, kunne han finde på at aflægge den stive påklædning, som moden ellers krævede, og i stedet iføre sig slåbrok.³⁰ I sin anstandshåndbog skrev Amthor, at hvis man gik omkring i slåbrok, var det et tegn på lathed, men han skriver også, at når man var ene, behøvede man ikke tage vare på velanstændigheden. Man maskerede sig kun for andres skyld; at gå op i sin fremtræden, når der ikke var andre til stede, var dårskab.³¹

Forskellige typer af adfærd blev stadig mere afgrænset fra hinanden, og i takt hermed blev palæerne opdelt i zoner, der fungerede som scene for beboernes forskellige fremtrædelsesformer. Gyldenløves palæ rummede foruden festsalen også en fornem kuppelsal. Hvad dette rum blev brugt til på Gyldenløves tid, ved man ikke, men i 1720'erne blev det ombygget, så man kunne spise *en eremitage*, det vil sige uden at der var tjenestefolk til stede. Spisebordet kunne hejses ned, så opvarterne kunne servere og rydde af og herefter hejse bordet op til de spisende herskaber.³² I kuppelsalen kunne man altså holde selskaber, hvor man udelukkende var sammen med standsfæller, hvilket gjorde det muligt at løsne manererne. Man indrettede et rum, hvor man kunne være sammen uden at demonstrere sin sociale position.

I de normsættende parisiske rokokopalæer var rumsuiterne inddelt i mindst tre typer: de ceremonielle paradesuiter, hvor adfærden var nøje reguleret, de selskabelige rum, hvor man var sammen med standsfæller, og de personlige suiter. Husstandens herskabelige medlemmer havde hver deres personlige lejlighed, ligesom husherren og -fruen havde hver deres ceremonielle paradelejlighed.³³ Distinkte sociale samværsformer og individuel optræden

Der findes ikke mange billeder af livet i de københavnske palæer. På denne tegning fra 1777 har C. F. Stanley imidlertid skildret trængslen blandt de audienssøgende i Ove Høegh-Guldbergs forgemak i Prinsens Palæ (det nuværende nationalmuseum). (Det nationalhistoriske museum på Frederiksborg).

blev knyttet til bestemte rum. Også i københavnske palæer synes man at have indrettet disse lejlighedstyper.

Anstandshåndbøgerne beskæftigede sig med, under hvilke omstændigheder det var passende at aflægge besøg. Ifølge Antoine de Courtins *Traité de la Civilité* var det frækt at gå ind hos nogen, hvis man var fremmed og ikke introduceret til huset på forhånd.³⁴ Den samme advarsel findes hos Amthor, der fortæller, at man ikke skal komme uanmeldt hos en fremmed. Til gode venner kan man derimod komme uden først at melde sin ankomst.³⁵ Hvis man var af lavere stand og skulle aflægge visit, var det vigtigt, at man mødte op i egen person og forespurgte hos tjenerne, om herren eller fru'en tog imod. Det var ikke passende at sende tjenerne i forvejen; det var den fornemmes måde at melde sin ankomst på.³⁶

I løbet af det tidlige 1700-tal blev det almindeligt, at det første rum, som en besøgende trådte ind i fra gaden, indrettedes som en vestibule.³⁷ Vestibulen var et stort, umøbleret rum. Rummets størrelse blev yderligere understreget af, at der ofte var højere til loftet end i stueetagens øvrige rum, og i det hele taget skulle forskellige arkitektoniske virkemidler stemme den indtræ-

dende til den verden, der fandtes i palæet. En særlig fornem vestibule havde Moltke indrettet med en krummet bagvæg, der var inddelt i sektioner af en svungen søjlerække. Vestibulens gulv var belagt med gråt marmor, samme materiale anvendtes til søjlerne. Den hårde resonans, marmoret gav, var ifølge de franske arkitekturtraktater passende for en herskabelig vestibule. Således ønskede man, at besøgende skulle indlede deres vandring gennem palæet. Den kølige atmosfære i rummet, der var uopvarmet, blev tillige understreget ved en monokrom hvid-grå farveholdning.³⁸

Samspillet mellem palæernes arkitektur og deres brug var et emne, der optog tidens arkitekturteoretikere. Den franske arkitekt Jean Alexandre Le Blond skrev i 1710, at et palæes indgangsdør skulle være stor, men sjældent lukket, og at der i vestibulen stod tjenestefolk parat til at modtage gæster. Var det koldt, trak tjenerne op i forgemakkerne, hvor der var kakkellovne.³⁹

Man får indtryk af, at der var en høj grad af transparens mellem gaden og vestibulen med dens åbne døre uden dørtrin. Havde man ærinde i huset, kunne man tilsyneladende på egen hånd bevæge sig fra gaden og ind. Hermann August Francke skrev i sin til dansk oversatte anstandshåndbog *En Nyttig og Nødvendig Anviisning til Velanstændige Sæder*, at hvis døren til en fornem mands hus stod åben, måtte man gå ind, ellers skulle man ringe eller banke på.⁴⁰ Indenfor mødte man de opvartende tjenere, før man nåede herskabernes rum, enten i vestibulen eller i forgemakkerne. Til disse tjenere skulle man på forespørgsel melde sit navn og sit ærinde og derefter afvente tilladelse til at bevæge sig videre ind i palæet.⁴¹

Et indtryk af det sociale spil, der var forbundet med at træde ind i et fornemt hus, får man i den islandske sømand Árni Magnússons optegnelser. I 1753 kom han til København for at besøge sin bror, der tjente hos toldinspektør Cornelius Schumacher. Schumacher havde netop bygget et hus i Norgesgade (Bredgade) ved siden af det sted, hvor Berckentin var ved at opføre sit palæ. Magnússon, der ikke kendte København, kunne ikke selv finde vej, men fik hjælp af landsmanden "Thorlak fra Vestmanøerne", der var bosat i hovedstaden. Da de var nået frem, vendte Thorlak imidlertid om; han turde ikke være med længere "da det [huset] saa ud som et Slot".⁴² Magnússon lod sig imidlertid ikke kyse så let og ringede med dørklokken, "og der kom en ud, som spurgte, hvem jeg søgte. Jeg spurgte ham igen, om der ikke i Herrens Tjeneste var en Islænder. Han sagde Nej, "men her er En ved Navn Monsieur *Magnus*, men han er fra Sverige". "Vær saa god at hente ham til mig". Han siger: "Nu skal jeg finde ham".⁴³ Adgang til de fornemmes huse gik via udfrittende tjenestefolk – forhold som Magnússon givetvis ikke var vant til hjemme i Island.

Paraderummene

Paradesuiten blev taget i brug, når herskaberne blev opsøgt af folk af lavere rang, der ønskede hjælp eller beskyttelse i en bestemt sag. For at dette møde kunne forløbe på en måde, så den socialt overlegne blev overbevist om den underlegnes underdanige respekt, og den underlegne omvendt følte sig sikker på at nyde beivring, betjente man sig af en formel, ceremoniel adfærd. Ceremoniellen pointerede den hierarkiske asymmetri mellem de tilstedeværende og sikrede, at forskellen i status blev opretholdt.

Den sociale ulighed iscenesattes arkitektonisk ved, at den suite af rum, som den besøgende skulle passere før mødet med husherren, havde en vis længde. Paradelejligheden var indrettet på *beletagen*, og for at nå frem måtte gæsten gå op ad en etagesammenbindende trappe og bevæge sig gennem rækker af rum. Måden, man bevægede sig på, når man gik gennem palæet, viste, om man var et sirligt menneske. Den gangart, man indøvede hos danssemesteren, krævede en regularitet i arkitekturen. Man skulle kunne overskue bevægelsesforløbet, så man også kunne håndtere vanskelige passager. Kvindernes krinoliner og de høje fontange-opsætninger af håret, der blev brugt ved visitter og fester, stillede store krav til kropsbeherskelsen. Her kunne man skelne dem, der havde indøvet graciøse bevægelser, fra dem, der ikke havde.⁴⁴

Dørene i sammenhængende rum blev anbragt *enfilade* – på en række – så man i ét blik kunne overskue den vej, man skulle bevæge sig gennem bygningen. Passagen af en sådan række af rum var forbundet med et stemningsmæssigt crescendo. På vej til mødet med husherren eller -fruen blev indretningen af de rum, man passerede, stadig mere overdådig, kulminerende i paradelejlighedens modtagelsesrum. Den besøgende var udsat for en æstetisk magtdemonstration, og det hørte til den rette anstand ikke at lade sig benøve og tabe fatningen, men fortsætte med faste skridt og blikket ligefrem uden at se for meget op eller for meget ned på gulvet.⁴⁵

Intet sted er det måske tydeligere, at arkitekturen og de nye bevægelsesmønstre vekselvirkede, end når man betragter palæernes trapper. Allerede i Gyldenløves palæ fandtes i den sydlige portåbning en italiensk trappe, der i lige løb tilbød en mindre stejl og mere bekvem passage mellem etagerne end tidligere tiders vindeltrapper.⁴⁶

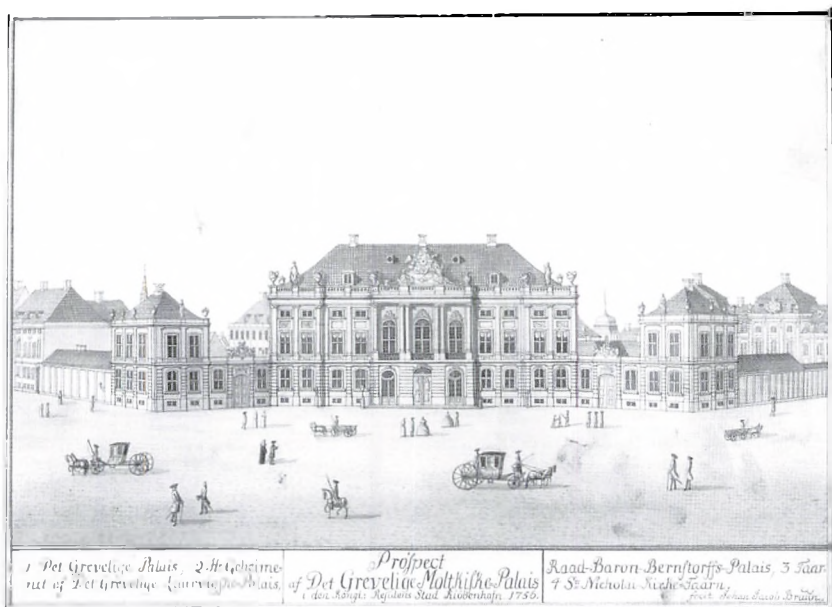
I sin *Cours d'Architecture* (1683) skrev François Blondel, at man ikke skulle anvende krumme trappetrin, skønt disse var blevet rost af et af de store forbilleder, renaissancearkitekten Andrea Palladio. Ifølge Blondel var menneskets skridt indrettet på det firkantede; det krumme var overrumplende og fik én til at snuble.⁴⁷ På de italienske trapper tabte man ikke pusten, og man behøvede ikke at vride kroppen på skæve trin. Til gengæld krævede de nye

trapper mere plads. Opstigningen til *beletagen* ad enorme og overdådige italienske paradetrapper blev en del af palæets forførelse af den besøgende.

Ved nordporten i Gyldenløves palæ fandtes to ligeløbstrapper, der kun gik til *beletagen*, og desuden en vindeltrappe, hvor man kunne nå op til øverste stokværk. Disse forskellige trapper, der var anbragt ganske tæt på hinanden, skyldtes de forskellige bevægelsesmønstre, man betjente sig af, alt efter hvem man var, og hvad man skulle. Det var på vej til og fra *beletagen*, man særligt benyttede sig af de indstuderede, beherskede gangarter; anderledes var det, når tjenestefolk og palæets herskaber i det daglige bevægede sig hurtigt mellem etagerne. De nordlige trapper i Gyldenløves palæ angiver et hierarki mellem etagerne, mellem fornemme og tjenestefolk og et hierarki mellem forskellige værensformer, når man henholdsvis befandt sig i og uden for den verden, hvor man blev betragtet af andre.

Var den besøgende en rangperson, var det i Frankrig kutyme, at værten gik ham i møde, og det rum, hvor man mødtes, var udtryk for forholdet mellem værtens og gæstens rang.⁴⁸ I Moltkes palæ havde greven og grevinden hver deres paradelejlighed, der lå symmetrisk på hver sin side af *beletagens* sal.⁴⁹ Skulle man besøge greven, gik man via vestibulen op ad trappen og dernæst gennem en *enfilade*, der lå langs vinduesrækken mod pladsen foran palæet. *Enfiladens* første rum var salen, der med sin pragt brød med princippet om stigende overdådighed, men til gengæld forlængede vejen til greven. Næste rum i *enfiladen* var grevens yderste forgemak, det første rum i den egentlige paradelejlighed. Rummet havde grønt damask på væggene, herunder fandtes lakerede brystpaneler. Gulvet var i umalede fyrreplanker. Dernæst nåede man grevens inderste forgemak, hvor der på væggene fandtes vævede tapeter. Gulvet var oprindeligt et fyrreplankegulv, men snart lod greven det belægge med parket i eg og fyr.

Inden man trådte ind i forgemakket skulle man forvise sig om, at man ikke havde noget siddende under skosålerne, der kunne gøre gulvet skident.⁵⁰ Man skulle gå et stykke ind, men ikke for langt, for så kunne det virke, som om man lyttede ved døren til det næste rum. Man skulle i ventetiden ikke spadsere frem og tilbage på gulvet eller lade øjnene løbe omkring på alting. Man skulle heller ikke synge, fløjte eller spille med fingrene, og det var ligeledes upassende at blande sig i de tilstedeværende tjeneres samtaler. Man skulle svare på spørgsmål og hilse høfligt på alle, og når husherren viste sig, skulle man gøre en langsom, dyb reverens på så stor afstand, at man var sikker på ikke at støde hovederne sammen, ifald herren gengældte hilsenen. Man skulle i det hele taget holde så stor afstand, at andre ikke blev generet, i fald man havde dårlig ånde.

Moltkes pale og pladsen foran anno 1756, tegnet af Johan Jacob Bruun. Yderst til højre bagsiden af Bernstorffs pale (Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Foto: Kit Weiss).

Fra det inderste forgemak gik man ind i grevens audiensgemak, der lå ud til haven. Audiensgemakkets lofter havde fornem stukkatur, væggene var betrukket med rødt damask, og over dørene hang to landskabsmalerier. Denne vægudsmykning var indfattet i gyldne tapetlister med rokokoornamenter. Panelerne var malet med en dyr blåtonet lakfarve, og gulvene var fra begyndelsen belagt med egetræsparket. Mellem vinduerne fandtes et pillespejl, hvorunder stod en konsol. I audiensgemakket må det formodes, at greven modtog sine standsmæssige gæster stående; var man mindre betydningsfuld, bevægede greven sig næppe herud, men var at finde siddende i det retiradegemak, der stod i forbindelse med audiensgemakket.

I Moltkes retiradegemak fandtes en kanapé og ni lænestole, alle forgyldte og betrukket med damask på sæderne og silke på ryggene. Vægudsmykningen og møblerne var holdt i blå og hvidt suppleret med sølv og guld, hvilket gav retiradegemakket navnet "Det blå og rige gemak". Mellem vinduerne stod det obligate pillespejl med tilhørende konsol.⁵¹

Når man trådte ind i en fornem herres gemak, skulle man ifølge Francés anstandshåndbog gøre reverens. Hvis herren var ved at skrive eller læse, skulle man vente på, at han henvendte sig, og man skulle ikke sætte sig ned,

med mindre man blev bedt om det. Hvis man fik lov at sidde, skulle man ufortøvet vælge det ringeste sæde, det vil sige det nærmest den dør, man var kommet ind ad. I øvrigt gjaldt det, at kanapeer regnedes for det fornemste sæde, dernæst fulgte løjbænke, lænestole og endelig almindelige stole. Under samtaler skulle man altid anvende den fornemmes titel og ikke afbryde ham, mens han talte. Før man trådte ind, havde man aftaget sin hat og sin højre handske, og det var vigtigt, at man, mens herren talte, ikke kom til at lege med disse beklædningsgenstande eller andre, så som eksempelvis knapper. Man måtte heller ikke klø sig på næsen eller snyde den, man skulle vogte sig for at gabe eller at spytte, og man skulle sidde roligt på stolen uden at lægge benene over kors.⁵²

Man måtte ikke gøre sin opvartning for længe, og når man gik, skulle man gøre reverens og gå bort uden at vende ryggen til herren. Nød man den ære at blive fulgt ud i forgemakket, skulle man atter gøre reverens og så fremdeles i de rum, man passerede. Blev man fulgt helt til trappen, skulle man passe på ikke at gøre reverens for tæt på denne. Francke kendte eksempler på, at folk havde sat livet til, fordi de herved trimlede ned ad trapperne. Man skulle gå forlæns ned, og blev man stadig betragtet af husherren, skulle man gøre en sidste reverens neden for trappen.⁵³

I Moltkes palæ blev dét værelse i grevindens paradelejlighed, der modsvarede grevens retiraderum, benævnt sovegemakket.⁵⁴ Det har vel været tænkt således, at grevinden her kunne optræde nær eller i en fornemt udstyret seng.⁵⁵ Det var en særlig ære at blive modtaget af en fornem herre eller frue i sovekammeret. Da Christian Gyldenløve i 1688 begav sig på sin *grand tour*, nød hans lakaj, Matthias Skaanlund, den nåde at tage afsked med sin herre alene i dennes sengekammer.⁵⁶

Hvor Renæssancens senge havde stået med den lange side op ad væggen, var barokkens og rokokkens vendt en halv omgang, så hovedgærdet var anbragt ved væggenes midte, mens fodenden stak ud i rummet.⁵⁷ I et inventarium over Gyldenløves palæ står der om grevens sengested, at det var "en hængende Alkove med Billedhuggeri udziret".⁵⁸ Alkovesenge stod ofte på en forhøjning i en niche med et lille kabinet på hver side. Selve alkoven var typisk skilt fra det foranliggende værelse med en balustrade, så besøgende ikke kom for tæt på sengen. Sengehimlens og loftets stukkant udgjorde et sammenhængende hele, der kunne udsmykkes med billedhuggeri.⁵⁹ Eventuelt sov man til daglig på en mindre seng i det ene sidekabinet, hvor det var nemmere at holde varmen.⁶⁰ Når det var tilfældet, var den fornemme alkoveseng blevet til en egentlig paradeseng, der kun tjente repræsentative formål.⁶¹ I takt med at man i palæerne begyndte at indrette paradelejligheder, der var separeret fra de personlige lejligheder, fremkom også paradesovekamre, hvor man ikke sov til daglig, men modtog gæster siddende på eller liggende i en seng.

Et andet paradesoveværelse fandtes efter alt at dømmes i det rokokopalæ, Hans Schack havde overtaget i Frederiksstadens efter Severin Løvenskiold.⁶² Det lå som noget lidt specielt i stueetagen og blev kaldt grevens sovegemak.⁶³ Da grev Schack imidlertid havde et sovekammer i forbindelse med sit personlige kabinet andetsteds på etagen, er der sandsynligvis tale om et paradesovekammer, der ikke blev brugt til daglig, men som tjente til særlige modtagelser. I et inventarium fra begyndelsen af 1760'erne mangler rummets paradeseng, men meget taler for, at en fornem tronseng med et rødt damaskomhæng oprindeligt stod herinde.⁶⁴ Greveparret disponerede også over en vugge med tilsvarende betræk og omhæng. Når denne var opstillet, kunne paradesoveværelset anvendes ved barselsvisitter, og at rummet virkelig var knyttet til festlige fejringer, antydes også af, at der herinde fandtes et skab, hvori stod mere end 100 vinglas i forskellige størrelser og adskillige karaffer, hvoraf én var bemalet med guld.⁶⁵ Ifølge Franckes anstandshåndbog var det ikke ualmindeligt, at fornemme herrer og fruer tog imod visitter, når de var syge. Her kunne den besøgende udtrykke sin deltagelse og sit håb om, at den syge atter ville genvinde sit helbred, men det var forbudt at sætte sig på sengen, da det ville være alt for familiært.⁶⁶

De selskabelige lejligheder

Efter den franske konge Ludvig 14.s død i 1715 blomstrede en ny type af samvær i de parisiske hotellers selskabelige rum. Folk med samme sociale status mødtes under mindre formelle former end det stive ceremonielle, der var udsprunget fra Solkongens hof – eller måske rettere, en type af samvær, hvor eventuelle uligheder i rang tilsyneladende ingen rolle spillede, så længe man var i den selskabelige lejlighed, hvis centrale rum benævntes salonen – deraf betegnelsen salonkultur. I salonen og den selskabelige lejlighed tilfredsstillede man andre typer af behov end behovet for at få anerkendt sin sociale rang. Blandt aktiviteterne kan nævnes fælleslæsning, konversation om et emne inden for litteratur, filosofi eller videnskab, fællesspisning, kortspil, musik og dans – gøremål, der nok kendtes fra tidligere, men hvis udformning blev forfinet efter en æstetik med mere subtile referencer til status. I de fornemme saloner opstod et hierarki, der baserede sig på de tilstedeværendes dannelse og smag. Salonen lå i centrum af de selskabelige lejligheder, og den var mere intim i sin indretning end *beletagens* store festsal. Hierarkiet mellem de selskabelige lejligheders rum var anderledes end i paradelejligheden, hvor de sidste rum, man nåede, var de prægtigste og vigtigste. Salonen blev lagt, så den var mere direkte tilgængelig; det var ikke vigtigt undervejs at passere ærefrygtindgydende *enfilader*.⁶⁷

Miniatureportræt af overhofmarskal Adam Gottlob Moltke. I baggrunden en bygning, der har en vis lighed med hans københavnske palæes sidepavilloner (Ukendt kunstner. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Foto: A. Brandt).

I 1730'ernes københavnske palæer var livet ganske anderledes end i de mondæne saloner i Paris. Den franske gesandt grev Louis-Robert-Hippolyte de Plélo skrev hjem til sine venner, at København var en trist by uden fornøjelser. Her var ingen konversation, og var der endelig et aftenselskab, gik halvdelen af tiden med at drikke skåler.⁶⁸ Nok en overdrivelse, men udtryk for det tvungne barok-ceremoniel, der endnu prægede sammenkomsterne i København.

Et par årtier senere havde forholdene ændret sig. Den nyudnævnte geheimestatsminister J.H.E. Bernstorff skrev april 1751 tydeligt lettet til sin ven og nære medarbejder, Joachim Wasserschlebe, at København heldigvis nu var noget helt andet end i 1738, hvor han sidst havde været her.⁶⁹ Wasserschlebe var endnu i dét Paris, som Bernstorff havde forladt med modvilje til fordel for sin nye tjeneste. Han havde stortrivedes som den danske konges gesandt i Frankrig, bosat i et fornemt hotel i Rue Bourbon, og han havde færdedes i byens saloner, hvor han var et velkendt ansigt.⁷⁰

Snart opførte Bernstorff et palæ i fransk stil og bidrog således til, at København fik del i rokokoens salonkultur. Bernstorff styrkede blandt andet sit palæes æstetisk-litterære stemning ved at tage den tyske digter Friedrich Gottlieb Klopstock i huset; digteren spiste sammen med husherren og -fruen og deltog i deres selskabelighed med oplæsning af sine digte, som de tilstedeværende kommenterede. Inden længe forlod den kunstkyndige Wasserschlebe Paris og flyttede ind i palæet. Bernstorffs hustru, Charitas Emilie von Buchwald, havde også sin egen selskabsdame. På den måde fik Bernstorff som noget nyt en åndelig-æstetisk "tjenerstab", der fik egne lejligheder i hans enorme palæ. Omkring 70 personer havde bolig i dette bygningsskompleks.⁷¹

Det var næppe i alle palæer, at konversationen kunne matche det åndrige niveau i Bernstorffs, men de nye idealer var man fælles om, og i rokokoens københavnske palæer indrettede man derfor selskabelige lejligheder. I de fleste af palæerne lå der i stueetagens midte modsat gaden en havesal, som man kunne nå direkte fra vestibulen. Det er nærliggende at se disse havesale som pendanter til de parisiske saloner.⁷²

I de franske saloner var det ofte en kvindelig vært, der tilrettelagde selskabeligheden. Som en parallel til dette kan det iagttages, at også rokokoens kvinder i København spillede en særlig rolle i den nye type af mindre ceremonielle samværsformer. Blandt de eftertragtede gæster i de københavnske saloner var den galante franskmænd, Laurent Anglevier de la Beaumelle, der 1751 blev professor ved et nystiftet fransk sprogakademi, der havde til huse på Charlottenborg.⁷³ Grevinderne Schulenburg, Reventlow og Holstein kappedes om, hvem der kunne knytte ham til netop deres salon, og efter sigende gik hele la Beaumelles dag med visitter, selskaber og teaterbesøg. Han havde desuden et slet og 'liderligt rygte'.⁷⁴

I sit tidsskrift *La Spectatrice Danoise, ou L'Aspasie moderne* (1749-50) skrev la Beaumelle blandt andet fiktionsskildringer på baggrund af sine oplevelser af livet i de københavnske saloner. I en fortælling er vi f.eks. hos en grevinde, der samler den fine verden. La Beaumelle redegør i fortællingen for den kvindelige værtindes betydning som omdrejningspunkt for salonens mindre ceremonielle og mere afslappede stemning. Grevinden hadede, siger la Beaumelle, det kokette og kunstlede. Hun var på én gang naturlig og vidende og én, som de tilstedeværende gerne rådførte sig med. Takket være værtindens fortjenstfulde væremåde kunne forretningsmanden trygt hvile ud i salonen, statsmanden kunne tabe sit anliggende af syne, hofmanden ånde frihedens luft, krigsmanden finde adspredelse og *petitmaitren* for en stund aflægge sit lapseri og være beskeden og forstandig.⁷⁵

Lad os prøve at se nærmere på, hvorledes en selskabelig lejlighed i 1700-årenes København kunne tage sig ud, f.eks. den havesal med tilhørende suite

af rum i det palæ, der blev indrettet til Hans Schack og hans hustru, Ulrica Augusta Vilhelmine Moltke (tidligere Løvenskiolds palæ): Når man fra Frederiksstadens centrale plads trådte ind i Schacks vestibule, lå havesalen lige-frem ad en dør i bagvæggens midte. Salen var oplyst af to glaslysekroner og to lysarme, der hang på væggen. To store spejle fandtes på de to brede vinduespiller, og under disse var der konsolborde. Desuden stod her 12 stole med rødt plydsbetræk, hvor de i salonen forsamlede kunne sidde. Blandt de forlystelser, man tog sig til, var spil; i havesalen fandtes to perlemaledede spilleborde.

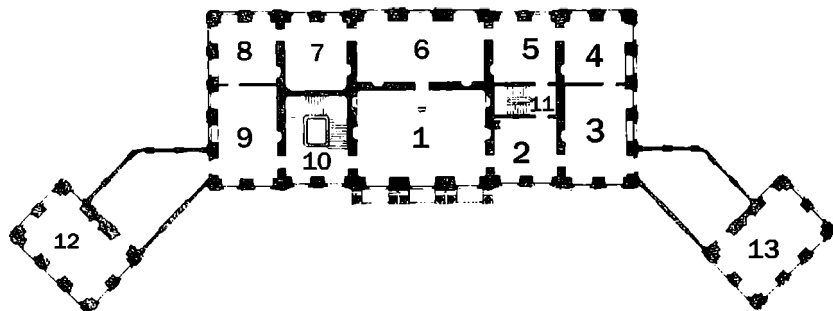
Havesalen var ved en *enfilade* forbundet med to stuer og kabinetter. Til venstre for havesalen fandtes den såkaldte grønne stue, der havde sit navn på grund af sine grønne damaskgardiner og sine seks stole og en taburet, der var betrukket med samme type af stof. Herinde har man sandsynligvis drukket te og kaffe. I hvert fald fandtes to teborde – et med porcelænsplade og et med sølvplade – og i et brunt chatol stod et saksisk kaffe- og testel med kaffekande, to tepotter, mælkekande, sukkerskåle, tolv kopper samt spølkummer til at skylle kopperne i. Mellem vinduerne hang et pillespejl med tilhørende konsol. Efter den grønne stue fulgte det sidste rum til venstre i havesidens *enfilade*, den røde stue, hvor møbler og gardiner var holdt i rødt.

Til højre for havesalen lå den blå stue med en kanapé og otte lænestole med blåt damaskbetræk og dertil matchende gardiner. Det er formentlig her, at salongæsterne er blevet underholdt med musik, idet der i rummet stod et klaver. Det næste rum i *enfiladen* var grevens kabinet.⁷⁶ Hermed bevæger vi os ind i den personlige lejlighed.

De personlige lejligheder

Vi fortsætter vandringen i stueetagen i Schacks palæ ind i kabinettet i grevens personlige lejlighed. Herinde stod blandt andet fire stole, så greven har også til tider inviteret en mindre kreds af gæster indenfor i sit eget kabinet. Her var også et enkelt tebord med porcelænsskive, så de tilstedeværende kunne blive trakteret. Hovedmøblet var et chatol med indlægninger i mørkt træ og forgyldninger.

Grevens kabinet var det sidste rum til højre i havesidens *enfilade*, herfra kunne man gå til højre ind i hans sovekammer, hvis hovedmøbel var en seng, der havde et sirtesomhæng. I rummet fandtes tillige et perlefarvet *lavoird*, hvor greven kunne foretage sit toilette. Et jernbeslagent skrin og en bogreol antyder, at han herinde opbevarede en række af sine mest personlige ting; fire stole med betræk, der matchede sengeomhænget, viser, at greven også kunne finde på at invitere særlige gæster indenfor i sit sovekammer. I tilknytning til rokokopalæernes sovekamre lå typisk små retirader, hvor natstole var opstillet.⁷⁷

Beletagen med paradelejlighederne i Moltes palæ. (1) Den store sal, (2) Grevens yderste forgemak, (3) Grevens inderste forgemak, (4) Grevens audiensgemak, (5) Grevens retiradegemak, (6) Galleriet, (7) Grevindens sovegemak, (8) Grevindens audiensgemak, (9) Grevindens forgemak, (10) Hovedtrappen, (11) Geheimetrappen, (12) Biblioteket, (13) Naturaliekabinettet.

Fra sovekammeret kunne man ad en dør nå ud i det rum, hvor palæets store trappe fandtes. Vi vil imidlertid begive os tilbage og hen i den modsatte ende af havesidens *enfilade*, hen til den røde stue for at besøge grevindens personlige lejlighed.

Fra den røde stue kunne man gå ad en tværgående *enfilade*, hvis næste rum var den såkaldte gule stue. Herinde fandtes blandt andet en kanapé og otte lænestole med gult damaskbetræk. Da det næste rum var grevindens sovegemak, er det nærliggende at antage, at den gule stue med det fornemme siddemøblement, der blandt andet omfattede en kanapé, var grevindens kabinet. Stuen lå jo også uden for havesidens *enfilade*. Og netop det at trække de personlige rum ud af *enfiladen* var en fordring, arkitekturtraktaterne begyndte at stille i løbet af 1700-årene.⁷⁸ Herved trak man de personlige rum bort fra det lange blik ned gennem *enfiladens* række.

Grevindens sovegemak lå i et hjørne af bygningen, der afgrænsedes af pladsen og en lav portbygning. Fra sovegemakket kunne man nå et par smårum i portbygningen: grevindens udrydskammer, det vil sige en slags pulterkammer, hvor der var en gammel lænestol, en kuffert og et gammelt skab, og en amместue, hvor der stod en seng uden omhæng, et passende sovested for ammen tæt på børnenes mor. I selve grevindens sovegemak fandtes blandt andet otte stole med gyldenlæderbetræk, så også her er gæster til tider blevet inviteret ind.⁷⁹

Sovegemakket havde vinduer ud mod pladsen og lå helt modsat grevens, der havde et vindue ud mod staldene; de to rum kunne dårligt ligge længere fra hinanden, og den ene kunne principielt have gæster, uden at den anden

lagde mærke til det.⁸⁰ Mange ægteskaber var stadig rendyrkede fornuftsægteskaber. Der var dog også individuelle variationer i, hvordan man arrangerede sig, navnlig i den galante rokokotid, der gradvis blev mere og mere intim og sentimental. I Moltkes palæ var eksempelvis indrettet et fælles sovegemak for greven og grevinden.⁸¹

Når man var alene i de personlige gemakker, kunne man aflægge det ceremoniel, der var nødvendigt i paradelejligheden, og den æstetiske dannelse, som var knyttet til salonen. I de personlige gemakker havde affekterne et frirum. Derfor var det her hen, man søgte, når man ikke længere kunne eller ville opretholde den beherskede facade. Det var ganske enkelt en konvention, således som det fremgår, når månedsbladet *Post-Rytter* i forbindelse med dronning Louises ligbegængelse i 1721 meddeler, at kongen og det højkongelige herskab ”forføjede sig til hver sit Kammer udi stor Bedrøvelse”.⁸² For det afbalancerede parykkklædte menneske oplevedes det som noget farligt at vise sine virkelige følelser for andre. Hvis man endelig skulle vise følelser, var de teatraliske; man imiterede hinandens eksalterede latter eller gråd. Oprigtige følelser kunne ikke vises i det offentlige, men kun i det afsøndrede og private enekammer.

Sceneskift: palæernes ”dégagements”

Hvordan fungerede arrangementet med de adskilte lejligheder? Hvad nu hvis man opholdt sig i den personlige lejlighed, når en gæst, der skulle modtages i paradelejligheden, dukkede op? Når der kom besøgende, skulle tjenestefolkene meddele deres herre, at der var gæster, så han kunne komme på plads i paradelejligheden, inden den besøgende nåede op ad den store trappe og gennem *enfiladen*. Bevægelser, hvor man passerede uden om rum, hvori man ikke ville ses, lettedes i mange rokokopalæer af døre gennem den langsgående skillevæg, der forbandt de to rækker af rum mod henholdsvis gaden og haven. Dette skabte mere fleksible bevægelsesmuligheder i palæet – men hvad nyttede det, hvis greven var i stueetagen og gæsten på vej op ad trappen? Det ville stride mod al anstand, hvis den velærværdige greve kom halsende efter sin mindre fornemme gæst.

Det afgørende hjælpemiddel til hurtigt at kunne veksle mellem de væsensforskellige typer af sociale scener, som palæet var ramme for, var skjulte trapper og gange, der befandt sig mellem de to rækker af rum. Via disse indretninger, der med et fransk udtryk kaldtes *dégagements*, kunne tjenerne hurtigt og uden at forstyrre andre nå frem til det sted, hvor de skulle betjene herskaberne. I Moltkes palæ kunne tjenerne eksempelvis via et *dégagement* nå fra vestibulen til sovegemakket eller grevens kabinet i stueetagen og melde

gæsternes ankomst, hvorefter Moltke ad *dégagement's* skjulte trappe kunne nå retiradegemakket i paradelejligheden ovenpå uden at passere andre rum undervejs.

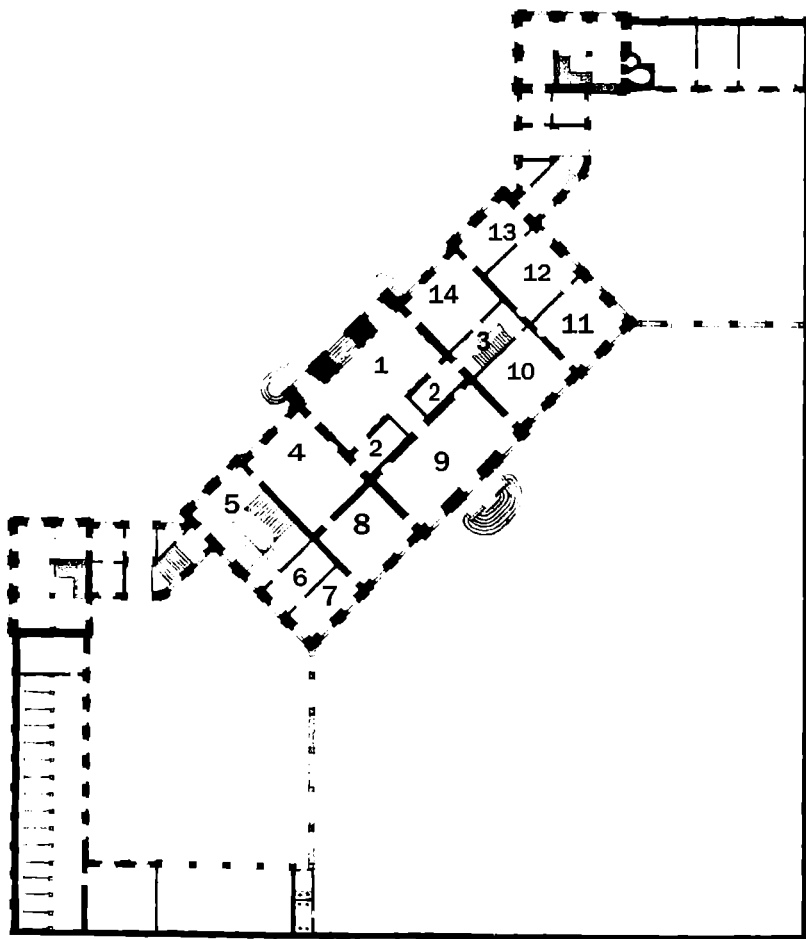
Arkitekturteoretikere var tidligt opmærksomme på det hensigtsmæssige i en dobbelt række af rum og sekundære småtrapper, når det gjaldt om at skabe fleksible bevægelsesmønstre. Hemmelige trapper og korridorer var dog kun lidet populære, da de optog plads og ikke tjente til repræsentation, hvilket længe var det dominerende parameter, når pragtbygninger blev indrettet. Et nybrud skete med ideen om de skjulte trapper og korridorer. Charles Augustin Aviler foreslog 1691 i sin *Cours D'Architecture*, at man installerede *dégagements* i sovekamre. Da Jean Alexandre Le Blond 1710 udgav en revideret udgave af værket, var fænomenet blevet videreudviklet, så en egentlig definition kunne anføres "c'est dans un Appartement un petit passage où un escalier, par lequel on peut s'échaper, sans repasser par les mêmes pieces".⁸³

På samme måde som de forskellige dele af boligen var tæt forbundet med skjulte gange og trapper, var de adskilte værensformer nært forbundet i sindet. Det parykkldædte menneske vidste, at afstanden mellem kontrolleret velanstændighed og ukontrollabel tøjlesløshed var kort. Paraden og selskabeligheden fremkaldtes ved viljesakter, men altid lurede andre spil, som man ikke skød i baggrunden, men blot holdt tilbage til andre stunder og steder.

De nyttige spejle

At have mange spejle blev i 1700-årene et gennemgående træk ved indretning af palæer. På de fleste vinduespiller fandtes spejle, hvorunder stod en konsol eller en kommode. Den udbredte brug af spejle tjente såvel æstetiske som psykologiske behov. I sin anstandshåndbog *Liden Moralsk og politisk Bibel* (1702-04) skrev Hans Jørgensen Hørning blandt andet et afsnit med titlen "Et Speyls nyttig Brug".⁸⁴ I afsnittet opfordrede Hørning til, at man altid skulle have et spejl hos sig, således at man kunne vide, om nogen gjorde nar ad en, når man vendte ryggen til. Den viden, spejlet gav, skulle dog ikke bruges til at konfrontere gerningsmanden med de ildesindede handlinger, men derimod til at erindre sig hans holdning og fremover tage sine forholdsregler mod ham.

Spejlet kunne også hjælpe det dannede menneske til at afværge, at nogen måske listede sig ind på én og læste med i fortrolige breve eller opsnusede, hvilke bøger, man var i færd med at læse. Endelig sikrede spejlet, at man ikke i bogstaveligste forstand fik en kniv i ryggen. Spejle var således knyttet til et behov for at vide sig sikker på, at man på bestemte tidspunkter var fuldstændig alene, således at man kunne hengive sig til sysler, man ikke ønskede at

Plan over stueetagen i Schacks palæ. (1) Vestibulen, (2) Dégagements, (3) Geheimetrappen, (4) Forstuen ved hovedtrappen, (5) Hovedtrappen, (6) Grevens sovekammer, (7) Grevens kabinet, (8) Den blå stue, (9) Havesalen, (10) Den grønne stue, (11) Den røde stue, (12) Den gule stue, (13) Grevindens sovegemak, (14) Grevens sovegemak.

andre skulle vide besked om. Det parykkklædte menneske brugte spejlene til at få informationer om, hvornår han eller hun blev betragtet – og dermed hvornår kroppen skulle stille sig i de elegante positurer, der var blevet indøvet hos dansemeisteren.

Hørnings advarsel om at være på vagt overfor, om man blev gjort nar ad, viser også, at spejlet var en metode til at skaffe sig viden om, hvordan man

blev opfattet af omgivelserne. Det var især vigtigt under de festligheder, som afholdtes i salen. Via et diskret blik i spejlene kunne man, uanset hvor man var placeret, skaffe sig kundskab om, hvad de andre festedeltagere foretog sig. Spejlet gav én mange øjne, man kunne se de andre fra alle sider og vinkler. Omvendt blev man selv betragtet fra alle sider, og det intensiverede kravet om kropsbeherskelse. Man blev ikke alene betragtet forfra af den, man konverserede med, man måtte også være forberedt på at blive betragtet af folk, der var placeret helt andre steder i salen. Samtidig kunne man iagttage, hvordan man selv tog sig ud fra alle vinkler og sikre sig, at man førte sin krop med passende anstand. Når Georg Grefflinger i sin anstandshåndbog *Ethica Complementoria* (1678) skrev, at man skulle have "et Øye for oc bag", så man kunne gebærde sig ret, så var spejlene om noget en metode hertil.⁸⁵ Spejlet tjente til at observere andre, observere sig selv og til at skabe bevidsthed om, at man selv blev observeret af spejlets allestedsnærværende øjne. På den måde virkede spejlene dobbelt: De disciplinerede menneskers adfærd, samtidig med at de tillod, at man diskret kunne udspionere de andre.

Denne spionage havde ikke kun til formål at afsløre 'fjender'. Ifølge anstandshåndbøgerne var det at tage sig forbilleder, som man i sine handlinger søgte at imitere, en metode til at lære den rette måde at føre sig på.⁸⁶ Endelig hørte det til tidens velanstændighed, at man i selskab gjorde som de andre. Man skulle bogstaveligt talt le og græde med de øvrige tilstedeværende.⁸⁷ Ens fremtræden skulle tilpasses overindividuelle stemninger. Hertil var spejlene et nyttigt redskab. I dem kunne man fornemme selskabets attituder og bringe sig i overensstemmelse hermed.

I forsøget på at begå sig i hofsamfundets intrigante verden synes menneskene til en vis grad at have betjent sig af et handlingsmønster, der kan sammenlignes med det 'spejlstadié', som den franske psykoanalytiker Jacques Lacan har beskrevet. Når det lille barn lærer at genkende sig i sit spejlbillede, får det en fornemmelse for et kropsbillede, som tjener til at placere de forskellige lemmers sansninger. Det svarer til, at parykmenneskene brugte spejlene til at få en detaljeret viden om, hvordan alle deres lemmer gebærdede sig, når de betjente sig af indøvede teknikker til kropsbeherskelse. Ifølge Lacan identificerer det lille barn sig imidlertid med billedet af den anden krop, som det ser i spejlet. Herunder kan barnet i en fase ikke skelne sin egen krop fra de jævnaldrende legekammeraters. Den visuelle oplevelse af legekammeraten, der falder, får det lille barn til at græde, fordi det tror, at den andens krop er dets egen, akkurat som den 'anden' krop i spejlet er barnets egen krop. Barnet oplever sin krop som et objekt og omtaler typisk sig selv i tredje person eller i akkusativ ("mig"), før det lærer at bruge første person.⁸⁸

På linie hermed var 1700-årenes parykkklædte selskabsmenneske jeg-svagt og gjorde som de andre. Under selskabeligheden opførte man sig som barnet i spejlstadiet og gjorde de andres følelser og attituder til sine egne. Man spejlede sig ikke blot i spejlene, men også i de omkringstående personer, som det var en dyd at imitere. Men parykmennesket regreerede ikke blot ubevidst til et infantilt stadie – det gjorde det med overlæg. Spejlkiggeriet var ikke en blind hengivelse til en før-individuel form for kollektiv bevidsthed; bag masken fandtes et jeg, der paranoidt frygtede de andres hensigter og lurede på dem. Det er vel netop det, som Hørning beskriver, når han fortæller, hvorledes man i spejlet kan sikre sig mod, at andre vrænger og spotter, når man vender ryggen til.

Det skønne og det bekvemme

Når man byggede fornemme boliger i 1700-årene, skulle der både tages hensyn til *décoration*, muligheden for at repræsentere social status i paradelejligheden, og til *commodité*, der gav menneskene mulighed for at trække sig tilbage til mere personlige rum, hvor man kunne finde varme og ro.⁸⁹ Den romerske arkitekturteoretiker Vitruvius, som Renæssancen havde genopdaget og ladet sig inspirere af, havde opereret med *commoditas*, der fastlagde et rums proportioner ud fra dets funktioner, men 1700-årenes *commodité* åbnede op for nye overvejelser over forholdet mellem en boligs brug og dens inddeling i rum.⁹⁰

Disse betragtninger skal givetvis ses i sammenhæng med en ny mental organisering af datidens mennesker, hvor afstanden voksede mellem værensformer, som var socialt acceptable, og den uacceptable menneskelige biologi – kroppen, dens behov og drifter. Dette skisma, der uddybede afstanden mellem behovene og behovenes opfyldelse, skabte et pres på den civiliserede elites mennesker. Rokokopalæet var i paradelejligheden, den selskabelige lejlighed og den personlige lejlighed ramme for vekslende værensformer, hvor den menneskelige biologi var underlagt forskellige grader af tabuisering.

Dégagements forbandt de lettere skizofrene typer af adfærd, hvor menneskene som kamæleoner i deres kropsholdning og stemning tog ”farve” efter de rum, hvor de opholdt sig.⁹¹ Karakteren var ikke en uforandelig kerne, som menneskene bar med sig fra sted til sted; men i situationen – når aristokraten eksempelvis tog imod sin gæst i paradelejligheden – var han klippefast. Det samme gjaldt den besøgende, der prøvede at påtage sig en fast holdning, så han ikke lod sig rive så meget med af *enfiladens* stemningscrescendo, at han fremstod som en bonde – vel nok noget nær det værste, et dannet 1700-talsmenneske kunne blive beskyldt for.⁹²

Disse forsøg på at forme kroppen og sindet i situationen lå i samme betydningsfære som boligens udformning i overensstemmelse med kravene om *décoration*; velanstændighed blev i 1700-årene benævnt med det samme ord, *decorum*. I forhold til dette markerede *commodité* i boligen og i adfærden tilsyneladende et situations- og rumligt bestemt fravær af *decorum*, hvor kroppens behov fik friere løb. Pfalzgreven i Holbergs *Dend pantsatte Bonde-Dreng* (1731) "har en forskrekkelig slet Mave, og beder ydmygt om Forladelse, at hand i deres [rådsherrernes] Presence bruger sin Comoditet".⁹³ Den intensiverede kropsbeherskelse havde sin dialektik; den skabte en øget bevidsthed om de behov og drifter, man måtte tøjle, og dermed også en refleksion hos arkitekterne over, hvorledes man kunne skabe scener, hvor kroppens behov kunne tilfredsstilles på en socialt acceptabel måde. Ordet *commoditet* blev også brugt som betegnelse for en natstol eller for det lille retiraderum, hvor klosettet havde sin plads.⁹⁴

Et sted, hvor *decorum* og *commoditet* blev blandet, var i rokokoenes nyskabelse – salonen, hvor man dyrkede løsnede, men samtidig mere raffinerede og æstetisk forfinede samværsformer. Den galante salon sammenvævede *décoration* og *commodité*, såvel hvad angår rummets udstyr som de tilstedeværende menneskers adfærd. Salonen var på én gang en raffinering og totalisering af *decorum*. Her skulle menneskene lære at sidde i magelige møbler, uden at de fulgte deres lyster og tilbøjeligheder.

Palæernes *commodité* kan således ses som en ny raffineret form for *décoration*.⁹⁵ Skønt man refererede til de menneskelige behov, var den magelige salon også en bevidst iscensat samværsform, der stillede store krav til de deltagendes intellektuelle og kropslige dannelse. Det var ikke menigmand beskåret at gøre parykmenneskets ubesværede og henslængte fremtoning i salonen efter.

I et tankevækkende essay om begrebet komfort skelner arkitekturhistorikeren Bettina Köhler mellem to principper for den arkitektoniske udformning af boligen: det engelske *comfort*, der hører 1800-årene til,⁹⁶ og det franske makkerpar *décoration* og *commodité* fra 1700-årene. Hun oversætter de franske begreber til de engelske *decoration* og *convenience* og de tyske *Schönheit* og *Bequemlichkeit*.⁹⁷ Først i 1800-årene blev den magelige komfort ideallet i boligindretningen, i 1700-årene var der altid en balance mellem det skønne, statusgivende og det bekvemme. Den komfortable bolig blev tilsyneladende indrettet med henblik på kroppens fysiske velbehag, i 1700-årenes rokokopalæer blandede det skønne og bekvemme sig, snart gik de op i en højere enhed, snart separerede man dem, således at man kunne demonstrere den rette adfærd på det rette sted.

Hvor bekvem i dag fortrinsvis forbindes med noget, der ikke volder anstrengelse eller ubehag - lidt à la komfort - blev det bekvemme i 1700-årene primært brugt om noget, der var passende og tjenligt, eller personer, som var duelige og skikket til at udrette noget.⁹⁸ Personer, der var bekvemme, bekvemmede sig, det vil sige indrettede sig i overensstemmelse med det sømmelige.⁹⁹ Disse forhold omkring det bekvemmes begrebshistorie synes at godtgøre, at decorum og commoditet var tæt forbundne begreber i 1700-årene, og at den dualisme, som vi i dag er tilbøjelige til at se i forholdet mellem disse størrelser, er fremkommet ved en proces, der tog sin begyndelse i rokokoens glansperiode i midten af 1700-tallet. Det bekvemme og velanstændigheden var nærmest hinandens forudsætninger og begge nødvendige i aristokraternes bolig.

I rokokoens blev det populært lidt uden for byen at opføre en type af lyststeder *maisons des plaisance*, hvor der ikke var paradejigheder. I stueetagen fandt man de selskabelige rum, i overetagen havde herskaberne deres personlige rum, der rykkede tæt på hinanden. De store monumentale trapper forsvandt.¹⁰⁰ Her blev det bekvemme forbundet med det fornøjelige og nydelsen. Vejen fra rokokoens *maisons des plaisance* til den komfortable boligform med dens gnidningsløse behag synes kort. Flirten med nye, rekreative værensformer peger fremad mod den følgende tidsalder, dens boligform og dens mentalitet.

Henvisninger

- 1 Problemstillingerne i denne artikel er nærmere belyst i min ph.d.-afhandling: *Måder at bo på. Indretning, liv, stemninger og bevidsthedsformer i danske overklasseboliger i byen 1570-1870*, Aarhus Universitet 2006.
- 2 Marcus Rubin: *Bidrag til Københavns Befolkningsstatistik i Hundredeaaret 1630-1730*, Historisk Tidsskrift 5. rk., bd. III, 1881-82, s. 534, 542; Hans Chr. Johansen: *En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870* (Dansk socialhistorie bd. 4), 1979, s. 79; Helge Gamrath: *Residens- og hovedstad*, Sv. Cedergreen Bech, Erik Kjersgaard & Jan Danielsen (red.): *Københavns historie bd. 2: 1600-1728*, 1980, s. 172f.
- 3 O. Nielsen: *Københavns Diplomatarium bd. 6*, 1884, s. 656; H.U. Ramsing: *København-ske Ejendomme 1377-1728. Oversigt over Skøder og Adkomster bd. 2*, 1943-94, s. 51.
- 4 O. Nielsen som ovenfor anført, bd. 7, 1886, s. 34-36.
- 5 Kirsten Lindberg: *Sirenernes Stad København bd. 2*, 1996, s. 45.
- 6 O. Nielsen som ovenfor anført, bd. 6, s. 596; Knud Voss: *Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden*, 1966, s. 115-168.
- 7 Vilh. Lorenzen: *Københavnske Palæer bd. 2: Ældre Barokperiode. C. 1660-1730, 1922-25*, s. 1-20, 38-46. Ahlefeldts palæ indgår i dag som en del af Hotel d'Angleterre. Der er næppe meget tilbage af Bjelkes palæ, som lå, hvor i dag Magasin du Nord ligger.
- 8 *Ibid.*, s. 21-38.
- 9 *Ibid.*, s. 47-70.
- 10 Severin Løvenskiold måtte undervejs opgive det prestigegivende, men uhyre kostbare palæbyggeri og overdrage projektets fuldførelse til Anna Sophie Schack, der indrettede en bolig til sin stedson Hans Schack og hans tilkommende, Ulrica Augusta Vilhelmine Moltke, en datter af Adam Gottlob Moltke, se Tove Clemmensen & Mogens B. Mackeprang: *Christian IX's Palæ på Amalienborg 1750-1906*, 1956, s. 15-22; Thomas Lyngby: *Boligens sentimentalisering. Livet i aristokratiets og borgerskabets boliger i det 18. og 19. århundrede*, Siden Saxo nr. 1, 2006, s. 12-23.
- 11 Sebastian Olden-Jørgensen: *Christian V's og Frederik IV's politiske testamenter*, Historisk Tidsskrift bd. 96, 1996, s. 313-348.
- 12 Enevældens nye sociale orden tog først form med Christian 5. Under Frederik 3. henviste man stadig til, at stænderne havde overdraget magten til kongen, se Helge Gamrath: *Københavns Slot*, Kristian Hvidt, Svend Ellehøj & Otto Norn (red.): *Christiansborg Slot bd. 1*, 1975, s. 48-166, s. 121.
- 13 Nils G. Bartholdy: *Adelsbegrebet under den ældre enevælde. Sammenhængen med privilegier og rang i tiden 1660-1730*, Historisk Tidsskrift 12. rk., bd. V, 1971, s. 577-650, Ståle Dyrvik: *Truede tivlingriker 1648-1720* (Danmark-Norge 1380-1814 bd. 3), 1998, s. 158-160.
- 14 Nils G. Bartholdy som ovenfor anført, s. 630.
- 15 *Ibid.*, s. 606f; Ståle Dyrvik som ovenfor anført, s. 160.
- 16 E. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700* (Dansk socialhistorie bd. 3), 1980, s. 396.
- 17 Nils G. Bartholdy som ovenfor anført, s. 584; Ståle Dyrvik som ovenfor anført, s. 159. Reviderede rangforordninger 1679, 1680, 1693, 1699, 1717, 1730, 1734, 1744, 1746, 1808. Se også Peter Henningsen: *Rang og titler klingre skal omkring mit navn som bjælder. Titulaturer, prædikater og patronymier i 1700-tallets Danmark*, 1066 nr. 2, 2002, s. 11-24; *Id.: I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark bd. 1*, 2006, s. 305 (note 9).
- 18 Kong Christian den Femtes Forordninger og Aabne Breve 1751, s. 424-25.
- 19 Christoph Henrich Amthor: *Collegium homileticum de jure decori eller En Videnskab*,

- som lærer hvorledes mand i Omgængelse med alle slags Folk maneerlig og vel-anstændig skal opføre sig, at mand ikke forarger andre, og ej heller bespottes af andre Folk, 1728, s. 67, 191.
- 20 Nils G. Bartholdy som ovenfor anført, s. 640ff; Peter Henningsen: I sansernes vold bd. 1, som ovenfor anført, s. 373f.
 - 21 Kristof Glamann: Otto Thott's uforgribelige tanker om kommersiens tilstand. Et national-økonomisk programskrift fra 1735, 1966, s. 112.
 - 22 Peter Henningsen: I sansernes vold bd. 1, som ovenfor anført, s. 326-332. Det er et tankevækkende træk ved 1683-forordningen, at begrebet "skikkelig" bruges om husenes og gadernes indretning med en betydning, der synes synonym med sirlig.
 - 23 Se f.eks. Christian Elling: Kunst i enevældens Danmark, 1958, s. 198. Francke fortæller i sin anstandshåndbog, hvorledes man skal gebærde sig under en type af konversation, hvor man går frem og tilbage på gulvet i et rum, Hermann August Francke: En Nyttig og Nødvendig Anviisning til Velanstændige Sæder, hvorledes Man bør forholde sig skikkelig, beskeden, ordentlig og klokelig udi daglig Omgængelse med andre, paa Reyser, i Brev-Skrivning, og alle sine Forretninger og Handlingers Indrettelse, 1755, s. 71.
 - 24 I Gyldenløves palæ blev store spejle brugt i salen, når den indrettedes til fest, se Julius Clausen & P.Fr. Rist (udg.): Memoirer og Breve bd. XVII, 1905-27, s. 181f. I 1700-årene blev spejle en permanent del af palæ-salenes indretning.
 - 25 Jfr. Aage Friis: Bernstorfferne og Danmark. Bidrag til den danske Stats politiske og kulturelle Udviklingshistorie 1750-1835, bd. II, 1903-19, s. 281; O. von Munthe af Morgenstjerne: Odd-Fellow Palæet i Kjøbenhavn (Det fhv. Grevelige Berckentinske Palais), 1926, s. 30; Hanne Raabyemagle: Christian VII's Palæ - Amalienborg bd. 1, 1999, s. 271-276.
 - 26 Ibid., s. 236-283.
 - 27 Julius Clausen & P.Fr. Rist bd. XVII som ovenfor anført, s. 181f. Et andet eksempel på, hvorledes menigmand kunne få adgang til festerne i de højeste københavnske cirkler, findes i apoteker Claus Seidelins beskrivelse af et taffel på Københavns Slot nytåret 1721-22. Se Julius Clausen & P. Fr. Rist bd. XXII som ovenfor anført, s. 32.
 - 28 Louis Bobé: Hoffester og Borgerliv, Julius Clausen & Torben Krogh (red.): Danmark i Fest og Glæde bd. 2, 1935-36, s. 184ff.
 - 29 Sml. Hanne Raabyemagle som ovenfor anført, s. 91-96.
 - 30 Julius Clausen & P.Fr. Rist bd. XVII som ovenfor anført, s. 194.
 - 31 Christoph Henrich Amthor som ovenfor anført, s. 41-42, 73.
 - 32 Fr. Weilbach: Charlottenborg. Historie. Opmaaling, 1933, s. 34. Et lignende bord fandtes på Eremitageslottet i Jægersborg Dyrehave, opført af Laurids de Thurah 1734-38. Skikken med at spise en eremitage gik af brug på Frederik 5.s tid, bordet på Eremitageslottet forsvandt før 1759, Claus M. Smidt: Eremitagen. Jagtslottets historie gennem tre hundrede år, Architectura nr. 8, 1986, s. 23.
 - 33 Katie Scott: The Rococo Interior. Decoration and Social Spaces in Early Eighteenth-Century Paris, 1995, s. 103-109.
 - 34 Bettina Köhler: Die Stadt Paris und das Wohnhaus. Zum "Bâtiment Particulier" in der französischen Architekturtheorie von 1600-1750, 1994, s. 197 (note 45).
 - 35 Christoph Henrich Amthor som ovenfor anført, s. 173.
 - 36 Hermann August Francke: En nyttig og nødvendig Anviisning som ovenfor anført, 1755, s. 34f.
 - 37 Gyldenløves palæ havde ingen vestibule. Men i det palæ, han indrettede i Norgesgade (Bredgade), efter at han 1699 havde solgt palæet på Kongens Nytorv, fandtes en vestibule. Om denne vestibule lå her fra begyndelsen, eller om den kom til, da palæet blev ombygget i 1720'erne, lader sig imidlertid ikke afgøre, se Vilh. Lorenzen som ovenfor anført bd. II, s. 56-70. I rokokoen palæer var vestibulen en selvfølge.
 - 38 Christian Elling: Amalienborg-Interiører. Christian VII's Palæ 1750-1800, 1945, s. 19-25;

- Hanne Raabyemagle som ovenfor anført, s. 113-123.
- 39 Bettina Köhler som ovenfor anført, s. 205 (note 145).
- 40 Hermann August Francke som ovenfor anført, 1755, s. 41.
- 41 *Ibid.*, s. 42-43.
- 42 Julius Clausen & P.Fr. Rist bd. XXVIII som ovenfor anført, s. 8.
- 43 *Ibid.*, s. 8f.
- 44 W. Møllerup: Vildskud. Skizzer og Billeder fra Bylivet i Danmark i 18. Aarhundrede, 1917, s. 38ff; Carolina Brown: Skønhedens mask. Ur den kroppslige skønhedens historia, 1994, s. 146-52.
- 45 Christoph Henrich Amthor som ovenfor anført, s. 185. Anstandshåndbøgerne pointerede vigtigheden af at være dristig og undgå at blive "befippet", når man skulle møde socialt højerestående. At skamme sig i utide var bondagtigt, *Ibid.*, s. 15.
- 46 Den første italienske trappe i Danmark var formentlig den, som Joachim Irgens lod op-sætte, da hen i 1660'erne ombyggede herregården Gjorslev på Sydjylland John Erichsen: Enevælde og barok, John Erichsen & Mikkel Venborg Pedersen (red.): Herregården. Menneske – Samfund – Landskab – Bygninger bd. 2, 2004-06, s. 107. I ældre bygninger blev renæssancens vindeltrapper de følgende årtier i vid udstrækning erstattet med moderne italienske trapper. På Københavns Slot således ved Frederik 4.s ombygning i 1720'erne, se Helge Gamrath som ovenfor anført, s. 152.
- 47 Bettina Köhler som ovenfor anført, 1994, s. 161.
- 48 Katie Scott som ovenfor anført, 1995, s. 107.
- 49 Den følgende rekonstruktion af et besøg i Moltkes paradelejlighed tager udgangspunkt i Hanne Raabyemagles undersøgelser af rummenes navne og indretning, se Hanne Raabyemagle som ovenfor anført, s. 201-283.
- 50 Ifølge Francke. Dette og efterfølgende retningslinier for den korrekte indtræden: Hermann August Francke som ovenfor anført, s. 44ff, 61.
- 51 Der fandtes givetvis også siddemøbler i grevens audiensgemak, ligesom i grevindens, se Hanne Raabyemagle som ovenfor anført, s. 168-169. Grev Moltkes oprindelige indretning af audiensgemakket og af det inderste forgemak er imidlertid relativt dårligt oplyst, fordi rummene allerede i 1757 blev slået sammen til en spisesal. Også på vinduespiller i grevens forgemakker har der sandsynligvis hængt spejle, ligesom der stod stole langs væggene. Således var det i hvert fald i grevindens forgemak. *Ibid.*, s. 144f.
- 52 Hermann August Francke som ovenfor anført, s. 48-65.
- 53 *Ibid.*, s. 66f.
- 54 Hanne Raabyemagle som ovenfor anført, s. 171.
- 55 Hanne Raabyemagle tvivler på, at paradengen nogensinde blev installeret, *Ibid.* s. 171f.
- 56 Matthias Skaanlund har beskrevet dette i sine optegnelser, se Julius Clausen & P.Fr. Rist bd. XVII som ovenfor anført, s. 186.
- 57 Bernhard Olsen: Sengekamre og Senge, Tidsskrift for Kunstindustri, 2. rk., bd. I, 1895, s. 40, 46; Tove Clemmensen: Danske møbler. Stiludviklingen fra Renæssance til Klunketid. 4. udg., 1963, s. 25.
- 58 Vilh. Lorenzen bd. 1, som ovenfor anført, s. 93.
- 59 En sådan type af alkoveseng fandtes eksempelvis på Sophie Amalienborg, Se Vilh. Lorenzen som anført, bd. 1, s. 65. En delvis bevaret alkove findes i det lidt mindre palæ, som Ulrik Frederik Gyldenløve lod opføre og indrette på hjørnet af Bredgade og Dronningens Tværgade, da han 1699 solgte sit store palæ på Kongens Nytorv til enkedronning Charlotte Amalie. Her var i et rum en alkove, der var afsondret fra det øvrige værelse ved en balustrade. Over den bue, der gav adgang til alkoven, fandtes det grevelige Dannekjold-Laurvigenske våben. Ferdinand Anton Danneskjold-Laurvigen arvede palæet, da hans far Ulrik Frederik Gyldenløve døde i 1704. *Ibid.* bd. II, s. 64.
- 60 Sml. Bernhard Olsen som ovenfor anført, s. 43.

- 61 Om paradesenge: Holger Rasmussen: Fra sengehalm til silkelagen, 1994, s. 57-64.
- 62 Tove Clemmensen og Mogens B. Mackeprang som ovenfor anført, s. 42f.
- 63 Beletagen i Schacks palæ manglede de paradelejligheder, der almindeligvis fandtes i rokokopalæerne. Det eneste repræsentative rum på etagen var den store sal. Tilsyneladende havde Schack ikke behov for en egentlig paradelejlighed, men kunne nøjes med en sal og et paradesoveværelse.
- 64 Ibid.
- 65 Ibid., s. 196.
- 66 Hermann August Francke som ovenfor anført, s. 36. Da apoteker Claus Seidelin i 1727 var i Paris, besøgte han bl.a. det indre af det kongelige lystslot Marly. I dronningens kabinet kunne han ikke dy sig for at røre ved det guldbroderede silkeforhæng, hvilket nær havde bragt ham i ulykke, idet den uniformerede vagt så det, og råbte Seidelin an med ordene: "Monsieur, hvorledes tør I understaa Eder at røre ved Dronningens Seng? Det er en Sag, som under Livs-Straf er en Duc og Pair af Franckerig forbuden". Det lykkedes ham kun med nød og næppe at undskyldte sig. Julius Clausen & P.Fr. Rist bd. XXII som ovenfor anført, s. 123.
- 67 Norbert Elias: Court Society, 1983, s. 52; Katie Scott som ovenfor anført, s. 105, 107f.
- 68 E.J.B. Rathery: Le Comte de Pléto un gentilhomme français au dix-huitième siècle, 1876, s. 100f; Aage Friis bd. 1, som ovenfor anført, s. 52f.
- 69 Aage Friis: Bernstorfferne og Danmark bd. 1 som ovenfor anført, s. 250; Aage Friis: Bernstorffske Papirer. Udvalgte Breve og Optegnelser vedrørende familien Bernstorff i Tiden fra 1732 til 1835 bd. 2, 1904-13, s. 548. Sml. Johan Fjord Jensen, Morten Møller, Toni Nielsen & Jørgen Stigel: Patriotismens tid 1746-1807 (Dansk litteraturhistorie bd. 4) 2. udg., 1990, s. 33-36.
- 70 Aage Friis: Bernstorfferne og Danmark bd. 1 som ovenfor anført, s. 137-243.
- 71 Aage Friis: Bernstorfferne og Danmark bd. 2 som ovenfor anført, s. 304-12; Johan Fjord Jensen, Morten Møller, Toni Nielsen & Jørgen Stigel som ovenfor anført, s. 36-39, 49.
- 72 Christian Elling som ovenfor anført, s. 16.
- 73 Carl Bruun: Kjøbenhavn. En illustreret Skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner bd. III, 1901, s. 189f.
- 74 Julius Clausen: Franske literatur i København på Frederik den femtes tid, Historisk Tidsskrift, 7. rk., bd. I, 1897-99, s. 40ff.
- 75 Odin Wolff: Tobaksturen og Asseembleen for nogle og tredsindstyve Aar siden. Bidrag til et Skilderie af vore Bestefædres Sæder, Journal for Politik, Natur- og Menneske-Kundskab bd. II, 1812, s. 82-87 (oversættelse fra La Spectatrice Danoise, ou L'Aspasie moderne).
- 76 Denne indretning fremgår af et inventarium i Schackenborgs godsarkiv fra begyndelsen af 1760'erne. Inventariet er trykt i Tove Clemmensen & Mogens B. Mackeprang som ovenfor anført, s. 195ff (note 103).
- 77 Der har sandsynligvis været små retirader i tilknytning til sovekamrene i Schacks palæ; der har blot ikke stået noget af betydning, hvorfor de ikke er nævnt i inventaret. I Moltkes palæ findes vidnesbyrd om retirader ved grevindens sovegemak og grevens kabinet, Hanne Raabyemagle bd. 1 som ovenfor anført, s. 323, 327f.
- 78 Bettina Köhler som ovenfor anført, s. 186.
- 79 Da inventarer blev ført, stod der ingen seng i sovegemakket. Højest sandsynligt er det nedfældet kort efter grevinde Ulrica Moltkes død i april 1763, Tove Clemmensen & Mogens B. Mackeprang som ovenfor anført, s. 46.
- 80 Dette svarede til indretningen af franske rokokopalæer, Norbert Elias som ovenfor anført, s. 49ff.
- 81 Hanne Raabyemagle bd. 1. som ovenfor anført, s. 323ff.
- 82 Louis Bobé som ovenfor anført, s. 192.
- 83 Bettina Köhler som ovenfor anført, s. 165, 199, 243.
- 84 Hans Jørgensen Hørning: Liden Moralsk og Politisk Bibel, Forestillendes et hver Guds

- Barn, der vil vandre varlig og viiselig i denne falske og forargelige Verden, hvorledes han baade skal agere en god Politicum imod sig selv, saa og hos andre bd. 1, 1702, s. 82ff.
- 85 Georg Grefflinger: *Ethica Complementoria*. Det er: Complementeeteer-Bog Huorudi indholdis en rigtig Maneer, huorledis mand saa vel med høye som nedrige Stands-Personer ved Selskab oc Fruentimmer effter Hofve-Skick zierligen tale oc omgaaes skal, 1678, s. 29.
- 86 Christoph Henrich Amthor var dog ikke ukritisk overfor denne metode. Han anførte, at den tyske naturretsfilosof Christian Thomasius var fortaler for, at man skulle imitere de folk, man fandt mest fortræffelige, men fortsætter, at de mennesker man almindeligvis holdt for de fortræffeligste, ikke nødvendigvis var det, hvad sæder og levemåde angik. Amthor fornægter omvendt ikke, at imitation kunne have en god effekt, Christoph Heinrich Amthor som ovenfor anført, s. 43f. Hvad moden i klædedragt angik, skrev han eksempelvis, at det var vigtigt at følge den, da man ellers holdt andre for narre, der ikke var værd at imitere, *Ibid.*, s. 190.
- 87 Jfr. Georg Grefflinger som ovenfor anført, s. 29.
- 88 Jacques Lacan: *Det ubevidste sprog*. Psykoanalytiske skrifter, 1973; Ole Andkjær Olsen og Simo Køppe: *Psykoanalysen efter Freud*, 1996, 2, s. 848-853. Se også Jørgen Bonde Jensen: *Mit navn er hare og andre essays*. Modernitetens æstetik i praksis, 1984, s. 182ff.
- 89 Bettina Köhler som ovenfor anført, s. 237.
- 90 *Ibid.*, s. 243.
- 91 Disse betragtninger er inspireret af Norbert Elias: *The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*, 2000. Et træk ved skizofreni er den manglende evne til at fortrænge effektivt (Erling Jacobsen: *De psykiske grundprocesser*. 2. udg., 1971, s. 23-29). Barokkens og rokokkens elite havde en udpræget bevidsthed om de forskellige roller, som de spillede i forskellige sammenhænge, og presset for at kunne tilpasse sin adfærd præcist til forskelligartede situationer blev stadig større – navnlig for den allerøverste elite, der skulle fremstå fejlfri og overmenneskelig i den repræsentative offentlighed. Det er næppe tilfældigt, at de europæiske regenter i anden halvdel af 1700-årene kollapsede psykisk på stribe (f.eks. George 3. af Storbritannien, Christian 7. af Danmark og Gustav 4. Adolf af Sverige). Hvor den tidligere enevældes konger (Christian 5. og Frederik 4.) med held udviklede halv-paranoide karakteregenskaber, der gjorde dem skikkede til at herske, kammede Frederik 5.s og Christian 7.s mentale habitus over i afstumpethed og skizofreni, og de blev ude af stand til at regere. Enevælden synes at være brudt mentalt sammen; intet menneske kunne rumme den stadig mere ekstreme kompleksitet, som man i fuld bevidsthed skulle indrette sin gøren og laden efter.
- 92 Peter Henningsen: *I sansernes vold* bd. 1, som ovenfor anført, s. 325-355.
- 93 Carl S. Petersen (udg.): *Ludvig Holbergs samlede Skrifter* bd. 4, 1913-63, s. 286.
- 94 Verner Dahlerup (red.): *Ordbog over det danske Sprog* bd. 10, 1919-56, sp. 1139.
- 95 Sml. Katie Scott som ovenfor anført, s. 97.
- 96 Ordet komfort dukker også op på dansk i begyndelsen af 1800-årene, se Verner Dahlerup bd. 10 som ovenfor anført bd. 10, 1919-56, sp. 1074.
- 97 Bettina Köhler: *Nicht als Illusionen? Die Tröstungen des modernen Komforts*. *Werk, bauen + wohnen* nr. 3, 2003, s. 7.
- 98 Jfr. eksemplerne i Verner Dahlerup bd. 2 som ovenfor anført, sp. 239-242. Bekvem i betydningen komfortabel kendes tilsyneladende ikke før 1800.
- 99 *Ibid.* bd. 2, sp. 243ff.
- 100 Lisbet Balslev Jørgensen: *Enfamiliehuset*, Hakon Lund (red.): *Danmarks Arkitektur*, 1979, s. 9ff; Johan Fjord Jensen, Morten Møller, Toni Nielsen & Jørgen Sigel som ovenfor anført, s. 142-150.

3 Op til Zions Glædesskare

Soning, omvendelse og henrettelse. Om Struensee og andre dødsdømte i Christian 7.s København

Morten Fink-Jensen

Henrettelsen på Østre Fælled

Johann Friedrich Struensee blev udnævnt til kgl. livlæge i 1768 i forbindelse med Christian 7.s udlandsrejse.¹ Han fulgte med kongen tilbage til København året efter og steg med formidabel hast i graderne. Allerede fra september 1770 styrede Struensee reelt kongens riger og lande, og da han 14. juli 1771 fik titel af geheimekabinetminister, regerede han nærmest som var det ham, der var den enevældige konge – dronningen havde han tilmed indledt et forhold til.² Det hele varede dog ikke længe. 17. januar 1772 blev Struensee arresteret ved en paladsrevolution. Det samme blev hans fortrolige ven og medarbejder ved hoffet, juristen Enevold Brandt. Begge blev ved en særdomstol dømt til døden for *crimen læsæ majestatis*, majestætsforbrydelse.

Henrettelsen af Struensee og Brandt fandt sted 28. april 1772, og det var en københavnerbegivenhed, der trak byens folk af huse. Skafottet var rejst dagen før på Østre Fælled under musik og ceremoni af tømrersvendene.³ Næste morgen var ”næsten alle Byens indvaanere strømmede derud”, selv ”velklædte Fruentimmer” til en af de tilstedeværende mandlige publikummers forargelse.⁴ Henrettelsen foregik i henhold til Danske Lov 6-4-1, der foreskrev afhugning af højre hånd efterfulgt af halshugning og partering af kroppen. Kropsdelene skulle derefter lægges på hjul og stejle, mens hoved og højre hånd sattes på stager. Struensee sad i en vogn neden for skafottet og ventede på at det blev hans tur, mens henrettelsen og parteringen af Brandt gik for sig. Da Struensees hånd blev hugget af, rystede han så voldsomt, at bøddelen havde svært ved at ramme halsen rigtigt med øksen. Der måtte derfor mere end et hug til, før hovedet var skilt fra kroppen. Da hovedet faldt ned fra blokken stod øjnene endnu åbne, så skarpreteren måtte trykke dem sammen inden han løftede hovedet op i strakt arm til alles beskuelse.⁵

Bekehrungsgeschichte

des vormaligen

G r a f e n

und Königlich Dänischen Geheimten
Cabinetministers

Johann Friedrich Struensee,

nebst desselben

eigenhändiger Nachricht

von der Art, wie er zur Aenderung seiner Gesinnungen
über die Religion gekommen ist.

Zum Druck gegeben

von

D. Balthasar Münter.

Kopenhagen,

bey Rothens Erben und Probst. 1772.

B. U. H.

Titelblad fra Balthasar Münters *Bekehrungsgeschichte* fra 1772, hvor Struensees omvendelse beskrives nøje. Både Münter og Struensee talte og skrev tysk, og deres kendskab til dansk har sikkert været rudimentært. Den dansksprogede version af bogen skyldes da også en oversættelse foretaget af Jacob Wolf, Münters huslærer (Det Kongelige Bibliotek).

Parteringen foregik ved, at den hovedløse krop blev afklædt, og som det første blev genitalierne skåret af og sammen med indvoldene, idet bugen som det næste blev sprættet op, lagt i en balje. Så blev kroppen delt i fire stykker med øksen, og det hele blev hejst ned på natmandens vogn. Parteringen af de henrettedes kroppe var stærk kost for nogle, og da Struensees ”bagfjerdinge” blev firet ned fra skafottet med et reb, som var bundet rundt om anklerne så fødderne stak i vejret, ”var det især et ubehageligt Syn”.⁶

Hele seancen var dog ikke mere væmmelig, end at store dele af det tusindtallige publikum fulgte med rakkervognen til Vestre Fællede, hvor kroppene blev stejlede. Også her flokkedes de pyntede unge damer for at se de udstillede, bloddryppende kropsdele i solskinet! Blandt de kjoleklædte beskuere den dag på Vestre Fællede taltes også Balthasar Münter, sognepræst til Skt. Petri kirke. Han havde været Struensees skriftefader i fængslet – ligesom også Brandt havde haft en skriftefader i Holmens provst, Jørgen Hee. Præsterne havde også spillet en rolle under henrettelsen og var fulgt med op på skafottet i den hensigt, til det sidste at holde de dødsdømte fast på deres i forvejen afgivne trosbekendelse. Et par måneder efter udgav begge præster hver deres beskrivelse af, hvordan de havde formået at omvende de dømte, der i brede kredse fremstod som gudløse og notoriske vellystninge. Men Münter og Hee forsikrede, at Struensee og Brandt var gået deres død i møde optændt af troen på Jesus Kristus som deres frelser.⁷ Begge bøger blev internationale sællere.⁸

Med særlig fokus på Münters bog om Struensee har det lige siden været heftigt debatteret, hvor troværdig disse omvendelser var. Jeg vil nedenfor vende tilbage til spørgsmålet, men indledningsvis slå fast, at der for så vidt ikke var noget at diskutere angående omvendelsen, for den stod i loven! Det var Kirkeritualet af 1685 der pålagde præsterne at sørge for, at den, der var dømt til døden, besteg skafottet som en genfødt kristen.

Vedrørende Struensees omvendelse og Münters bog om sagen, har Jens Glebe-Møller i 2007 leveret en kyndig analyse af Oplysningstidens filosofiske og teologiske positioner, som de kommer til udtryk gennem omvendelsehistorien.⁹ I det følgende vil jeg imidlertid anlægge et - i hvert fald for en umiddelbar betragtning - mere prosaisk perspektiv ved at betragte omvendelsen først og fremmest gennem samtidige skillingsviser. De giver os et indblik i, hvordan den almindelige befolkning forud for henrettelsen fik præsenteret historien om Struensees og Brandts omvendelser. Det var nemlig ikke pastor Münter, selv om stort set hele Struensee-litteraturen giver det indtryk, der med sin beskrivelse var den første til at udbasunere Struensees omvendelse. Hans bog var i realiteten blot en demonstration af et allerede vedtaget dogme.

Den retfærdigste Hævn
 over
 de to grove
 Stats-Misdædere,
 Græverne
 Johan Friderich
 Struensee,
 og
 Enevold Brandt,
 som
 paa et paa Øster-Fjeldet uden for Kiøbenhavn opreist
 Skafot bliver henrettede Tirsdagen den 28de
 April 1772,
 ved deres høyre Hænders og Hoveders
 Afhuggelse med Dre og deres Lege-
 mers Partering i fire Parter;
 til
 Affkye og Skrek for alle, ikke at begaae forfættelig Ondt,
 og frækt at synde og forgribe sig mod Gud,
 Kongen og mod Undersaatterne.
 Sangviis forfattet
 under den Melodie:
 Med Sorgen og Klagen holdt Maade.

Kiøbenhavn 1772,
 trykt hos Morten Hallager, boende i store Stolsstrædet.

37

Visen Den retfærdigste Hævn udgæet fra Morten Hallagers trykkeri i dagene mellem dommen over Brandt og Struensee og deres henrettelse. Det informationsmættede titelblad fungerede som et nyhedsblad i sig selv (Det Kongelige Bibliotek).

Det var kutyme, at der blev udgivet korte beretninger og viser om henrettede personer og deres død, og de fulgte så godt som altid op på den i Kirkeritualet foreskrevne praksis, dvs. de populariserede omvendelsen hos den dømte synder og beskrev, hvordan henrettelsen på samme tid var en soning af forbrydelsen og indgangen til himlen for den dømte. Disse udgivelser var et resultat af offentlighedens nysgerrighed for at høre om forbryderne, og bogtrykkerne forsøgte ikke at forsyne markedet. Delinkventviserne, som man kan kalde dem, falder som genre under fællesbetegnelser som skillingsviser, gadeviser eller kommercielle viser.¹⁰ Viserne var næsten altid anonymt forfattet indtil det i 1790 blev påbudt, at de skulle være signeret med forfatternavn eller på forhånd have censurgodkendelse af politimesteren. Nogle viser kunne fås på selve henrettelsesdagen, mens andre blev trykt umiddelbart efter, enten for at få et referat af henrettelsen med eller for at bekræfte at dommen blev eksekveret.

I sin disputats om henrettelserne i 1700-tallets første halvdel har Tyge Krogh underkastet denne visegenre en pionerstudie, hvis resultater det følgende grundlæggende vil bekræfte. Krogh fortæller, at der fra perioden 1713-1755 er bevaret 60 viser om henrettelser. Mellem 1755 og 1782 findes derimod ingen bevarede.¹¹ Bortset fra at antallet af bevarede delinkventviser frem til 1755 faktisk er noget højere end Krogh oplyser, så eksisterer der også et aneligt antal bevarede delinkventvisetryk fra perioden 1755-1782 (og senere).¹² De fleste af disse tryk (men ikke alle) handler om Struensee og Brandt: At Krogh har overset disse tryks eksistens falder godt i tråd med, at både vise-materialet om Struensee og delinkventviserne som genre længe har været en af forskningens blinde pletter.¹³

Det samlede antal af viser, satiriske pamfletter og nyhedstryk, der udkom i forbindelse med Struensees fængsling, dom og henrettelse er trecifret. Det kan være vanskeligt at typebestemme mange af de hertil hørende skillingsviser og afgøre, om de kan klassificeres som "ægte" delinkventviser - dvs. om de viderebringer visse faktuelle oplysninger af nyhedsværdi om henrettelsen kombineret med en kristen morale, eller om de må rubriceres som smæde- eller satireskrifter. Men sammenholder man viserne om Struensee og Brandt med andre delinkventviser, vil man se, at der for en række visers vedkommende (antallet skønner jeg til ca. 20) ingen som helst forskel er på, hvordan viserne beskriver synd, omvendelse og død hos dem og andre af 1700-tallets dødsdømte.¹⁴

Hvad enten det drejer sig om Struensee eller en af de mordere, der som oftest var genstand for denne særlige visegenre, så er visernes sprog, opbygning og hensigt nøjagtig den samme. Hvis man derfor skræller "kendiseffekten" af, bliver Struensee i skillingsviserne placeret i en folkelig diskurs om dødsdøm-

te, der følger en skabelon, der som fast ingrediens har synderens omvendelse inden henrettelsen. For at vise dette, vil jeg nedenfor sammenholde udvalgte delinkventviser fra 1772 om Struensee og Brandt med udgivelserne i forbindelse med to andre henrettelser i København, en i 1767 og en i 1783, som ikke lod henrettelsen af Struensee og Brandt noget efter i brutalitet.¹⁵ Heraf ses det også, at skillingsvisernes formidling af de dødsdømtes sidste stunder i en regulær kristen propagandistisk kontekst med fokus på omvendelsen hos de dømte, var en allerede hævdvunden tradition, som fortsatte længe efter Struensees og Brandts død.

Kirkeritualet

I Kirkeritualet fra 1685 kunne man i sjette kapitel læse om præsternes assistance til fanger, der sad på deres liv, dvs. risikerede dødsstraf som Struensee og Brandt gjorde det efter deres arrestation. Den til opgaven udpegede præst skulle besøge de tiltalte "nogle gange", og pastor Münter har med sine 38 besøg hos Struensee, som hans bog er bygget op over, mere end levet op til sin forpligtelse i den henseende. Præsterne havde pligt til at hjælpe de dødsdømte til at "fuldkommen forsikre sig om det ævige Liv" når bøddelen svang sit våben.¹⁶ Forinden skulle de gøre fangerne værdige til at modtage nadveren, om nødvendigt ved at true dem med helvedes fortabelse, hvis de nu, stillet over for kirkens sidste, udstrakte hånd, afviste at gribe den og gøre "en sand og retskaffen Anger og Ruelse over deris begangne Misgierninger".¹⁷ Det handlede med andre ord om, at få de grove syndere til at bekende deres forbrydelse over for sig selv og Gud, og dernæst at formå dem til at angre og åbne deres hjerter på ny for Gud. Dermed fik man dem også til at acceptere myndighedernes dom som udtryk for den retfærdige straf for deres gerninger. Til gengæld var belønningen stor: det evige, lyksalige liv, uanset arten og omfanget af ens jordiske ugerninger.

Var den dømte kommet til denne erkendelse, måtte præsten uddele nadveren inden henrettelsen skulle finde sted. Den ubodfærdige og "halsstarrige" måtte derimod befales Gud i vold, men uden at få del i nadveren: var man ikke oprigtig i sin tro, når man modtog brødet og vinen, påkaldte man sig Guds fordømmelse. Derfor skulle præsten nøje overveje situationen – ellers kunne præsten jo udvirke sjælens fordømmelse – og hvis der var tvivl, måtte man afstå fra at uddele nadveren og i stedet håbe på, at Gud kunne bevirke omvendelsen hos den forhærdede i sidste øjeblik med saligheden som resultat. Som jeg vender tilbage til nedenfor, modtog både Brandt og Struensee nadveren dagen før deres henrettelse.

Der er eksempler på, at kongerne i 1600- og 1700-tallet enten udstedte benådninger eller udskød en henrettelse på ubestemt tid, fordi de dødsdømte ikke af præsterne kunne bringes til en forståelse for deres synd og derved også en accept af den dødsdom, der var afsagt over dem.¹⁸ Det gjaldt navnlig sindssyge og "afsindige" mordere, som præsterne ikke kunne komme nogen vegne med. Øvrigheden turde ikke altid henrette de ubodfærdige mennesker, men indsatte dem i stedet på livstidsstraffe. Når de døde i fængslet, måtte det være op til Gud, hvad der skulle ske med dem. På den anden side gives der også eksempler på, at ret er gået for nåde. I 1695 blev kirkebøssen i Budolfi kirke i Ålborg brudt op. Tyven blev pågrebet, men anset for vanvittig; han kunne ikke de ti bud, og da biskop Bircherod besøgte ham i fængslet ville tyven ikke engang vedkende sig, at have begået en synd ved sin gerning. Alligevel blev han henrettet to dage senere.¹⁹

Alt i alt har man foretaget en helhedsvurdering i de enkelte sager, og det er måske ikke altid at øvrighed og gejstlighed har været helt enige om, hvor parate de dødsdømte har været til at blive stillet for Guds domstol. Men der var forskel på folk, også blandt dødsdømte. En tyv tog man det ikke så nøje med, mens en mand som Struensee var noget ganske andet. At pastor Münter mødte op hos ham så mange gange, var derfor ikke ejendommeligt. Meget har også været afhængig af de enkelte præster og deres opfattelse af egen rolle, idet mange af de retningslinier, der var nedfældet i Kirkeritualet og som foreskrev, hvorledes præsterne skulle berede en dødsdømt, blev fulgt på meget forskellig måde. Et reskript af 10. august 1736 viser, at ikke alle præster i København opfyldte deres forpligtelser i forhold til at besøge arrestanter i fængslet. Der var dog også dem, der gik meget op i arbejdet. En præst i Næstved drog i 1781 hele 60 gange af sted for at give kristendomsundervisning til en bestemt kvinde i fængslet, og han blev hver gang hos hende i timevis.²⁰

På henrettelsesdagen skulle præsten opholde sig i cellen hos fangen i en time eller to, og han skulle af yderste evne få henrettelsesdagen til at blive den dømtes "siste Strids-Dag, og hans første rette og uforfalskede Glædis-Dag, hvor ved hand skal faa ende på al sin Elendighed, og gjøre en glad Overgang fra dette arme, syndige og ælendige Liv til det ævige salige og udødelige Liv hos Gud i Himmelen".²¹ Præsten skulle kontinuerligt læse, synge og bede med fangen, nok så meget for at adspredde ham og tilbyde ham Guds nåde som holdepunkt i stedet for at tænke for meget på bøddelen, der stod og ventede. Fornemmede præsten frygt hos den dømte, måtte han gerne lade skænke vin for ham – dog med måde. Kirkeritualet bestemte oprindeligt, at præsten skulle følges med den dømte til retterstedet, og hele tiden holde fangen mentalt fokuseret på Guds frelse. At følges med fangen, og tilmed nogle gange med bøddelen, fandt præsterne efterhånden upassende, og på Struen-

Beretning
 om
 de vigtigste Omstændigheder
 ved
 de tvende bekiendte Morderes
Moerll og Stutz
 deres Henrettelse.

den 25 September 1767.

samt

Moerlls paa Netter-Stedet
 holdne Bøn.

Imprimatur: MART. HJERNER.

Kjøbenhavn,
 Skpt. hos Paul Herman Høedt, 1767.

sees tid var det blevet forbudt for præsterne at følges med de dømte til skafottet. Både Hee og Münter undskyldte sig da også.

En bagvedliggende tanke med præsternes mandsopdækning af fangerne var, at man ikke ønskede scener ved henrettelserne, hvor de dømte skreg af skræk for døden, og i særlig grad ville man ikke risikere, at den dømte benyttede lejligheden til, foran de mange forsamlede folk ved retterstedet, at fremkomme med kontroversielle udråb. Den dømte skulle derfor over for præsten på skafottet bekræfte sin tro på Jesus, hvilket også blev tolket som den dømtes udtalte accept af den forestående dødsstraf.

Forløbet førend henrettelsen endelig kunne finde sted, havde derfor klart præg af, at være en religiøs ceremoni. Der skulle synges salmer, præsten og den dømte skulle sammen falde på knæ og bede fadervor, den forsamlede folkemængde skulle anråbes om at bede for den dømtes salige henfart. Og endnu mens henrettelsen foregik, og delinkventen f.eks. fik knust kroppen med vognhjulet, hvis straffen lød på radbrækning, skulle præsten råbe til ham og overdøve hans skrig med gudelige ord.²² Når ritualet blev brugt som foreskrevet, har det været en stor og spektakulær religiøs ceremoni, således som det var tilfældet med en henrettelse i 1767, som vi nu skal se nærmere på.

En død på hjul og stejle – i Jesu billede

Johann Gottfried Moerll var soldat og han havde sammen med en tjener, Stutz, begået mord på sin overordnede, kaptajn With. Da deres idømte dødsstraf skulle eksekveres 15. september 1767, blev de under vagteskorte ført gennem Nyboder hen til den militære galge på Grønland, hvor deres dom blev forkyndt.²³ De skulle begge knibes fem gange med gloende tænger, radbrækkes, dvs. deres lemmer skulle knuses med et vognhjul af bøddelen, og endnu levende skulle de lægges på hjul og stejle. Da dommen var oplæst steg de op på natmandens sluffe, som førte dem til det sted i Ll. Kongensgade, hvor mordet var begået. Her blev de første gang knebet af bøddelen med den gloende tang. Herefter fortsatte optøget til hovedvagten på Kgs. Nytorv, hvor de blev knebet anden gang. Tredje gang var på St. Kongensgade, fjerde gang ud for vagten ved Østerport, femte gang på retterstedet uden for Østerport. Her skulle de også lægges på hjul og stejle som en del af henrettelsen, og lide en langsom, pinefuld død.

Da optøget, givetvis fulgt af en større folkemængde, ankom til retterstedet, udspillede der sig en stor religiøs ceremoni i overensstemmelse med Kirkeritualet. Henrettelsen var på forhånd averteret i *Adresseavisen*, men hvad mere var, var det blevet gjort bekendt, at Johan Moerll med stor ihærdighed havde omvendt sig til Gud, og dagen før henrettelsen kunne man i samme

II

4.

Tro, Moder! mine Ord:
 Jeg var en Arve-Synder,
 Som man paa deene Jord
 Hvert Menneske finder.
 En Helved-Brand jeg var,
 Og grusom liderlig,
 Saa jeg vist troet har,
 At Guld forkasted mig.

5.

Men Kristus har i mig
 Mit Hjerte sønderstøget,
 Saa jeg ydmygelig
 Til ham har Tilflugt taget.
 Jeg angst-græd og bad:
 O Guld min Synd tilgiv!
 Ved Nanden blev jeg glad;
 Den mig igien gav Liv.

6.

Den dødsdomte Moerll var efter det ophyste selv forfatter til en vise, hvori han over for sin mor beskrev sin omvendelse. Her ses visens fjerde og femte vers (Det Kongelige Bibliotek).

avis læse en annonce for en trykt udgave af et brev, som han i sit fængsel angiveligt havde skrevet til sin mor i Tyskland. Det kunne nu købes på Børsen og hos den tyske bogtrykker Stein i Skidenstræde for 2 skilling i den originale tyske version, og for 4 skilling i en dansk oversættelse.²⁴ I brevet udmales et tema om Moerlls sjæl som Jesu brud. Når hans sjæl havde forladt det lem-læstede legeme, ville Jesus som en ventende brudgom stå parat til tage imod ham i himlen og sætte en gylden krone på Moerlls hoved imens englene istemte et glædeskrig over ham.²⁵ Det minder temmelig stærkt om de sidste ord og forventninger, Brandt udtalte til provst Hee, inden han lagde hovedet på blokken, og som handlede om, at han nu ville han gå ”sin Siæls Brudgom i Møde”.²⁶

Om Moerll virkelig selv har forfattet denne tekst, kan man tvivle på, men man lægger mærke til, at også Struensees omvendelse blev proklameret gennem offentliggørelsen af breve, som han skulle have skrevet, f.eks. det af pastor Münter trykte brev af 25. april 1772 fra Struensee til sine forældre, hvori han beder dem om ikke at sørge, men i stedet glæde sig over, at deres barn er for evigt saligt.²⁷ Trykket med Moerlls brev var også forsynet med en vise - også den angiveligt forfattet af ham selv. Den er intet andet end hans nyfundne tro på Jesus - sat på vers til salmemelodien *O Gud, du fromme Gud* - og den konfirmerer hans frelse: ”Nu Tiden forestaaer, At jeg herfra skal fare, Jeg op til Himlen gaaer, Til Zions Glædes-Skare”. Hans udåd har han sonet med sin henrettelse.

Moerlls og Stutz' henrettelse var, hvis vi skal tro en beretning, der skildrer begivenheden, et både gudeligt og blodigt optrin. Ved Østerport stod Gottlieb Seeboth, tysk sognepræst ved Garnisons kirke, og Kastellets præst Jes Vester Jacobsen Bjørnsen, samt to kateketer (hjelpepræster) og disciplene (eleverne) på Garnisons skole klar til at modtage de dødsdømte. Da de så rakersluffen komme skrumplende begyndte præsterne at læse af bibelen og bede, og til skolebørnenes salmesang blev Moerll og Stutz ført ind på retterstedets midte.²⁸ Her knælede præsterne, kateketerne og disciplene mens Moerll fremsagde en lang bøn, hvori han erkendte at han og Stutz var de skyldige, forført som de var af deres iboende ondskab (arvesynden). Deres syndige levned var tilskyndet af Satan, hvis snarer de sad fast i: ”Skulde det have gaaet os efter Fortjeneste, havde vi længst siden lagt i Helvede!” Men heldigvis havde Gud reddet dem, sagde Moerll, og lovet dem evig salighed. Gud blev derpå prist højstemt og længe, men ifølge beretningen glemte Moerll ikke at besynge den danske konge for at have formildet deres straf (!), ja, hele det enevældige statssystem blev skamrost.

Med Moerlls afsluttende bønner og anråben virker kontrasten skarp mellem det forhold, at man med en udgivelse som denne på den ene side ville bruge delinkventerne som et advarende spejl: se hvor galt det går (”O! at Syn-

Træsnit fra delinkventvise fra 1727 med straffemetoder, der stadig var i brug på Christian 7.s tid: Radbrækning med vognhjul, hals- og håndafhugning med økse, samt knibning med en gloende tang, der får røgen til at stige op fra den brændte hud (Det Kongelige Bibliotek).

dere i Dag ville se sig i Speyl paa os", som Moerll siger). På den anden side lod man dem stå og råbe ud over det hele, at de kun længtes efter at dø ("Herre! See! vi længes efter din Salighed"), fordi de pinsler, de skulle udstå, snart for altid ville blive afløst af evig fryd og glæde ("Naar vi om et lidet samles blandt Englenes mange Tusinde, blandt de fuldkommende Retfærdiges Aander"). Tilskuerne og læsere af beretningen kunne nemt komme i tvivl, om henrettelsen skulle være en straf eller en belønning!

Da denne gudstjenestelignende seance var overstået, gik eksekutionen for sig. Legemeerne blev knuste, og som dommen fordrede var Moerll og tjeneren stadig i live da de blev lagt op på stejlerne. Stutz havde hele tiden forholdt sig tavs, men på stejlen hørte man ham råbe: "Herre Jesu! erbarme dich über mich". Moerll blev trukket op ad stigen til stejlen mens pastor Seeboth stod ved siden af og råbte kristelige ord til ham, og oppe på stejlen udbrød Moerll: "Nun Gott Lob! es ist vollbracht, es ist vollbracht, es ist vollbracht", hvortil pastor Seeboth svarede: "Es ist vollbracht, Gott hat alles wohlgemacht".²⁹ Derpå blev de dømte strangulerede af boddelen (det er velsagtens denne mildhed, Moerll takkede kongen for i talen). Moerlls sidste ord – det er fuldbragt! – skulle altså have været de selv samme som Jesu sidste ord på korset. På den måde blev Moerlls identifikation med Kristus fuldstændig, og med præstens gentagelse og bekræftelse af ordene gav kirken sin accept til at opfatte den radbrækkede morders død i Jesu billede.

Det var en grusom seance, men den var opbyggeligt iscenesat med en morale, der var vigtig for kirken at videreformidle. Beretningen slutter derfor på traditionel vis med den løftede pegefinger til læserne: Disse syndere stod på

randen til Helvede, tag jer derfor i agt, at I ikke også falder i syndens fælde. Men husk også, at Guds nåde kan forandre og frelse synderen. De to morderes død på stejlen var nok vederstyggelig, men deres opførsel opbyggelig og rosværdig, ja, Jesus værdig.

At Moerll har holdt en bøn på retterstedet, kan der næppe tvivles om, men det er en anden sag, om den ord for ord har lydt som gengivet i beretningen. Den tysktalende Moerlls ord må være blevet oversat til dansk i forbindelse med udgivelsen, og man må forestille sig, at der ved den lejlighed er blevet pyntet på den af den anonyme udgiver. Den danskskrivende pastor Bjørnsen er et muligt bud på en forfatter, ikke mindst fordi han i teksten kun omtales som tilstedeværende, mens Moerll i sin bøn øser mange lovord ud over pastor Seeboth: "Gud velsigne Lærestanden", skal Moerll have sagt, og det "særdeles vor gamle gode Skrifte-Fader", nemlig den ca. 60-årige Seeboth. Skriftet var i det hele taget en lovprisning af gejstligheden, der agerede "som Midler i Herrens Haand til vor Omvendelse", som forfatteren lod Moerll sige. Bjørnsen eller ej, så vil det vil kun være naturligt, hvis det var en gejstlig, der stod bag udgivelsen, ligesom senere med Hee og Münter, for det var en beretning der i et og alt fungerede som mission for den kristne tro.

Det er en betydning og selvforståelse hos gejstligheden, som også lader sig udlede af Hees og Münters omvendelsesbøger, og som tilmed genfindes i skillingstrykkene om Brandt og Struensee. I et af dem, *Greverne Struensees og Brandtes bevægelige Affskeeds-Tale*, som af udgiveren Thiele på titelbladet påstås at være forfattet af dem i Kastellet, genfinder vi nøjagtig den samme lovprisning af kongens mildhed ("Tak, milde Christian! for din naaderige og milde Dom!") og af gejstligheden ("Tak, I trofaste Sielesørgere, som have bragt os vildfarende Faar på den rette Stie (...) Herren velsigne Eders Læbers Tale!") som vi netop har set i beretningen om Moerll.³⁰ Denne Struensees og Brandts afskedstale, som blot er en af en lang række lignende udgivelser, er naturligvis pure opspind, men dens lighed med beretningen om Moerlls tale er samtidig udtryk for, i hvor høj grad det var sædvane blandt forlæggerne at lade de dødsdømte synges en opbyggelig svanesang.

Radbrækningen af musketer Petersen

Den 1. september 1783 havde en musketer ved Norske Livregiments tredje bataljon i København, Johan Friderich Petersen Kineser, skåret halsen over på sit eget 3-årige barn. Hans straf var levende radbrækning, hvilket bestod i, at bøddelen knuste hans krop med et vognhjul indtil han døde af det. Efterfølgende skulle kroppen lægges på hjul og stejle. Dommen blev eksekveret 11. december 1783.³¹

Musketeren blev gjort til genstand for mindst to viser, som kendes i dag. I begge tilfælde var forfatteren anonym, ligesom begge viser er traditionelle i forhold til genren: Delinkventen har syndet (motivet fremgår ikke), han er i Djævelens vold, men i sit fængsel indser han og angrer sine vildfarelser, idet han gruer for Helvedes pinsler. Fuldstændig som Kirkeritualet vil have det. Han dør derfor glad og fro, fordi Himlen og saligheden venter ham. Den ene vise, *En opvækkende Nye Viise*, der var trykt hos Thiele, lagde allerede i det første af visens 16 vers klart frem, hvordan det ville gå den, der ikke tog ved lære af musketeren: han "Syndens Slave bliver, og al Ondskabs Synd bedriver".³²

Det berøres derpå kort, at han har myrdet sit barn, men ellers hæfter visen sig ved, at han i begyndelsen ikke angrer, men i stedet tragter efter at slå endnu flere ihjel. Han spotter derfor også Guds ord og præsternes forsøg på at få ham omvendt. Det må anses for at være en så detaljeret information, at den må have sin hjemmel. Det relativt lange tidsrum fra forbrydelsens udførelse (1. september) til dødsdommens eksekvering (11. december) kan sikkert tages som udtryk for dette; henrettelsen blev trukket ud indtil man havde nogenlunde vished for Petersens omvendelse. For som det altid går i viserne, kom omvendelsen i hus. Den smertelige og vanærende død, han skulle gå i møde, regnede han derefter ligesom Moerll ikke mere som en straf, men snarere en gunstbevisning:

"Er den Død, som rammer mig/End for Verden skammelig/Den dog mig til gode tiener/Da den mig med Gud forener" (vers 14).

Dog, han kunne nok være smerten ved denne død foruden, og det bruges til at advare andre, så de kunne undgå at lide samme skæbne:

"Gud, lad dog dit ord opvække/Hver, som død i Synden er!/Lad mit Endeligt afskrække/Alle fra Misgierninger!" (vers 16).

Den anden bevarede vise om Petersen blev trykt af Peder Horrebøw i Lille Helliggeiststræde nr. 160.³³ På titelbladet ses et træsnit af et ansigtsløst menneske liggende med indvoldene væltende ud af maven. Det må alludere til Petersen, selv om partering eller udtagelse af indvoldene ikke var en del af hans straf. Visen følger fuldstændigt den af Thiele trykte vise, og det ikke kun, hvad angår emne og morale, men også metodisk. Også her er Petersen den forhærdede synder, der nægter at lade sig omvende:

"Jeg ringe kun agtet at Herren var vred/Og frek imod Naaden mig teede/Jeg rasende imod Omvendelsen stred/Og vilde mig ikke berede" (vers 10).

Men da dommen var afsagt, et "Glimt i min Siel af Anger blev tændt". Han beder derfor om tilgivelse hos Gud – og får den. Gevinsten er klar: "Ak straf du kun her, Og skaane mig der" (vers 13): Ved at lide sin død for bøddelens hånd, vil han blive mødt med nåde hos Gud. Også denne vise klinger ud med en morale henvendt til offentligheden:

Misdæderen
Johan Friderich
Chineser,

Musketter ved det norske Liv-Regiment,

som

før det gruelige Mord paa sit eget Barn
blev radbræffet d. 11 Dec. 1783.

Hans døende Advarsel

og

sidste Svanesang.

Kjøbenhavn, trykt hos P. Hørrbow, boende
i lille Helliggeiststrædet No. 160.

En af viserne om den henrettede musketer fra 1783. Den ansigtsløse person med den opskårne bug passer ikke til sagens omstændigheder, men delinkventviserne tog det ikke altid så tungt med nøjagtigheden (Det Kongelige Bibliotek).

”Speil eder i mig, og foragter saa ei/Den Naade, som kan eder bringe/Til Guds frygt og Dyd” (vers 14).

Delinkventviserne om Struensee og Brandt

Der findes en utrolig mængde samtidige skillingsviser og nyhedspamfletter om Struensees og Brandts fald og henrettelse. Som nævnt i indledningen går øvelsen her ud på, at forholde sig til de viser, som hører delinkventviser-genren til, dvs. dem, der med et skær af autenticitet vil bringe en nyhed om fangernes omvendelse og henrettelse (som oftest ved at lade dem gøre det i jeg-form) samt vil formidle en eksplicit advarende og opbyggelig morale. Som nævnt er indholdet af disse tryksager - bortset fra anvendelsen af udvalgte træsnit som kolorit - gennemgående forblevet upåagtede i Struensee-litteraturen. På grund af deres stort set identiske indhold er det dog muligt at foretage en samlet karakteristik ved i det følgende kun at gennemgå enkelte af dem.

Henrettelsen af Struensee og Brandt er i den senere litteratur ofte blevet set i lyset af et hævnmotiv fra de nye magthaveres side. Det fandt genklang i skillingsviserne, for så vidt som de to arrestanter blev fremstillede som forbrydere, der havde fortjent deres hårde straffe. Det betød også, at Guds nåde ikke kom i første række hos alle viseforfatterne. Det ses af visen om *Den grove Dannemarks Morder-Engel* af en vis ”P. B”, som snarere havde helvede end himlen i tankerne som Struensees hinsidige destination.³⁴

Ifølge titelbladet var den trykt samme dag som henrettelsen, og har derved karakter af nyhedsvise. På trykkets sidste blad ses et træsnit med den hals-huggede og parterede Struensee liggende på skafottet for bøddelens fødder mens rakkerknægten hiver i Struensees tarme. En præst står og ser til med uudgrundelig mine. Visens tekst skildrer Struensee som en mand, der ”Guds-frygt under Fødder traadte”, og som ville udslette kristendommen og ”Rette Hedendømmet op” (vers 4). Han var derfor intet andet end Djævelens hånd-langer, men i den forstand også selv et offer for ondskaben ved – fuldstændig som morderne Moerll og Petersen - at være ”Bunden fast i Satans Lænke” (vers 6). For sine gerninger fortjente Struensee helvedes straf, fortsatte visen, og døden på skafottet var kun rimelig. Derpå følger en gengivelse af henrettelsen, hvor der lægges vægt på paralleliteten mellem ødelæggelsen af Struensees krop og sønderbrydelsen af hans grevelige våben. Straffen var dobbeltrettet mod liv og ære.

Visen slutter med at prise Gud for at have sørget for at afsløre Struensee og redde kongen. Struensees skæbne i det hinsidige tier den om, ligesom Guds nåde over for denne synder forbigås, og i den forstand er visen atypisk. Måske er det udtryk for, at der også var dem, der ønskede at han endte i hel-

vede. Normen var desuagtet, som med Moerll og Petersen, at viserne understregede Guds nåde.

I tilfældet Struensee og Brandt er det kendeligt, at historien om deres omvendelse blev vidt udbredt i forbindelse med domsafsigelsen tre dage før henrettelsen. Det ses f.eks. af visen *En sandfærdig Poenitentze-Sang komponeret af den fangne Grev Brandt i Citadellet*, der blev trykt hos bogtrykker Thiele i dagene mellem domsafsigelsen og henrettelsen.³⁵ Det var et udbredt kneb fra viseforfatternes side, at lægge ord i munden på de dødsdømte, og i denne sang indser Brandt rigtigheden af ordsproget højt at flyve, dybt at falde. Han og Struensee var hovmodige og drevet af vellyst, synger Brandt, men som myg, der kom lyset for nær, endte de med brændte vinger. Der er derfor ikke mere for dem i denne verden, men alt håb er ikke ude; nu er det himlens nådestol, det gælder. Brandt ved, ifølge visen, at han og Struensee med omvendelsen kan opnå himlens fred:

"Opløftes da vor Tanke/Vort Hierte, Aand og Siel!/Hist er den sidste Skranke/Hist evigt Vee og Vell!/O! naar vi kun det sidste/Kan naae i Himmelsk Fred/Da maae vi gerne miste/Al Livets Herlighed!" (vers 11).

Som vi har set det med Moerll og Petersen, var sådanne afskedssange meget populære, og Thiele var også umiddelbart efter henrettelsen leveringsdygtig i en ny vise, som foregøgledes at være komponeret af Brandt i hans sidste stund. Det er sikkert gået stærk med at få den trykt, for i første omgang kom forfatteren til at stedfæste henrettelsen til det notorisk forkerte "uden for Stadens Nørre-Port".³⁶ Heldigvis var der omsætning nok til, at et nyt oplag kunne trykkes, hvor det kunne blive rettet.³⁷ Også denne følger delinkventvisegenren ved at Brandt fortæller om sit hovmod og anslag mod kongen (at ville myrde ham), for dernæst at sige, at denne uret hævnnes ved hans henrettelse, og at andre skal tage sig i agt for ikke at ende på samme måde:

"Enhver af mig kan lære/At man bør frygte Gud/Og Kongen trolig være/Og holde Begges Bud" (vers 24). Men Brandt selv gik glad sin død i møde - hvor frygtelig en synd han end havde begået - for han var rensset for Gud. Derfor ville han uden frygt træde op på skafottet: "Min Død jeg gaer i Møde/Med et fornøiet Sind/Jeg her for Synd maae bøde/Som Satan pusted ind" (vers 21). Som med morderhenrettelserne i 1767 og 1783, var grunden til, at både Brandt og Struensee ifølge viserne med sindsro kunne se døden i øjnene, at de på skafottet sonede deres forbrydelse. De betalte med deres blod for de begåede forbrydelser, og som det hedder i en vise udsendt af bogtrykker Stein (efter alt at dømme forud for henrettelsen):³⁸ "At døe for en Skarpretters Haand/Er timelig Vanære/Men hvad er det? naar Siel og Aand/Kan frelst for evig være" (vers 14).

Mel. Jeg syndige Fange jeg træder ic.

Sønner og Døttre af Menneske-Rod,
 Kom lader mig eder indbyrdes
 Fortælle den Gierning, for hvilken mit Blod
 Paa Jorden med Skiendsel skal styrtes.
 Ak horer mig nu,
 Og kommer ihu,
 At Syndre for Gud sig ei skuler.

Første vers fra visen Misdæderen Johan Friedrich Chinese. Den temmelig ubehjælpsomt udførte vignet slår den alvorstunge stemning an (Det Kongelige Bibliotek).

Til sidst slog visen fast, at også Struensees parterede og mishandlede legeme skulle restitueres og genopstå til evigt liv den dag Jesus vendte tilbage: "Lad kun hans Krop til Spot og Spee/Her over Jorden være/Ved Herligheds Opstandelse/Den dog hos Gud faaer Ære" (vers 16). Som det næsten var tilfældet med beretningen om Moerlls henrettelse, er det ikke langt fra, at denne Struensee-verse i sit opbyggelige øjemed gør straffen ligegyldig!

At Struensee og Brandt til gengæld for straffen på jorden fik frelsen evigt, genfinder vi hos bogtrykkeren og forfatteren Morten Hallager. I visen *De forrige Grever Johan Friderich Struensees og Envold Brandts alvorlige Betragtning over Deres velfortiente Straflader* han mod visens slutning de to dømte sige, at straffen kun er rimelig når man betænker, at de ville få evig lykke ud af den: "Naar vi hos GUD maa finde/Slig Naade for vor Siel/Saa bør vi os paaminde/Slig Straf vi faaer med Skiel".³⁹ Morten Hallager var produktiv i dagene omkring domsafsigelsen og henrettelsen, som han udgav adskillige viser om. En af dem, *Den reifærdigste Havn over de to grove Stats-Misdædere*, må ud fra

titelbladets ordlyd være blevet til forud for henrettelsen.⁴⁰ Som de øvrige viser er den formanende og advarende med fokus på straffen, der venter. Men den er også interessant ved, at den bekræfter omvendelsesforløbet som pastor Münter senere beskrev det for Struensees vedkommende.

Om Struensee skriver Hallager: "I Fængslet, hvor han indførtes/Hans Hierte omsider dog rørtes/At give vor Herre Gud Ære/Og sig for en Synder erklære" (vers 15). Visen bekræfter også Münter (eller Münter bekræfter siden visen!) deri, at Struensee modtog dommen roligt og uden anfægtelse, fordi omvendelsen havde fundet sted: "Han hører sin Dom, og er rolig/Thi Jesus nu haver sin Bolig/Udi hans forbedrede Hierte/Som naade tilsidst kun begierte" (vers 20). Og derfor, konkluderer Hallager, "Vi ey om hans Salighed tvile/Hans Siel i Guds Haand skal nu hvile" (vers 22). Da henrettelsen havde fundet sted, var Hallager parat med nye viser, hvor tilgivelsen gives Struensee. Som han stod på skafottet, omvendt til Gud, var han som den fortabte søn, og derfor "Saa elskes han dog nu af alle sande Fromme".⁴¹

Som det til overflod ses af disse viser, der udkom i dagene umiddelbart før og efter henrettelsen af Struensee og Brandt, var det blevet ivrigt udbredt blandt høj og lav, at de havde fundet Gud inden deres ynkværdige, men alligevel salige død. Münters og Hees beskrivelser af omvendelsen hos Struensee og Brandt er derfor ikke de egentlige udtryk for, at de blev omvendt, men snarere *hvordan*. Spørgsmålet er naturligvis om pastorernes bøger om *high society*-delinkventernes genfødsel kan forlenes med en større troværdighed. Især når man tager i betragtning, at den troværdige skildring af begivenhederne i skillingsviserne var sekundær i forhold til Kirkeritualets programatiske omvendelsesforløb.

Spørgsmålet om omvendelsernes ægthed

Når det drejer sig om Struensees omvendelse, som Münter beskrev den, har den ældre forskning haft en tendens til at tage det hele for gode varer, og i Münters bog ligefrem finde "et umiskendeligt præg af troværdighed".⁴² Til gengæld har nyere forskning helt afvist, at Münters bog har noget med virkeligheden at gøre.⁴³ Ingen af de to yderpositioner er holdbare, for der er flere niveauer i Münters fremstilling. Foruden den overfladiske omvendeshistorie udspiller der sig, som Glebe-Møller har vist, et teologisk funderet opgør mellem tysk og fransk oplysning, og så er der også hos Münter udtryk for tvivl og forbehold om Struensees omvendelse. Tvivl var delinkventviserne helt rensede for, og Münter fremstår derfor mere nuanceret og troværdig end viserne. Det er en opfattelse, de fleste i hans samtid sikkert har delt.

Det betyder langt fra, at Münters bog er et bevis for Struensees omvendelse. Tværtimod gør Münters egne forbehold det temmelig umuligt at tro på den. De første argumenter i henseende hertil er paradoksalt nok hentet fra episoder og udsagn, der synes at bekræfte Struensees imødekommenhed over for Münters åbenlyse omvendelsesstrategi.

Struensee modtog nadveren dagen før sin henrettelse, og det er en indikation af, at han havde accepteret sin rituelle rolle i henrettelsesceremonien (men ikke nødvendigvis noget bevis for hans sande omvendelse). Nadveruddelingen var foreskrevet i Kirkeritualet, men den fængslede skulle forinden skrifte, og præsten skulle kun uddele nadveren til den, der var værdig. Brandt gennemgik ifølge Hee et omvendelsesforløb, der lignede Struensees, og også han skriftede og modtog nadveren dagen før henrettelsen. Ifølge Hee var Brandt "andægtig og vemodig" under nadveruddelingen.⁴⁴ Brandt havde på det tidspunkt, siger Hee, taget troen til sig på ny, sådan at han som genfødt kunne bestige trappen til skafottet som var det Jakobs stige. Derfor kunne Hee ligefrem garantere, idet han parafraserede Kirkeritualet, at Brandts henrettelsesdag ikke bare var hans dødsdag, men også hans evige forløsnings dag.⁴⁵ Det er fuldstændig samme besked, som skillingsviserne allerede i månedsvis havde fastslået.

Når brødet og vinen har skullet gives den dødsdømte, har mange præster i tidens løb nok måttet fire lidt på samvittigheden, men at den velovervejede Struensee, med Kastelletts kommandant von Hoben som vidne, modtog brødet og vinen, er et udtryk for, at han i det mindste i det ydre spillede den omvendtes spil. Münters beretning om nadveruddelingen er lakonisk: "Jeg holdt en kort Tale til ham, absolverede ham efter Kirkens Brug, og meddelte ham den hellige Nadvere".⁴⁶ At den ikke ligefrem ordknappe Münter ikke gjorde et større nummer ud af det i sin bog, får det til at virke som noget, han helst ville have hurtigt overstået. Struensee havde heller ikke lyst ti at gøre sig selv til redskab for troen. Han sagde således til Münter, at han ikke ville gøre en "Parade for Menneskene" eller "udvortes at antage en fremmed Gestalt" over for dem, der var stimlet sammen foran skafottet i håb om, at høre ham enten angre sine gerninger eller bekende sin kristne tro.⁴⁷ Münter indvilligede endda i at gøre det ekstraordinært kort, når han på retterstedet skulle stille Struensee de spørgsmål om dennes tro, som Kirkeritualet pålagde ham. Det indikerer, at Münter ikke just regnede Struensee for en ny Moerll.

Som vi har set, svømmede trykkerierne i dagene efter domsafsigelsen 25. april 1772 over af viser og beretninger om den forestående henrettelse, og næsten alle slog de hårdt på, at Struensee gik ind til den evige salighed som en omvendt synder. Men allerede den 14. marts havde Münter over for embedsmanden Bolle Luxdorph bedyret, at han havde "got Haab" om Struensees

Tyve, der blev dømt til døden ved hængning, tiltak sig ikke samme opmærksomhed som mordere, der skulle halshugges. Det var derfor sjældent, at viseforfatterne besang henrettelsen af en tyv. Det skete dog i 1752, hvor en vise blev illustreret af et træsnit med en præst, der som det sidste velsigner tyven, inden denne føres op ad galgens stige (Det Kongelige Bibliotek).

omvendelse.⁴⁸ Og ved begyndelsen af april havde det nået nyhedsmedierne landet over, at håbet var forvandlet til vished. Ugeavisen *Odense Adresse-Contoires Efterretninger* kunne 3. april 1772 fortælle, at Struensee var blevet besøgt i sin arrest dagligt i to eller tre timer af pastor Münter, og at han ”ved denne brave gejstliges umættede flid” var blevet bragt til at indse urigtigheden af sin naturalistiske religionsopfattelse, og til gengæld var blevet overbevist om den kristne religions sandheder.

Ville det ikke være overmodigt af Münter sådan at skilte med sit forehændes succes, hvis der ikke var det mindste om det? Hvis man sammenligner datoerne for Luxdorps dagbogsindførsel og avisomtalen med indholdet af de daterede samtaler med Struensee i Münters publikation, vil man se, at på det tidspunkt, hvor han har talt med Luxdorph, havde han at gøre med en deprimeret og nedbrudt Struensee. Han var, ifølge Münter, oprigtigt ked af, at have forvoldt andres smerte og ulykke, f.eks. sine forældres og Brandts. Jesus havde han endnu ikke fundet, men Münter har på sin vis været oplivet alligevel, for Struensee var nået til den anger og ruelse over egne misgerninger, som Kirkeritualet efterlyste! Efter denne anger gik der nu ca. 14 dage, førend aviserne skrev om omvendelsen, og det passer for en umiddelbar betragtning med Münters beretning. Den 30. marts, under den 17. samtale, skulle Struensee over for Münter have erklæret følgende: ”Jeg er, Gud være lo-

vet, fuldkommen overbevist om Christendommens Sandhed, jeg føler ogsaa sammes Kraft hos mig til min Samvittigheds Beroligelse og til mit Sindelags Forbedring".⁴⁹ Det har virket overbevisende nok til, at Münter måske oven i købet selv lækkede historien om omvendelsen til pressen.

Münters tidlige indsats for at bevise fremgangen i Struensees omvendelse, ses også ved andre af hans handlinger, f.eks. da der allerede den 23. marts 1772 i *Adresseavisen* blev gjort reklame for en bog, der kunne købes på Børsen og hos bogtrykker Johan Rudolph Thiele i Store Helliggeiststræde. Bogen handlede angiveligt om Münters første besøg hos Struensee i Kuppet. Münter så sig nødsaget til selv at indrykke en annonce i avisen, hvori han benægtede at bemeldte bog indeholdt et eneste sandt ord.

Hvad var det, der ifølge Münters opfattelse, stred imod sandheden i Thieles udgivelse? Det skrift, det drejede sig om, havde titlen *Der erste Besuch des Geistlichen Docter M** bey den als Staats-Verbrecher inhaftierten Gr***, og her møder man en væsentlig mere genstridig og diskussionslysten Struensee, end i Münters egen senere beskrivelse. Der er et vist sammenfald i de emner, som diskuteres i både denne og Münters bog, men det er ikke til at afgøre, om *Der erste Besuch* havde en anden med adgang til Kuppet end Münter som kilde, eller om den var fri fantasi. Måske var den blot et udtryk for, at man i offentligheden forventede, at Struensee ville optræde med større foragt over for Münter end han - i hvert fald ifølge Münter selv - rent faktisk gjorde.

Så meget desto mere bemærkelsesværdigt er det, at Münter senere i sin egen beretning ikke bakkede helhjertet op om denne meget tidlige proklamation af Struensees fuldstændige omvendelse. Ifølge Münter vedblev Struensee nemlig langt ind i april med at fastholde sin filosofiske omvendelse og hævde, at han kun var teoretisk kristen.⁵⁰ Münter udlagde det hver gang, som om der var skred i sagerne, men det var først meget tæt på henrettelsen, hvor tiden var knap og Münter havde ryggen mod muren, at han postulerede Struensees fuldstændige annæmmelse af troen med hjertet. Og selv der, vil man i hans tekst kunne se, at han tager forbehold over for ægtheden af omvendelsen. Hovedindtrykket er naturligvis Struensees kapitulation over for troens argumenter, men med sine reservationer havde Münter dækket sig ind mod intellektuel fallit.

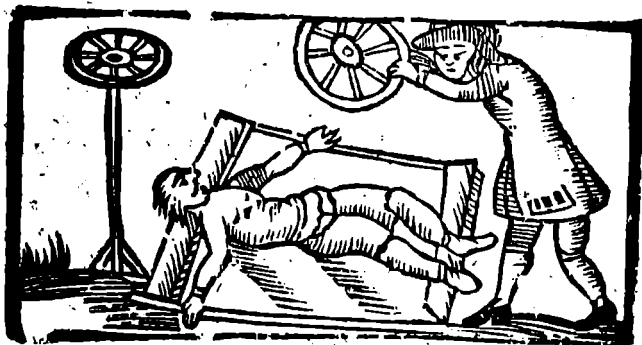
Münters bog indeholder andre tegn på, at omvendelsen ikke var ganske forbilledlig. Struensee takkede ved flere lejligheder Münter for, at have brugt rationelle argumenter til at bibringe ham forståelse for sandheden i kristendommen. Struensee hævdede således, at han ville have strittet hårdt imod omvendelsesforsøget, havde det ikke været fordi Münter angiveligt havde overbevist ham om, hvordan religionen stemte overens med fornuften.

Hvad vi her ser ansatsen til, er en rationelt argumenteret omvendelse, hvor et filosofisk pro et contra bliver afgørende for, om man vil fuldføre den. Det er tænkeligt, at Struensee, der i øvrigt ikke ganske fornægtede Guds eksistens, har været med så langt. Men det var naturligvis ikke tilstrækkeligt for hverken Münter eller det officielle Danmark. For at undgå helvede, måtte Struensee ikke bare bekende og angre sine synder, men tro på Jesus. Og det var, hvad delinkventviserne fortalte var sket. Münter vil naturligvis overbevise om det samme, men i sin tekst lader han skinne igennem, at det næsten var gået for nemt: "Grevens Rolighed og Munterhed tog nu saa stærkt til, at den syntes mig betænkelig", som han et sted bemærkede.⁵¹

Problemet var, at Münter ikke vidste om det var et spil eller inderlig overbevisning fra Struensees side. For man må ikke glemme, at hvis Struensee i sit fængsel havde haft håb om benådning, så var samarbejdsvillighed og god opførsel afgørende. Og hertil hørte omvendelsen. Man kan godt få fornemmelsen af, at Struensee regnede med benådningen, og derfor ikke tog det med omvendelsen tungere, end at det var en formalitet der skulle overstås. Hans forsvarsadvokat, Peter Uldall, oplevede at Struensee var temmelig ligeglad med forsvarsstrategien, for han var sikker på, at kongen ville benåde ham. "Jeg anseer det som en pur formalité", sagde Struensee ifølge Uldall.⁵²

Da Uldall 8. april 1772 fortalte Caroline Mathilde, at Struensee i sit fængsel var blevet "ganske forandret og religieux", smilede hun og gav udtryk for, at hun ikke troede på alvoren deraf.⁵³ Uldall oplyser også, at Struensee var nervøs i fængslet, herunder hvordan han bed sig i fingrene, da han af Uldall blev belært om, at dødsdommen ikke var til at undgå. Det er ikke den ophøjede ro, som både Münter og Morten Hallagers skillingsvise forlenede deres i kristendommen hvilende Struensee-figur med. Da Uldall dagen før henrettelsen ønskede Struensee standhaftighed på skafottet, svarede han: "Ich habe alles, was mir geschehen kann, durchgedacht, um nicht zu sehr frappiert werden".⁵⁴ At Struensee i en eller anden forstand har betjent sig af Münters assistance, for at bevare roen til det sidste, kan ikke afvises. Om ægte omvendelse til Gud er der i så fald ikke tale, og det stemmer overens med endnu et forbehold, som Münter fremsatte.

Det er blevet påpeget, at Struensees omvendelse ikke kunne være ægte, fordi det var ulogisk at Struensee var fuld af kampgejst når han mødte for inkvisitionskommissionen, mens hans afmægtighed var tiltagende når han mødte Münter.⁵⁵ Hertil må bemærkes, at allerede Münter havde noteret sig misforholdet. Under gengivelsen af sin samtale med Struensee dagen før henrettelsen, føjede Münter til, at han ikke håbede, at Struensee over for domstolen på hyklerisk grundlag plæderede sin uskyld, især hvad angik anklagen for økonomisk kriminalitet. "Det er meget vanskeligt i denne Sag at lade al

Bøddlen knuser legemet på en dødsdømt (træsnit fra delinkventvise fra 1745). Denne såkaldte radbrækning var en straf, der tog sigte på at være så grusom, at folk ville afholde sig fra at begå mord (Det Kongelige Bibliotek).

Mistanke til Struensee fare. Og hvor ganske ingen Værdie havde hans Omvendelse, om han var skyldig!”, skrev Münter.⁵⁶ Han fortsatte med at sige, at han endda efter Struensees død ikke kunne sige sig fri for at tvivle herom - og dermed også tvivle om Struensees salighed. For hvis Struensee ikke havde fortalt alt ærligt over for sine dommere, kunne han ikke stå med rent hjerte over for Gud. Altså måtte omvendelsen ikke være ægte, og Münters stadige tvivl, som den glimtvis kommer til udtryk i hans bog, synes at udtrykke noget halvhjertet ved Struensees omvendelse, noget, som Münter ikke har følt sig tryk ved.

Münters skepsis i forhold til Struensee kan udstrækkes til alle de mange hundreder, der blev henrettede i 1700-tallet, og hvor Kirkeritualets rettesnor for omvendelsen blev fulgt. Og det endda selv om den frelsesvished, som delinkventviserne de facto formidlede, ligefrem kunne få folk til at begå mord, fordi de derfor selv var sikre på at blive henrettede og komme i himlen.⁵⁷ Hertil kom, at de blev genstand for gejstlighedens og en stor del af offentlighedens udelte interesse i forbindelse med det religiøst prægede henrettelsesceremoniel. Det har sikkert også talt til nogle af misdæderne. Men det gælder både for disse mordere og for andre af 1700-tallets dødsdømte, incl. Struensee, Brandt, Moerll og Petersen, at det er umuligt at afgøre, om de virkelig blev omvendt forud for deres henrettelse. Måske blev de blot gjort til redskaber i kirkens og statens hænder, og det uanset hvad skillingsviserne ellers ville have folk til at tro!

Henvisninger

- 1 Jeg takker Carlsbergfonden for støtte i forbindelse med udarbejdelsen af artiklen.
- 2 Litteraturen om Struensee (og Brandt) er stor og broget. Et hurtigt overblik fås af artiklerne i Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg. Mere udførlige biografier er Sven Cedergreen Bech: Struensee og hans tid, 1989 og Asser Amdisen: Til nytte og fornøjelse. Johan Friedrich Struensee 1737-1772, 2002.
- 3 Anden Efterretning om Stats-Fangerne, hvori gives sidste Beretning om de tvende ulykkelige Grevers Struensees og Brandts Sinds-Beskaffenhed, Dom, og Henrettelse, som skede Tirsdagen, den 28de April 1772, 1772, s. 14.
- 4 Julius Clausen & P. Fr. Rist (udg.): En kjøbenhavnsk Embedsmand. Jacob Gudes Optegnelser 1754-1810, Memoirer og breve, bd. 27, 1918, s. 58.
- 5 Odense Adresse-Contoirs Efterretninger, 15. maj 1772.
- 6 Julius Clausen & Pr. Fr. Rist som ovenfor anført, s. 60.
- 7 Balthasar Münters bog udkom simultant på tysk og i dansk oversættelse som Bekehrungsgeschichte des vormaligen Grafen und Kgl. Dänischen Geh. Cabinetsministers Johann Friedrich Struensee nebst desselben eigenhändiger Nachricht von der Art, wie er zur Aenderung seiner Gesinnungen über die Religion gekommen ist og Forrige Greve og Kongelige Danske Geheime Cabinetsminister Johann Friderich Struensees Omvendelses-Historie, tilligemed hans egenhændige Efterretning om Maaden, hvorledes han er kommen til Forandring i sin Tænkemaade i Hensigt til Religionen. Titlen på Jørgen Hees bog er Paalidelig Underretning om den henrettede Enewold Brandts Forhold og Tænkemaade i hans Fængsel, indtil hans Død paa Echafauten den 28 April 1772.
- 8 Om de mange oplag og oversættelser til f.eks. fransk, engelsk og nederlandsk, se H. Ehrencron-Müller: Forfatterlexicon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814, bd. 1-12, 1924-1935, bd. 3, s. 463-64 og bd. 6, s. 27f.
- 9 Jens Glebe-Møller: Struensees vej til skafottet. Fornuft og åbenbaring i Oplysningstiden, 2007. Jeg henviser hertil for en mere detaljeret præsentation af Münters bog.
- 10 I modsætning til folkeviser, der var viser sunget af folket. Skillingsviser var viser trykt til folket, jf. Iørn Piø: Produktionen af danske skillingsviser mellem 1770 og 1821 og samtidens syn på genren, 1969, s. 5.
- 11 Tyge Krogh: Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel, 2000, s. 301.
- 12 En undersøgelse, som jeg har foretaget på baggrund af Bibliotheca Danica, samt bestanden i Det Kongelige Bibliotek og Dansk Folkemindesamling giver, alt efter hvilke kriterier man lægger til grund for udvælgelsen, ca. 80 titler for perioden 1713-1755. For perioden før er titlerne få. Den ældste bevarede skillingsviser, der handler om en stedfæstet og navngiven danskers forbrydelse, dom og henrettelse, er fra 1671.
- 13 Viserne om Struensee - som udtryk for sensationspressen - er undersøgt af Christine Keit-sch, men lige præcis de viser, der falder ind under delinkventvisegenren, gør hun ikke meget ud af. Se hendes Der Fall Struensee – ein Blick in die Skandalpresse des ausgehen 18. Jahrhunderts, 2000. Fra perioden 1756-1782 har jeg fundet (fraregnet viser om Struensee og Brandt) ca. 15 bevarede delinkventviser. Medregnet viser om Struensee og Brandt er tallet mindst det dobbelte.
- 14 Viserne må formodes at være udkommet i de få dage, der gik fra dødsdommens afsigelse over Struensee og Brandt, til de blev eksekveret.
- 15 De er også eksempler på, at Brandts og Struensees henrettelser ikke var så enestående spektakulære og lemlæstende i forhold til andre henrettelser i denne periode af 1700-tallet, som litteraturen om Struensee nogle gange giver udtryk for, f.eks. hos Amdisen som ovenfor anført, s. 157. For 1700-tallets straffepraktis henviser jeg en gang for alle læseren til Tyge

- Krogh som ovenfor anført.
- 16 Danmarks og Norgis Kirke-Ritual (1685). Genudgivet af Udvalget for Konvent for Kirke og Theologi, 1985, s. 64.
 - 17 *Ibid.*, s. 85.
 - 18 Beth Grothe Nielsen: *Letfærdige qvindfolk – om Gisle Nielsdatter og andre barnemorderker*, 1999, s. 75.
 - 19 Christian Molbech: *Uddrag af Biskop Jens Bircherods historisk-biographiske Dagbøger for Aarene 1658-1708, 1846*, s. 305.
 - 20 Beth Grothe Nielsen som ovenfor anført, s. 85.
 - 21 *Kirke-Ritual* (1685) som ovenfor anført, s. 87f.
 - 22 *Ibid.*, s. 93.
 - 23 Grønland (Grønneland) var navnet på et ubebygget område mellem Nyboder og Kastellet, der bl.a. blev brugt som rettersted og eksercerplads. En rest af navnet findes endnu i gadenavnet Grønningen.
 - 24 Københavns Adresse-Contoires Efterretninger, 14. september 1767.
 - 25 Et Brev fra Delinquenten Johann Gottfried Moerll, som for begangt Mord paa Capitain With blev henrettet den 15 September 1767, da han blev kneben 5 Gange, radbrekret og levende lagt paa Steyle uden Øster-Port for Kiøbenhavn, til Hans Moder Anna Rosina Wagner, Moerlls Efterleverske i Grosz Zschocher ved Leipzig. Oversat paa Dansk, 1767, s. 5. Den himmelske krone (eller sejrskrans) omtales i Kirkeritualet 1685 med henvisning til Johannes' Åbenbaring som det mål, præsten skal hjælpe den dødsdømte til at nå.
 - 26 Jørgen Hee som ovenfor anført, s. 90.
 - 27 Balthasar Münter som ovenfor anført, s. 248f. Münter trykte også Struensees angiveligt egenhændige redegørelse for sin omvendelse (*ibid.* s. 275-304). Den er stærkt utroværdig og forekommer forfattet af en filosofisk skolet teolog – som f.eks. Münter!
 - 28 Beretning om de vigtigste Omstændigheder ved de tvende bekendte Morderes Moerll og Stutz deres Henrettelse den 15 September 1767 samt Moerlls paa Retter-Stedet holdne Bøn, 1767, bl. 2 v. Pamfletten angiver intet forfatternavn, men den var trykt af Paul Herman Høecke i Løvstræde og havde imprimatur af Martin Hübner, professor i filosofi og historie ved Københavns Universitet.
 - 29 *Ibid.*
 - 30 Greverne Struensees og Brandtes bevægelige Affskeeds-Tale. Tilstaaelse om deres Ugudelighed og Misgjerning med alvorlig Advarsel til de Gienlevende. Skrevet i Citadellet ved Kiøbenhavn 1772, 1772, s. 20f.
 - 31 Denne dato fremgår af viserne herom, men Adresseavisen fra 15. december angiver henrettelsesdatoen til 13. december. Her anføres endvidere Johan Petersens tilnavn som Genefer, og ikke som visernes Kineser eller Chineser. Hvad der er korrekt, har jeg ikke kunnet afgøre på det foreliggende grundlag.
 - 32 En opvækkende Nye Viise hvorudi Misdæderen, Johan Friderich Petersen Kineser, Musketteer ved det Norske Livregiment, som for begaaet forsætligt Drab paa sit eget Barn blev henrettet ved Radbrækning og lagt paa Steile og Hiul, Torsdagen den 11. December 1783, forestilles som sin Synds Bekiender og en i Fængselet omvendt og benaadet Synder, 1783.
 - 33 Misdæderen Johan Friderich Chineser, Musketteer ved det norske Liv-Regiment, som for det gruelige Mord paa sit eget Barn blev radbrækket d. 11 Dec. 1783. Hans døende Advarsel og sidste Svanesang.
 - 34 P.B.: Denne nye Viise, er om Den grove Dannemarkes Morder-Engel: Johan Friderich Struensee, Da han den 28 April 1772. for hans store Forræderie maatte udstaae sin velforiente Straff uden Øster Port ved Kiøbenhavn, hvortil blev bygget et Echafor 9 Alne høyt og 8 Alne oven til i Omkreds, paa det at alle og enhver kunde see dette Spectacul. Da han kom paa Echafottet blev for hans Øyne hans Vaaben og Tituler sønder slagne og ruinerede af Mester-manden, derefter blev hans høyre Haand og Hovedet afhuggede. Kroppen blev

- deelt i 4re Parter, Haand og Hoved naglet paa en, og hver Part paa sin Steyle. Hvilcket Viisen udførligere giver til kiende. Tryckt samme Dag.
- 35 En sandfærdig Poenitentz-Sang componeret af den fangne Grev Brandt i Citadellet Fridrichshavn, til hans medfangne Ven Grev Struensee. I Anledning af deres bekientgorte Dom at miste Hand og Hovet, samt parteres i fire Deele og lægges paa fem Steiler, tillige deres Vaabens Sønderbrydelse, den 28de April 1772.
 - 36 Grev Enwold Brandts sidste Affskeed eller Svanesang. Opsadt til en Erindring for de Efterlevende, da han 28 April 1772 som en Forræder udstod sin velfortiente Straf uden for Stadens Nørre-Port, med at miste Haand og Hoved, dernæst blev parteret i fire Dele, og endelig lagt paa 5 Steiler, hans Vaaben blev ligeledes sønderbrudt, 1772. Det er bemærkelsesværdigt, at en anden vise om Brandt, udsendt af bogtrykkeren Stein i dagene, som det synes, før henrettelsen, også angiver Nørre Fællad som henrettelsesplads: Skam-Minde af den forhen værende Kongelige Danske Kammerherre, Greve Enwold Brandt, Som blev arresteret i Kastellet den 17de Januarii i Aar, og for sine mange uhørlige og uforskammede grove Forbrydelser og Misgjerninger blev tildømt at have forbrudt al sin Værdighed, hans Grevelige Vaaben at sønderbrydes og brændes af Bøddelen, hans høyre Haand og Hoved at afhugges med en Øxe, og hans Legeme derefter at parteres, til Skræk og Advarsel for alle, som tør være Medvidere i Forbrydelser mod Kongen, og vover at lægge Haand paa Majestættens hellige Person; Samt hvorledes han, som altid havde været en Frietænker, beredde sig til sin Død paa Skafotter, den 28 April 1772, paa Nørre-Fællad uden for Kiøbenhavn.
 - 37 Denne vise blev, i lighed med en lang række andre om Struensee og Brandt, optrykt af bogtrykker Hinrich Luckander i Haderslev: Grev Enevold Brandts sidste Affskeed eller Svanesang. Opsat til en Erindring for de Efterlevende, da han den 28 April 1772 som en Forræder udstod sin velfortiente Straf uden for Stadens Øster-Port, med at miste Haand og Hoved, dernæst blev parteret i fire Deele, og endelig lagt paa fem Steyler. Hans Vaaben blev ligeledes sønderbrudt. Efter det Kiøbenhavnske Exemplar, 1772.
 - 38 Skam-Minde af den forhen værende Kongel. Danske Geheime-Cabinets-Minister, Greve Johann Friderich Struensee, som for sine begangne Misgjerninger blev arresteret i Kastellet den 17de Januarii i Aar, og ved de holdte Inquisition-Forhører blev overbeviist om, at have begaaet Crimen læsæ Majestatis i høyeste Grad, og derfor tildømt At have forbrudt al sin Værdighed og Ophøylse, det Grevelige Vaaben at sønderbrydes og brændes af Bøddelen, hans høyre Haand og Hoved at afhugges med Øxe, og Legemet parteres; til Advarsel og Skræk for alle, som tænker Ondt mod Kongen, Kongens Huus og Landet. Samt Hvorledes denne Statsfange omvendte sig til Gud vor Frelser, fortrød sine Synder, og beredde sig til en salig Død paa Skafotter, den 28de April 1772.
 - 39 De forrige Grever Johan Friderich Struensees og Enwold Brandts alvorlige Betragtning over Deres velfortiente Straf, og Lives yndelige Endeligt, da de Tirsdagen den 28 April bleve Haand og Hoved frahugne, og siden parterede i fire Dele.
 - 40 Den retfærdigste Hævn over de to grove Stats-Misdædere, Græverne Johan Friderich Struensee, og Enwold Brandt, som paa et paa Øster-Fællad uden for Kiøbenhavn opreist Skæfot bliver henrettede Tirsdagen den 28de April 1772, ved deres høyre Hænders og Hoveders Afhuggelse med Øxe og deres Legemers Partering i fire Parter; til Afsky og Skrek for alle, ikke at begaae forsetlig Ondt, og frækt at synde og forgribe sig mod Gud, Kongen og mod Undersaatterne.
 - 41 Johan Friderich Struensee i Cabinettet, i Arresten, og paa Skafotter, 1772.
 - 42 Ludvig Koch.: Oplysningstiden i den danske kirke 1770-1800, 1914-1915, s. 32.
 - 43 Således som Asser Amdisen gør i anførte arbejde, s. 154.
 - 44 Jørgen Hee som ovenfor anført., s. 71.
 - 45 Ibid., s. 76.
 - 46 Balthasar Münter som ovenfor anført, s. 256.
 - 47 Ibid., s. 267f.

- 48 Eiler Nystrøm (udg.): Luxdorps Dagbøger indeholdende Bidrag til det 18. Aarhundredes Stats-, Kultur- og Personhistorie. I Uddrag, I-II, 1915-1930, I, s. 451.
- 49 Balthasar Münter som ovenfor anført, s. 141.
- 50 Jens Glebe-Møller som ovenfor anført, s. 83.
- 51 Balthasar Münter som ovenfor anført, s. 132.
- 52 Julius Clausen & P. Fr. Rist (udg.): Efterladte optegnelser af generalfiskal Peter Uldall, Memoirer og breve, bd. 21, 2. udg., 1969, s. 26.
- 53 Ibid., s. 23.
- 54 Ibid., s. 27.
- 55 Asser Armdisen som ovenfor anført, s. 155.
- 56 Balthasar Münter som ovenfor anført, s. 257.
- 57 Om disse såkaldte grundløse mord, se Tyge Krogh som ovenfor anført, s. 228.

4 København ifølge Gedde

Kartografisk kildekritik af Christian Geddes eleverede kort fra 1761

Thomas Oldrup

Kartografi og kildekritik

Når man træder ind ad døren til Københavns Stadsarkiv på rådhuset mødes man af et stort og smukt kort over København, som byen så ud i 1761. Kortet er tegnet af Christian Gedde. Det er ikke det originale kort, vi mødes af, men derimod en kopi. Den er blevet underkastet en digital restaurering, således at kopien fremtræder i langt smukkere og læsbar stand end originalen, der opbevares bag lås og slå. Geddes meget smukke, såkaldt eleverede kort, har længe været en rigt benyttet kilde til byen Københavns udseende omkring midten af 1700-tallet. I det følgende vil jeg tage læseren med på en metodisk rundrejse i de kildekritiske problemer, som kortet også rummer. Eller sagt på en anden måde: Hvor troværdig en kilde til Københavns topografi er Geddes kort, når det kommer til stykket?

Kortet fremstiller ikke et objektivt billede af byen København, men er derimod en subjektiv repræsentation af det København, som korttegneren og hans hjælpere ønskede at formidle. Det er, som historikeren og kartografen Peter Korsgaard har udtrykt det, en ”grafisk gengivelse af informationer, som initiativtageren ønsker formidlet”.¹

Som almindelige kortlæsere uden særlige professionelle kvalifikationer er vi ikke vant til at stille spørgsmålstejn ved de informationer, som vi finder på et kort. Kort er på sin vis omgærdet af den samme sprøde, konkrete fasthed i deres informationer, som også gælder statistik. Vi ser ikke de problemer, som mødte medarbejderne, da de skulle udfærdige kortet. Vi ser kun resultatet. Men selvfølgelig skal vi forholde os lige så kritisk til de informationer, som vi finder på et historisk kort eller i en statistik, som med alle andre informationer, vi støder på. Også kort kan bedrage eller lede beskueren på afveje. Det gælder også det kort, som Christian Gedde tegnede af København i 1761.

Nogle historikere har imidlertid haft en tendens til at bruge Geddes kort ukritisk, som et objektivt luftfoto, og altså som en kilde til hvordan Køben-

havn faktisk så ud. Det folkekære storværk *København før og nu - og aldrig* benytter f.eks. Geddes kort vældig meget, i alle 13 bind, og det stort set ukritisk. Kortet skulle, har jeg hørt fra en bekendt, også være blevet anvendt som kilde til genopførelsen af Møntmestergården i Den Gamle By i Århus.

"Hans [Geddes] kort har en høj grad af troværdighed, og som intet andet billede fastholder Geddes kort den kongelige residensstad København på tærsklen til den florissante periode," skriver Bjørn Westerbeek Dahl, der vel nok er den, der mest indgående har beskæftiget sig med Geddes kort.² Tydeligst er begejstringen dog hos Niels Birger Wamberg, der i en anmeldelse jublende udbryder: "Sådan så der ud! Dette er virkelig!"³

Med et udtryk fra den historiske kildekritik kan vi sige, at de hidtidige brugere af kortet har gjort brug af et 'materielt' kildebegreb, hvor kortet udelukkende anvendes til at sige noget om Københavns topografi i 1700-tallet. I modsætning hertil kan man også gøre brug af et 'funktionelt' kildebegreb, hvor kortets udsagnsværdi veksler, afhængigt af de spørgsmål, der stilles til det. Dets kildeværdi er altså ikke absolut og entydigt, men varierende og flertydigt. De fleste 'kortbrugere' har desuden anvendt kortet som det, der i kildekritikken kaldes et levn. Altså som en kilde, hvis værdi er meget høj og pålidelig, i det kortet hidrører fra den studerede fortid selv. Men kortet kan også bruges som en beretning om den selsamme tid, og så er dets værdi som 'absolut' kilde straks langt mindre entydigt. Kortet er nemlig ikke blot et øjebliksbillede af byen, men også en beretning om dette øjebliksbillede. Og måske er beretningen om byens udseende behæftet med fejl?

Ja, det kan måske ligefrem tænkes, at man ikke som sådan har ønsket at skildre byen, som den så ud, men som man ønskede, at den skulle se ud? Eller som man måske forventede, at den ville komme til at se ud.

Geddes kort er ikke kun et levn, men også en beretning, og det er derfor et problem, hvis forskere ikke stiller lige så kritiske spørgsmål til det, som man ellers plejer, når man har at gøre med beretninger. For at citere den historiske kildekritiks *grand old man* (her til lands) Kristian Erslev: "Hvor vi har en beretning, ser vi ikke fortidens handling, men kun fortællerens gengivelse heraf".⁴ Det samme gælder Geddes kort. Kortet er ikke en objektiv gengivelse af Københavns udseende i fortiden, men derimod et udtryk for korttegnerens opfattelse og fortolkning af København. Vi må med andre ord være varsomme med at tro, at kortet viser København, som byen virkelig så ud.

Når vi beskæftiger os med Københavns topografi i 1700-tallet er Geddes kort imidlertid ikke til at komme udenom. Udsnit af det dekorative kort anvendes igen og igen som illustration af byens udseende i 1700-tallet. Først for få år siden, i 2002, blev kortet imidlertid almindeligt tilgængeligt, da Bergia-fonden publicerede det i en digitalt renset luksusversion i sit oprindelige for-

mat (2,5 x 2,5 m). Man må derfor tro, at kortet nu vil blive benyttet i langt højere grad end tidligere. I hvert fald gør udgivelsen det relevant at reflektere over kortets kildeværdi, og det primære spørgsmål lyder derfor: Kan vi anvende Geddes kort som kilde til Københavns urbane topografi anno 1761? Hvilke problemstillinger og usikre parametre bør vi tage med i betragtning, når vi anvender det, og hvilke forholdsregler bør vi tage, når vi vil bruge det som en historisk kilde?

Kort om Geddes kort

I 1742 skulle København have en ny grundtakst – dvs. ejendomsbeskatning,⁵ og derfor blev byens ejendomme opmålt og kortlagt. Overkonduktør Sibrandt udførte arbejdet i årene 1742-45 og afleverede et kort over hvert af byens 12 kvarterer. Det var meningen, at Sibrandts kort i sin helhed skulle udgives som kobberstik, men af ukendte grunde syltede embedsværket sagen og kortet blev aldrig publiceret.

Da emnet endelig blev taget op igen, vurderede Københavns Magistrat, at der i mellemtiden var sket så mange ændringer, at kortet måtte justeres og rentegnes, før det gav nogen mening at udgive det. Opgaven med at opdatere kortet blev tildelt en ung officer i ingeniørkorpset ved navn Christian Gedde (1729-1798). I korrespondancen mellem Københavns Magistrat (betaleren) og Danske Kancelli (bestilleren) ændrede opgaven dog karakter - brev for brev. Det endte med at Gedde, i stedet for en opdatering af det tidligere kort, blev bedt om at lave 12 nye kvarterkort samt et stort (2,5 x 2,5 m.) generalkort over København. Generalkortet skulle *eleveres* efter fransk model, dvs. at kortet skulle tegnes tredimensionelt, således at det så ud som om husene hævede sig fra papiret, og byen sås i fugleperspektiv. I præcision og skønhed er begge disse kortarbejder unikke og fyldt med information om København i tiden mellem de to store brande i 1728 og 1795.

Gedde udfærdigede i 1757 de 12 kvarterkort (udgivet 1940), der viser bygningernes og grundenes omrids. De er altså ikke eleverede. Det eleverede kort udfærdigede han i årene 1760-61, og det skete overvejende på baggrund af hans egne kvarterkort. Det store kort blev derpå hængt op i Rådstuen på byens rådhus på Nytorv, hvor det i mange år førte en upåagtet tilværelse. Den tid, hvori Geddes kort blev til, er et vendepunkt, et "hængsel", i dansk kartografis historie. Næsten samtidig revolutioneredes nemlig dansk kortlægning af Erik Pontoppidans arbejder og af Videnskabernes Selskabs kort.⁶ Kartografien udførtes fra da af af professionelle med stor teknisk kunnen, og kortene - incl. Geddes - er siden blevet tildelt meget høj troværdighed af de historikere, der har beskæftiget sig med København i 1700-tallet.

Ingen indbygget tvivl

Vi mennesker er ikke 'indrettede' til at tvivle på korts korrekthed. På samme måde som statistiske oplysninger simulerer kort en præcision og objektivitet, der reelt ikke er basis for.⁷ Efter at have beskæftiget sig med historiske kort gennem mange års ansættelse i Kort- og Matrikelstyrelsen, har historikeren Peter Korsgaard udtænkt en metode til, hvordan vi kan forholde os kritisk til de informationer, der kan hentes i et historisk kort, og om hvilke faldgruber vi skal undgå. Metoden præsenterer Korsgaard i sin bog *Kort som kilde – en håndbog om historiske kort og deres anvendelse* fra 2006. Korsgaard opstiller i bogen et værktøj, vi kan tilegne os. Han forsøger at vise os en vej; vejen ad hvilken vi skal bevæge os, når vi arbejder med historiske kort. Metoden er i grunden ikke så forskellig fra den, vi kender, når vi arbejder med historiske tekster. For alt er som bekendt tekst, og kan derfor læses og fortolkes.

Den tekniske side af tilblivelsen af Geddes kort ved vi ikke meget om. Vi ved dog, at Gedde bl.a. baserede sit kort på ældre kort, f.eks. de kort, der blev tegnet i forbindelse med udarbejdelsen af en ny grundtaksatrikel for København i 1740'erne.⁸ Herunder især Sibbrandts kort fra 1745. Vi ved også med sikkerhed, at Gedde har haft flere kort til låns fra Københavns Magistrat.⁹ Hvad vi også ved, er, at kortet er forunderligt præcist. En indscanning i Mapinfo afslører således, at de gennemsnitlige afvigelser indenfor voldene på en række undersøgte fikspunkter er på sølle fem meter. Det er uhyre sjældent at opleve så præcise kort fra denne periode. Så snart vi kommer uden for voldene er afvigelserne dog langt større (ca. 20 meter). Det kan muligvis skyldes, at der her er tale om Geddes egne nyopmålinger, men det kan også være, at det simpelthen er sværere at georeferere et kort i områder, hvor der var færre karakteristiske fikspunkter at måle imellem.¹⁰

Kortets datakvalitet

Dataindsamlingen før og under udarbejdelsen af kort er, som ved alle andre repræsentationer og beretninger, præget af ophavssituationen og det givne formål. Nogle data er mere 'vitale' og mere præcise end andre. Det fremgår f.eks. tydeligt af den kongelige resolution, der skød Geddes arbejde i gang, at der var nogle data, som skulle prioriteres højere end andre. Det har selvfølgelig haft indflydelse på Geddes arbejde og hans fokus på avenuer, f.eks., at den kongelige resolution konsekvent omtaler kortet som "det generale Carte over Kiøbenhavn og dens Avenuer".¹¹

Jo flere led der er i produktionen af et kort, desto længere bliver der fra "virkeligheden" til selve kortet som endeligt produkt. Der har ikke været mange forstyrrende led i Geddes tilfælde - bl.a. fordi kortet aldrig blev stuk-

ket i kobber - og det eliminerer potentielt fejlbehæftede led. Omvendt ved vi, at Gedde havde tre til syv lønnede medarbejdere, hvis vurderinger hver især kan have varieret.¹² Hvor stor en rolle disse hjælpere har spillet i dataindsamlingen, og i selve korttegningen, ved vi desværre ikke meget om.

Topografen og dennes instrukser er et andet væsentligt punkt under vurderingen af et korts datakvalitet. Hvad der opfattes som væsentligt ved kortlægning, ændrer sig fra tid til tid - til nogle tider er det lægeboliger og telefoncentraler, der står i centrum og betragtes som vigtige fikspunkter, til andre er det beskyttelsesrum eller benzinstationer. Hvad var der så fokus på i 1761?

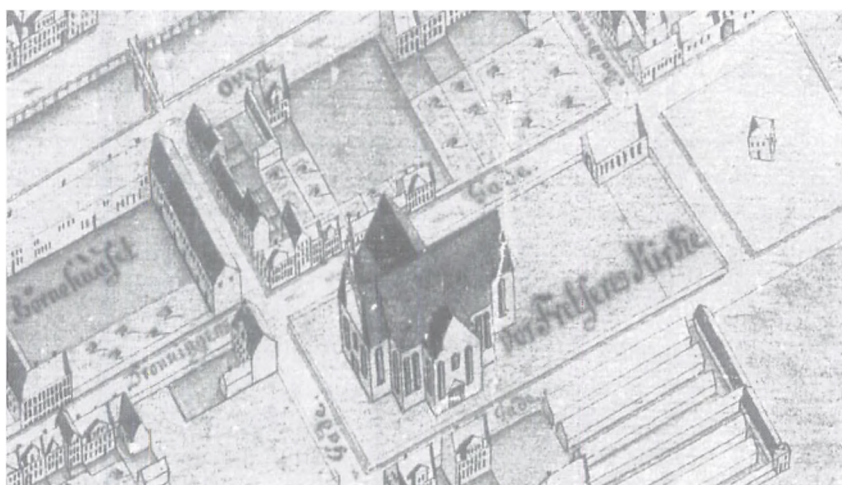
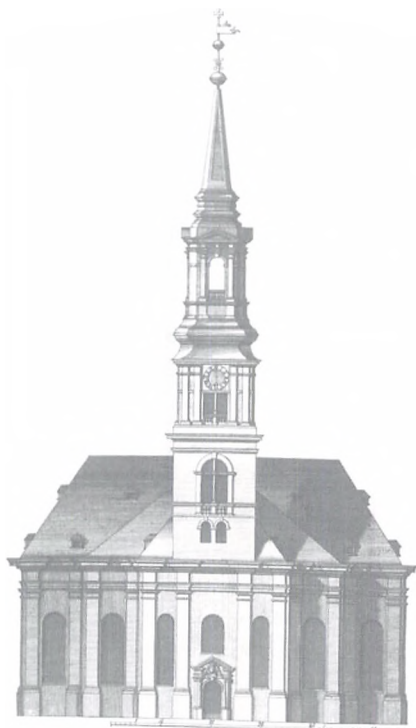
Det var uden tvivl kongens bygninger og byens kirker, der først og fremmest blev prioriteret højere, mens 'jævne bygninger' blev skudt i baggrunden. Instruksen - i dette tilfælde den kongelige resolution - var i virkeligheden ret *large*. Den udstak retningslinjer i forhold til kortets størrelse; hvilket område det skal dække; de militære områder, der blot skulle markeres med deres indre og ydre konturer, og i titlen ses, som nævnt, et fokus på "avenuerne".

Endelig har kongen (opdragsgiverne) en holdning til selve eleveringen, som der insisteres på: "Wor Kongelige Slotte, Bygninger, Kirker og andre publique, stor og anseelige Palais og Gaarde paa Cartet blewe eleverede".¹³ Vi bør altså kunne fæste større lid til udseendet på de prangende og vitale bygninger end på de jævne og almindelige borgerhuse. Hvis vi sammenligner med f.eks. malerne Rach og Eegbergs mange samtidige afbildninger af København, passer bygningernes gengivelse ret præcist, f.eks. med portes placering på husene, og stort set også med antallet af vinduer og etager. Men det er også byens pænere palæer og borgerhuse, som Rach og Eegberg har afbilledet, og det er nok i de mere undselige huse, at vi finder eventuelle unøjagtigheder.¹⁴

Bjørn Westerbeek Dahl, der har skrevet forordet til Bergia-Fondens udgivelse af kortet, beretter, at man i instruksen havde "fået ham [Gedde] til at vende de huse om, som ellers ville have ligget med gårdsiden ud mod beskueren".¹⁵ Denne opfordring er jeg dog ikke stødt på, hverken i Rigsarkivet eller på Stadsarkivet, ligesom det heller ikke lader til at være gennemført på selve kortet.

Et andet spørgsmål går på kortets formål. Hvad skal det leve op til? Det er vigtigt at have for øje, hvad kortet skulle bruges til. Skulle det betragtes som et prydkort (dekorationskort) eller som et informationskort (trafikkort)? Det uhåndterlige format (2,5 x 2,5 meter) og ophængningsstedet på Rådstuen kan tale for, at det var tænkt som et prydkort. Videnskabernes Selskabs Kort var også oprindeligt tænkt som et kongeligt prydkort. Først senere blev det tillige benyttet som orienteringskort og til forskning.¹⁶

Geddes kort skulle trykkes for at "tjene til Publici Efterretning",¹⁷ skriver Kongen/Danske Kancelli i 1756 til Magistraten, da de beordrer Sibrands

I Laurids de Thuras "Hafnia Hodierna" er Frederikskirken på Christianshavn afbildet med et spir, det aldrig fik – og fejlen går igen på Geddes kort. Kirkens arkitekt, Lambert van Haven, havde oprindeligt tænkt, at spiret skulle se således ud, men det blev altså aldrig ført ud i livet (Københavns Stadsarkiv).

kort stukket i kobber (hvilket var den reelle igangsættelse af Geddes projekt). Formålet kan også læses i et af Magistratens senere svar, hvor kongen anmodes om at skænke et beløb, således at tegningen kan udføres "saa hastigen og ziirligen som mueligt".¹⁸ Valget af ordet 'ziirligen' peger på en æstetisk, snarere end en praktisk anvendelighed. Hvis kortet skulle være et praktisk anvendeligt 'finde-vej-kort', havde man nok valgt en anden udformning end den leverede. "Eleverede kort har den ulempe at kortets målfasthed går tabt, da gaderne kan ligge i skjul af de foranliggende bygninger, og de enkelte grundarealers størrelse sløres af de viste bebyggelser", som Westerbeeck Dahl formulerer det.¹⁹

Den amerikanske geograf Monmonier skriver om dette problem: "Dobbelte intentioner er risikable, naturligvis. Korttegnere, der forfølger æstetiske mål, kan have en tendens til at tage let på kartografiske principper eller til at udelade vigtige, men kunstnerisk upassende, informationer. Den skeptiske kortlæser bør vurdere korttegnerens motiver og spørge om, hvorledes lysten til at imponere nogle gange har undergravet lysten til at informere".²⁰

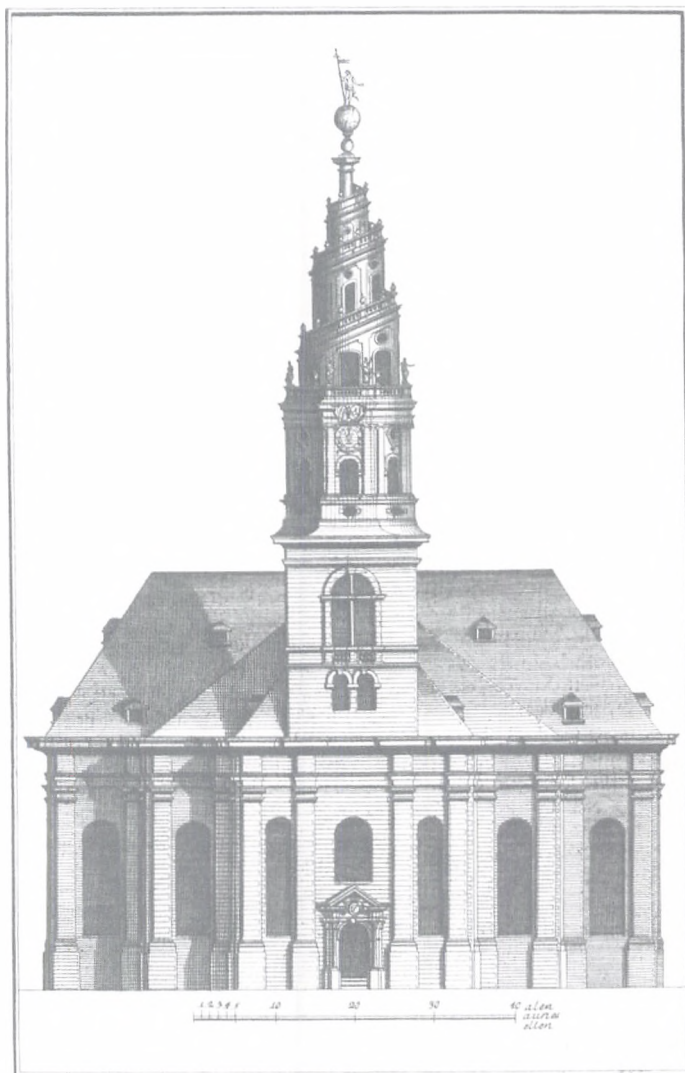
Et kort behøver ikke entydigt at være et prydkort eller et informationskort, men min vurdering er, at det leverede generalkort hovedsageligt var tænkt som pryd (mens de mindre kvarterkort, som Gedde lavede få år forinden, var tænkt som informationskort, bl.a. i skatteopkrævningsøjemed). Det er derfor noget der siger sig selv, at det er problematisk, når vore dages historikere anvender kortet som et informationskort, hvis det dengang primært var tænkt som en dekorativ pydgenstand.

Mysteriet om kirketårnene

Angående kortets datakvalitet er det også relevant at stille spørgsmålstejn ved, hvor Gedde har fået sine informationer fra. Nogle gange kommer han, ved at begå større eller mindre fejl, til at afsløre sin metode. Ser vi på hovedstadens kirker, én for én, dukker der f.eks. nogle besynderlige fejl op:

Marmorkirken er tydeligvis tegnet af efter en endimensional tegning af facaden, og ligner derfor en bizar teaterkulisse af papmache. I 1760'erne var den ikke andet end en rodet byggeplads. Da den først stod klar til indvielse 130 år senere, kan vi her godt tale om en problematisk synkronitet i data!

Det er tydeligt, at Gedde har tegnet andre af byens kirker af efter Laurids de Thurahs storværk *Hafnia Hodierna* fra 1748. Thurah gengiver i sin bog nemlig en tegning af Frelsers Kirke, således som den *skulle* have set ud - og med det oprindelige spir.²¹ Dette spir blev aldrig realiseret, men ikke desto mindre er det på Geddes kort monteret på Frelsers Kirke. Vor Frue Kirke er ligeledes blevet udstyret med en markant udsmykning øverst på spiret, og også den findes i de Thurahs bog, men den var faktisk blevet fjernet i 1755

Frederiks tyske kirke – den nuværende Christians kirke – på Christianshavn blev i Laurids de Thurahs "Hafnia Hodierna" afbilledet med Frelserkirkens snoede spir! Den samme fejl går igen på Geddes kort (Københavns Stadsarkiv).

og fandtes altså ikke længere på kortets tilblivelsestid.²²

Underligst er det, at Gedde har byttet om på spiret på to kirker på Christianshavn. Thurahs eget berømte spiralspir, der retteligt sidder på Frelser Kirke, og har gjort det siden 1750, er i stedet havnet på Christians Kirke (den daværende Frederiks Tyske Kirke)!²³ Især den sidste fejl er interessant,

for den afslører noget om Geddes "finger på pulsen". Spiralspiret på Frelsers Kirke var sensationelt - og er det på sin vis stadig - og en sådan fejl tyder på en meget dårlig kontakt med lokalmiljøet og meget ringe færdsel i København som sådan. Afsøringen af spiret gik ikke stille for sig, med kongelig bestigelse af de 150 sneglede trin og med behørig salut fra 27 kanoner på kirkepladsen en sommerdag i 1752.²⁴ Noget sådant kan en "velintegreret" københavn simpelthen ikke have overset eller overhørt. Hvis Geddes berøringsflade med København på gadeplan var *så* lille, betyder det vel, at vi må betragte ham som 'andenhandsvidne',²⁵ og at vi må sætte spørgsmålstejn ved en række andre informationer på hans kort:

1. Hvordan kan han have overset at Vajsenhuset, der lå på Ny-torv, midt i hovedstaden var udstyret med et kolossalt tårn og spir?²⁶
2. St. Petri Kirke fik sit nuværende spir i 1757. Hos Gedde har kirken, fire år senere, ikke noget spir.
3. Rundetårn har til alle tider været udstyret med en til to små iøjnefaldende bygninger på toppen, hvilket ses af alle kort og andre gengivelser både før og efter Gedde. Toppen har aldrig været flad, således som den tydeligt gengives på Geddes kort.

Noget andet, der indikerer at Gedde ikke har færdes meget i byen, fremgår af et brev, der er havnet blandt de øvrige sagsakter på Rigsarkivet og som tyder på, at han har været sengeliggende under i hvert fald en del af sit arbejde. "Een mig tilfalden Upasselighed hawer forhindret mig efter Skyldighed at giøre Deres Høyædle Welb. min Personlige Opwartning," skriver Gedde til en etatsråd 16. maj 1757, og videre, at "da min Upasselighed ikke tillader mig at gaae ud, endskiønt ieg dog u-agtet daglig arbeide af alle Kræfter for at kunde fyldestgiøre det Løfte min Fader hawer giort" (Et løfte om at han skal aflevere kortene til påske året efter).²⁷

Det første indtryk vi får, når vi ser på kortet - et indtryk af den flittige, unge, tyske topograf, der storker rundt i sin by med målebånd og skitseblok - ændrer sig gradvist til billedet af en mand, der snarere har siddet på sit kammer og tegnet kortet af fra andre kort og bøger.

Den klassiske historiske kildekritik gør uhyre meget ud af at skelne mellem primære og sekundære beretningers vidneværdi. Dele af Geddes kort lader til at være baseret på primære kilder og andre på sekundære kilder. Men hvor har Gedde sine informationer fra? Og skal hans kort betragtes som en

Midt mellem Gammeltorv og Nytorv ses byens rådhus, der brændte 1795 (det var her, at Geddes kort var ophængt). Til venstre herfor lå Vajsenhuset. På Geddes kort har Vajsenhuset intet spir (Udsnit. Kø-

primær eller en sekundær kilde? Set i sin helhed er kortet hverken en ren primær eller en ren sekundær kilde, snarere en blanding.²⁸

Viden er ”unyttig forfængelighed”

Jeg har fundet et andet eksempel, hvor en korttegner fra 1700-tallet også har været ”hjemmearbejdende”. At det på denne tid ikke var usædvanligt at fremstille kort uden nogen visuel observation i marken, bekræftes af den temmelig oppustede, nøjeregnende og selvbevidste Diderich Christian Festers selvbiografi. Matematikeren og korttegneren Fester undlader ikke at tage imod bestillinger og tegne kort over både København, Hamborg og Bergen, selvom han opholder sig i Trondheim, og han synes på ingen måde at finde dette hverken usædvanligt eller uforvarsligt.²⁹

Vi er desuden så heldige, at en af Geddes medarbejdere har skrevet sine – i denne sammenhæng upåagtede – erindringer. Det giver et interessant indblik i processen. Det er den senere ingeniørmajor Christian Carl Pflueg (1728-1809). Han fremstiller sig selv – i tredjeperson – som en dygtig, sympatisk

og flittig officer. Han er en selvretfærdig og ærekær alvorsmand, der føler sig forfulgt af diverse "kabaler".³⁰

Den videnskabeligt interesserede Pflueg har kun gode ord til overs for Oberst Gedde (Senior): Denne fortræffelige herre har en egen karakteristisk værdighed og godhed. Men strukturen i den såkaldte fortifikationsetat, som Gedde senior er chef for, er dårligt struktureret, mener Pflueg: Hvert korps havde sin egen chef, "hvilket gav en Slags Disharmonie og Usammenhængenhed i det Heele, da hver Chef handlede efter sine egne Grundsætninger og Indsigter, som ikke frembragte den bedste Virkning". Af den grund opstår der flere gange forvirring og vanskeligheder i det militære arbejde. Der mangler en ordentlig ledelse, "som var hele Krigsvæsenet voxen og ikke stod (i) Fare for at vorde undermineret af Uvidenhed og Ondskab i sine retsindige Forretninger". Det er hårde ord, som Pflueg her tildeler sin datidige arbejdsplads i årene 1753-54.

Bedre bliver det ikke, da Pflueg ansættes af Gedde Senior – og indkvarteres i dennes hjem – til at vejlede Gedde Junior "i en og anden mathematisk Videnskab, der endnu manglede ham". Han omtaler ham som sin "Contubernal", dvs en person man deler værelse med. Pflueg er mildest talt ikke tilfreds med sine kolleger og den teoriløse metode, der bruges til at studere ingeniørvidenskab. Hør bare: "Man betjente sig af et skrevet Cursus, der indeholdt nogle Sætninger af Geometrien, dog ikke med Fuldstændighed eller fornødne Beviser; dernæst handlede det om tildeels almindelige Sætninger og nogle Regler angaaende Fæstningers Anlæg, dog uden theoretiske Grunde, og end videre fandtes deri anbragte forskjellige Tegninger, der forestillede nogle Fæstningsværker i Grundrids, Profil, ja vel og i en saa kaldet Elevation, og herudi bestod det meste af de Videnskaber, man i Almindelighed studerede. At vide mere, eller at kunne demonstrere hvad man vidste, ansaas undertiden for unyttig Forfængelighed, hvorfor endog Pflueg med Forundring hørde en og anden Gang, at man *ironice* kaldte ham Professor=Ingenieur, fordi han talede om Kubik=Rod og andre Digniteter (ophøjede ting) og algebraiske Opløsninger".

En ingeniørs gage er så lille, fortæller Pflueg videre. at han ikke kan dygtiggøre sig, ikke kan købe bøger eller lære sproget og de nødvendige videnskaber. I stedet er ingeniørerne optaget af "Karters og tegningers blotte Afkopiering, der borttog megen Tid og gav ingen videnskabelig Theorie". Hos Pflueg får vi ikke indtryk af, at det er et særligt professionelt korps af ingeniører, med Gedde i spidsen, der udfærdiger det kort, vi har foran os i dag. Snarere tværtimod.

Byens hus for forældreløse drenge – Vaisenhuset – lå på Nytorv, hvor i dag C. F. Hansens gamle rådhus og Københavns Byret ligger. Vaisenhuset blev oprettet i 1727 og gik til ved den store brand i 1795. Gedde har 'glemt' at udstyre bygningen med dens imponante tårn (Københavns Stadsarkiv).

Metodiske problemer

Peter Korsgaard har i sin omtalte bog anført en række metodiske underpunkter, hvoraf flere har relevans for vurderingen af Geddés kort. Alle data bliver sorteret efter væsentlighed og informationer forenkles, fortrænges, sammenfattes og overdrives alt efter det fokus, man ønsker på det endelige kort.

Det er klart, at alle "almindelige" huse i København 1761 ikke har været så ensartede, som de ser ud på kortet. Husenes udseende er blevet forenklet, og Gedde har fået lov til at tegne huse sammen, for at opnå den smukkeste elevering. Den kongelige resolution tillader Gedde, at her "maa 3. 4. til 6 (huse) bringes under et Tag, og saaledes indtegnes, som det var ikkuns et huus".³¹

Det lader også til, at Gedde generelt har gjort husene en smule lavere end de var i virkeligheden. "Efter 1728 talte Husene som Regel 4 - stundom 5 - Etager, Kælder og Kvist iberegnet" kan vi f.eks. læse hos kulturhistorikeren Hugo Matthiessen.³² Disse huse findes da også på Geddés kort, men ikke i noget stort omfang. Mon ikke disse huses eksistens er blevet nedtonet for at fremme det eleverede korts overskuelighed?

En almindelig generalisering drejer sig også om gadernes bredde. Hvis veje på kort skal være tydelige, skal de som regel overdimensioneres, og huse flyttes lidt tilbage. Det er en gængs "valgt fejl".³³ Det er også sket på Geddés

kort, sandsynligvis helt tilsigtet. Det bliver endnu mere væsentligt, eftersom husenes elevering ellers ville skygge for de smalle gader, især i den gamle bydel. På Geddes kort ses heller ingen fortøve, selvom vi ved, at de har eksisteret.

Informationerne på kortet er ligeledes blevet forenklet ved diverse former for kreativ ”oprydning”. Der var f.eks. mange træer i den indre bys gader, som man kunne bruge til at identificere steder og bygninger med i tiden før husnumrenes fremkomst i 1771.³⁴ Hvis vi skal tro Gedde, var de få træer, der faktisk ses på kortet, alle af samme art og stod med præcis samme afstand. Det vides med sikkerhed, at der stod flere træer i København i 1761, som ikke er med på kortet. Den indre by var mere grøn og naturpræget end det fremgår af Geddes kort.

Vi skal også forestille os en langt mere farverig hovedstad end den fremtræder hos Gedde. Borgerne i København var endnu i 1761 farveglade. Som Matthiessen beretter: ”Den gamle Glæde over kraftige Kulører havde stadig et sikkert Tag i Borgerskabet, og Gade op, Gade ned prangede Husene i broget Bemaling (...) Røde og blaa, gule og grønne sluttede Facaderne op, ja mangen Gang tog hver enkelt af dem forskellige Farvepotter til Hjælp for at bryste sig i Geledet”.³⁵ Et vue over Rach og Eegbergs mange samtidige malerier fra København bekræfter, at der var knald på farverne.

Til dette rodede indtryk følger sig også diverse udsmykninger, ”drager” eller gargoyler, udlæggere med tridser, balkoner, altaner, skorstene, trapper, kælderlemme, enorme udhængende reklameskilte, osv; som det livagtigt beskrives af Matthiessen.³⁶ Nogle af disse detaljer er naturligvis for små til at kunne ses på Geddes kort, andre er bevidst prioriteret væk. Gedde har altså vægtet ensartethed og æstetik – det ’ziirlige’ som man dengang kaldte det.

Det giver ingen mening at indlede en diskussion med Gedde om, hvor han skulle have trukket grænsen mellem væsentlige og uvæsentlige detaljer, og om hvad der burde have været med på kortet og hvad ikke. Men det er uhyre vigtigt at gøre sig denne prioriteringsgrænse bevidst som kortbruger – for det er afgørende for hvilke informationer, vi kan forvente at finde og hente ud af kortet. Generelt fremstår København på Geddes kort som forskelsløs og retlinet. Kongens ønske om *régularité* og *égalité* i gaderne er blevet efterkommet – i hvert fald på kortet.

Korttegnerens ujævnheder og prioriteringer

Det betyder, at når vi finder ’ujævnheder’ eller noget aparte på Geddes kort, bør vi tillægge det en vis troværdighed, for, som Peter Korsgaard siger, ”det specielle vejer tungere end det generelle”.³⁷ Som eksempel herpå kan nævnes

den lille indhegnede plads til kanoner foran hovedvagten på Kongens Nytorv. På Geddes kort 'stikker' den ud, går imod det pæne og det retlinede – og derfor bør denne gengivelse altså tillægges en høj grad af troværdighed. I den klassiske kildekritik vil vi sige, at det der går imod tendensen, bør tillægges en vis troværdighed. Denne pointe fører naturligt over i det næste og ligeså vigtige punkt.

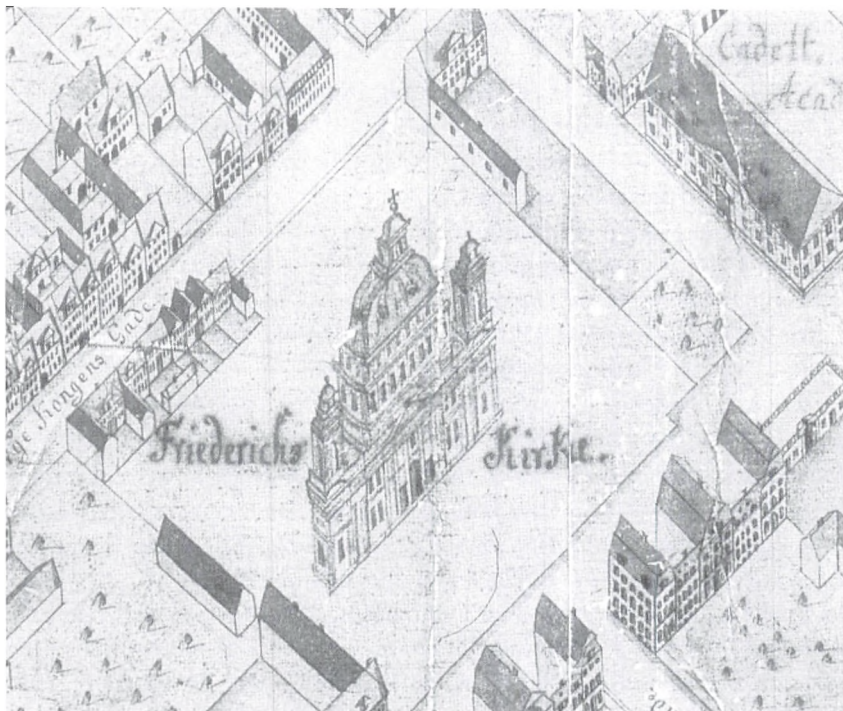
Ligesom andre former for historiske kilder kan kort nemlig også være præget af en *tendens* i en bestemt retning. Med Kristian Erslevs ord skal historikeren undersøge, "hvorledes menneskets individualitet har præget hans gengivelse af virkeligheden" med henblik på at korrigere herfor.³⁸ Historikeren Sebastian Olden-Jørgensen har formuleret det på en lidt anden, og efter min mening, bedre måde: Tendens er "den systematiske op- og nedprioritering af informationer (incl. den absolutte nedprioritering, udeladelsen, og den absolutte opprioritering, tilføjelsen)".³⁹ Hvad er det da for nogle op- og nedprioriteringer, som vi må tage højde for hos Gedde? Først og fremmest er der de militære hensyn, dernæst de æstetiske 'behagehensyn'. Lad os tage det sidste først:

Gedde vil behage kongen. Han vil præsentere den smukkeste mulige by for majestæten, og derfor undlader han at skildre de mindre flatterende sider af residensstaden. Kortet er f.eks. en dårlig kilde til at vurdere byens sociale forhold anno 1761. Fattigkvarterer er ikke prioriteret særlig højt. Gaderne omkring St. Nikolai kirke, f.eks., var meget snævre. Ved en kongelig befaling 1754 blev det påbudt, at hver gang et hus i dette kvarter blev revet ned, skulle facaden flyttes tilbage, så gaderne med tiden blev bredere. Det gav gaderne omkring Nikolai Kirke et mærkeligt "hakket" præg, som ikke ses på Geddes kort, hvor de er ligeså fine og lige som gaderne i resten af byen.⁴⁰

Baghuse eller baggårde er stort set ikke medtaget, med mindre der er tale om fine, parklignende haver mellem husene. Og selvfølgelig var der dybe rendestene over hele byen. Det var brede grave med træplanker over, så dybe at litteraten K. L. Rahbek i 1772 på St. Annæ plads kunne falde i "uden at naa Bund".⁴¹ De var absolut store nok til, at de burde kunne ses på kortet, hvis det var blevet prioriteret.

Et andet eksempel er Kongens Nytorv, som københavnerviddet på dette tidspunkt kaldte for "Hallands Aasen". Pladsen blev kun langsomt brolagt, så der lå bjerge af jord og sten, der mindede om det kuperede terræn på Hallandsås i Skåne.⁴² Gedde fremstiller pladsen som en fin, hvid plads - den er helt sikkert blevet forskønnet til lejligheden.

Og naturligvis er der sket overdrivelser af de bygninger, som kongen har prioriteret. Det er åbenlyst, at spiret på Vor Frue kirke i virkeligheden ikke rækker helt hen til St. Petri Kirke, ligesom det ikke kun er byens kirker og

Marmorkirken eller Frederikskirken blev først færdiggjort i 1800-tallet. På det tidspunkt, da Gedde tegnede sit kort, var man endnu ikke begyndt på kirkens anlæggelse. Her er altså tale om en ren fantasikonstruktion, om end opstalten er baseret på arkitektens tegninger (udsnit, Københavns Stadsarkiv).

slotte, der har fine, kobberlagte tage.

Kort fra denne periode er også præget af militære hensyn eller militærstrategisk hemmelighedskræmmeri.⁴³ På mange kort - også langt senere kort - er militære anlæg slet ikke tegnede ind og fæstningerne er ofte markeret ved at være løseligt skitseret. Gedde havde fået pålæg fra Kongen om, at vedrørende "Festningsværkerne, da maa det dermed forblive, at paa Cartet alene udstikkes Festningens inderste og yderste Contour".⁴⁴ Dette har Gedde ikke taget hensyn til! Han har tværtimod givet os en helt unik og præcis afbildning af byens fæstningsværker. Det skyldes sandsynligvis, at vi kan læse kongens resolution, som om kongen skelner mellem det kort, der skal afleveres til ham, og det, der i sidste ende skal kobberstikkes. På det endelige kobberstik må fæstningsværkerne kun skildres med deres konturer. Kortet blev aldrig stukket, så det er den originale - uensurerede - version, der står til vores rådighed i dag. Det originale kort - incl. fæstningsværker - var jo kun tiltænkt kongen. Reelt skulle "vi" have siddet med den kobberstukne og censurerede version. I

stedet sidder vi faktisk med originalen, hvilket vi må have for øje, når vi stiller spørgsmål til kortet.

Når vi vurderer en kilde er det selvfølgelig væsentligt at vide, hvorfor og til hvem den er fremstillet. Det er et aspekt, som de historikere, der har benyttet kortet, mærkeligt nok ikke har hæftet sig ved, og det selvom det som sagt er meget usædvanligt at finde kort fra denne periode, som ikke er præget af militært hemmelighedskræmmeri. Det højner faktisk Geddes korts værdi væsentligt som militærhistorisk kilde, at vi ikke sidder med den 'polerede' version, altså den, der var tænkt til offentlig brug, men i stedet med det originale forlæg. Jeg har således ikke fundet ét eneste andet kort fra perioden ca. 1700-1780, hvor fæstningsværkerne er indtegnede.

Et andet tendentiøst aspekt, som vi skal huske at tage højde for, er korttegneren selv. For selvfølgelig er ophavsmanden til en kilde interessant i en kildekritisk optik. Vi ved næsten intet om Geddes person, og det er et problem. For Gedde kan jo have haft en interesse i at forvanske eller påvirke opmålingen og kortlægningen på en bestemt måde. Er det tænkeligt at han f.eks. har overvurderet egne eller sin families og sine bekendtes bygrunde, eller måske har gjort det modsatte? Der rejser sig således en række hypotetiske spørgsmål, som det ikke er muligt at besvare, men som afgjort har betydning for kortets værdi som kilde til hvorledes København rent faktisk så ud.

Vi kan ligeledes stille spørgsmålstegn ved Geddes faglige kompetence. Var det f.eks. blot udtryk for nepotisme og klientelisme, at det var ham, der fik opgaven eller var han rent faktisk den fagligt mest kompetente? Der gik kun to dage fra at fortifikationschefen S. C. Gedde fik kongens ordre til at udnævne en konduktør til opgaven, før han stillede med sin søn, den 27-årige Christian. Reelt ved vi stort set intet om sønnens forudsætninger og kvalifikationer som kartograf.⁴⁵ Med Kristian Erslevs formulering må man spørge, "om tegneren eller maleren selv har set hvad han fremstiller, og i dette tilfælde søge at få rede på, om han efter sine evner og uddannelse kan antages at have iagttaget skarpt og gengivet nøjagtigt".⁴⁶

Havde kortet været et anerkendt og værdsat "hit" i samtiden var Christian Gedde vel næppe gledet ud i den glemsel, som blev ham til del. Vi ved, at han i 1766 blev beordret til Norge, hvor han henslæbte tiden i "trange Kaar".⁴⁷ Hans død markeredes heller ikke med megen sorgfuld spalteplass i datidens aviser: "Dødsfald. Sjælland. Den 31 Octbr. Hr. Ingenieur-Capitain Christian Gedde nogle og 70 Aar," står der blot i sin helhed. Avisen anede ikke engang, hvor gammel han var.⁴⁸

Nutidige eller fremtidige kortlæsere?

Et andet punkt, der skal overvejes, er spørgsmålet om 'nutid eller fremtid'. Et pudsigt eksempel er Resens paradekort fra 1674, landets første eleverede, og helt sikkert en stor inspirationskilde for Gedde. Resens kort er smukt, men stort set ubrugeligt, fordi han ikke alene har villet vise hvordan København *så ud*, men også alle de storslåede planer, man havde for fremtiden. Såvel Frederiksstaden, Gammelholm som store dele af Christianshavn og fæstningsværkerne er på kortet vist adskillige år før deres tilblivelsestid, og er altså baseret på enten fri fantasi eller rene tegnebordskonstruktioner!⁴⁹

Gedde er desuden blevet fristet til at medtage bygninger, der kun var på tegnebrættet. Det kan være fristende at inkludere en planlagt bebyggelse, hvis man gerne vil have sit værk til at "holde" længere. Det har jeg fundet tre eksempler på: For det første optræder der både på kvarterkortene 1757 "Dee Nye Tømmer=Platze" og på det eleverede 1761 "Tømmer=pladser" omkring det nuværende Tietgensgade. Disse pladser var kun under opfyldning og opførelse på dette tidspunkt og slet ikke taget i brug endnu. I 1755 var tømmerpladserne nemlig blevet flyttet fra Ny Toldbodgade på grund af brandfare, og fra dette år og 10 år frem var det området "Grønland" nordøst for Nyboder, der var indrettet til tømmerplads. Det er ikke noteret på de to kort. Først i 1765 blev de nye tømmerpladser taget i brug.⁵⁰

Det kan nok virke som en petitese, men det er alligevel interessant, fordi det fortæller os noget om Geddes tilgangsvinkel til sit kort. Han har valgt at fokusere på fremtiden frem for nutiden. Han vælger bevidst *ikke* at give os et øjebliksbillede af, hvordan byen så ud netop i 1761, men i stedet at "fremtidssikre" sit kort. Han vælger at markere de nye tømmerpladser på kortet, fordi han ved, at det er der, de skal komme til at ligge få år senere.

For det andet må vi have en mistanke om, at Frederiksstaden - byggeriet påbegyndtes 1750 - fremstår mere færdigbygget end den reelt var i 1761. Som tidligere nævnt ved vi bl.a. at Marmorkirken er med på kortet, skønt pladsen kun var kaos og byggerod i 1761. Men også resten af den nye bydel fremtræder næsten færdig, allerede på Geddes kvarterkort 1757. Her må sandsynligvis være tale om en "fremskrivning" af områdets planlægning.⁵¹ Tegningerne lå jo klar, og det var et stort prestigeprojekt, ikke mindst for kongen.

Et tredje eksempel er Bakkehusets have. Der er parterrer, havegange og springvand, men det passer ikke med en nøje beskrivelse fra 1764, der bl.a. ikke omtaler nogle springvand. Det nye Bakkehus er ikke vist på kortet. Til gengæld er der mod nord en fashionabel og elaboreret haveplan. Der er ikke noget der tyder på, at den nogensinde kom længere end til tegnebrættet.⁵²

Disse "fremskrivninger" røber Geddes intention. Han vil gerne have sit kort til at holde længe. Fremskrivningerne fortæller os en del om hans metode og om hans adgang til diverse tegninger af planlagte ændringer - både af de nye tømmerpladser, af Frederiksstaden og af den planlagte have.

Men det er ikke kun fremtiden, der er med på kortet. Også fortiden er til stede. "Kort er som mælk, deres information er forgængelig og det er klogt at kigge på datoen", som geografen Mark Monmoniers rammende har formuleret det.⁵³ Med et moderne luftfotografi kan vi producere et kort, der afspejler et landskab på ét bestemt og klart defineret tidspunkt. De informationer, der ligger til grund for historiske kort kan være indsamlede over en meget lang årrække. Er Geddes kort et øjebliksbillede anno 1761, som der står at læse i kartouchen, eller er dele af kortet tegnet af efter ældre kort, især efter Geddes egne kvarterkort?

Jeg har undersøgt, hvad der skete af ændringer i byen mellem Geddes første og andet kortarbejde, for at se om disse ændringer blev opdateret på det leverede kort.⁵⁴ Desværre indtraf der ingen større ændringer i bybilledet i disse år. Der er kun tale om et par brande i Nørregade, en brand i St. Kongensgade og en brand i Magstræde. Dog er der to eksempler, som tyder på, at Gedde i lidt for høj grad har brugt sine egne kvarterkort som kilde til sit leverede kort: I 1759 udvidedes Børnehuset på Christianshavn betydeligt, bl.a. med en tugthusbygning i gården. Sammenligner vi kvarterkortet fra to år tidligere med det leverede kort, er grundplanen for Børnehuset identisk. Ligeledes brændte det såkaldte Guldhushuset ned i 1759, stort set til grunden. Såvel på kvarterkortene som på det leverede kort er Guldhushusets hovedbygning imidlertid intakt. Der er med andre ord ikke sket en opdatering, så mon ikke Gedde har brugt sit eget, delvis forældede, kvarterkort som kilde?

Et langt grellere eksempel er dog de tre raveliner i voldgraven, som er kopieret fra et 90 år ældre kort: Mellem Vesterport og Nørreport er der gengivet tre raveliner på Geddes kort, som næppe nogensinde har eksisteret. Dette understøttes af kort fra 1692, 1702, 1728, 1757, 1764, samt af Videnskabernes Selskabs kort fra 1766. Til gengæld findes to af de tre raveliner på et tysk ildebrandskort fra 1728, som igen sandsynligvis er inspireret af Resens to kort fra 1674 og 1677.⁵⁵ Gedde har altså tegnet af efter andre kort.

Der skal en ualmindelig nærsynet topograf til at overse en ravelin i en voldgrav. Den tredje af ravelinerne - den vest for Nørreport - findes ikke på andre kort, og må altså være pure opspind. Bjørn Westerbeek Dahl gætter på, at ravelinerne var projekterede, men aldrig gennemførtes, og at Gedde kopierede dem fra samtidige militære kort.⁵⁶ Selv hælder jeg mere til, at de, siden de også findes på Resens paradekort, er tegnet af herfra.

Der findes dog også aspekter, som støtter og styrker troværdigheden og 'vidneværdien' i Geddes kort. For det første har kortet den fordel, at det er lavet på relativt kort tid, således at der ikke er sket større forandringer i perioden, således som vi kan finde det på andre kort, hvis tilblivelsestid måske har været 10 eller 20 år. Videnskabernes Selskabs kort, f.eks., svækkes som kilde af divergerende prioriteringer over tid. Det taler også til kortets fordel, at Gedde sandsynligvis har været alene om projektet (med undtagelse af sine hjælpere). De forskellige traditioner og kulturer for korttegning er nemlig ikke blot forskellig fra tid til tid, men også fra opmåler til opmåler. For det tredje har Geddes kort aldrig været stukket i kobber, således som det oprindeligt var tænkt. Kobberstikning er nemlig en proces, der er behæftet med risici for fejlagtige gengivelser. Og endelig er kortet ikke forsøgt justeret, som det f.eks. ofte ses på matrikelkort, hvor kort efterfølgende er blevet redigeret; der er kun ét 'lag' i kortet.

Afslutning

Som afslutning på denne kildekritiske gennemgang af Geddes kort vil jeg gerne give nogle afsluttende bud på troværdigheden af kortet. Som kilde til Københavns udseende anno 1761 har jeg undervejs nævnt nogle punkter, der påvirker kortets troværdighed i både negativ og positiv retning. Nemlig at:

- Eleveringen kan skjule mindre gader og huse.
- Troværdigheden er mindre ved gengivelsen af almindelige huse og af byens kirker.
- Kortet muligvis er "hjemmearbejde", dvs. lavet ved begrænset visuel observation i marken.
- Kortet er tilført en tilstræbt ensartethed og kartografisk 'oprydning'.
- København fremstår som en mindre farverig og naturpræget by end den var.
- Kortet ikke kan bruges til at sige noget om sociale forhold (jfr. nedprioriterede bydele, rendestene, baggårde, osv.).
- Vi kun kender meget lidt til Geddes person og hans faglige kompetence.
- Dateringen 1761 er problematisk, på grund af en tilstræbt "fremtidssikring" og en tilsvarende mangelfuld opdatering.

Der er ligeledes nogle faktorer, der omvendt højner kortets troværdighed og vidneværdi: Kortet er udført med en høj teknisk kunnen og har f.eks. en stor præcision med hensyn til gadenet og overordnet topografi. Som kilde til fæstningsværkernes indretning er kortet en unik kilde. De vitale bygninger er som udgangspunkt nøjagtige; det taler også til kortets fordel at der ikke er ændret på kortet siden; at der kun er få forstyrrende led mellem "virkeligheden" og kortet, og at det f.eks. ikke er blevet kobberstukket, samt at det er udført på relativ kort tid.

Hvis historikere og andre kortbrugere anvender deres sunde fornuft og er opmærksom på almindelige kildekritiske problemstillinger - som f.eks. tendens, ophavssituation, primære/sekundære kilder mm. - kan de sagtens anvende Geddes kort som kilde til Københavns udseende anno 1761. Geddes kort holder stadig som kilde, men vi må gøre os klart, hvad vi vil bruge kortet som kilde *til*.

Stiller vi de rette spørgsmål, og tager de rette forbehold, kan vi få nogle meget værdifulde svar.

Henvisninger

- 1 Peter Korsgaard: Kort som kilde - en håndbog om historiske kort og deres anvendelse, 2006, s. 30.
- 2 Bjørn Westerbeek Dahl: Geddes eleverede kort over København 1761, 2002, s. 8.
- 3 Niels Birger Wamberg: København fra tid til anden, Hovedstaden (Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse) 2/2003, s. 12f.
- 4 Kristian Erslev: Historisk teknik, 1972, § 62.
- 5 Det følgende afsnit er baseret på Bjørn Westerbeek Dahl & Bo Bramsen: Gamle københavnske bykort og prospekter gennem 800 år, 1991, s. 71f.
- 6 Se bl.a. Bo Bramsen: Gamle Danmarkskort, 1952, s. 162.
- 7 Peter Korsgaard som ovenfor anført, s. 31.
- 8 Bjørn Westerbeek Dahl som ovenfor anført, s. 25.
- 9 Ibid., s. 40.
- 10 Stor tak til Peder Dam fra SAXO-Instituttet, afd. for Historie, Københavns Universitet med hjælp til dette.
- 11 232 Danske Kancelli, 1699 – 1771: Sjællandske tegnelser, 1757, D20-31, Sag 297, s. 245, Rigsarkivet (herefter RA).
- 12 Bjørn Westerbeek Dahl som ovenfor anført, s. 42.
- 13 232 Danske Kancelli, 1699 - 1771, Sjællandske tegnelser, 1757, D20-31, Sag 297, s. 245, RA.
- 14 Rach og Eegbergs malerier er udført mellem 1747 og 50 og senest udgivet af Poul Strømstad: Holbertidens København - skildret af malerne Rach og Eegberg: en billedrække, 1977.
- 15 Bo Bramsen & Bjørn Westerbeek Dahl som ovenfor anført, s. 72.
- 16 Peter Korsgaard som ovenfor anført, s. 54f.
- 17 Bjørn Westerbeek Dahl som ovenfor anført, s. 35.
- 18 Ibid., s. 36.
- 19 Ibid., s. 39.
- 20 Mark Monmonier: How to lie with maps, 1991, s. 158 (min oversættelse).
- 21 Laurids de Thurah: Hafnia Hodierna, 2. ud., 1967, tab. 77.
- 22 Ibid., tab. 69.
- 23 Bjørn Westerbeek Dahl som ovenfor anført, s. 52f.
- 24 Jens Fleischer: København - kulturhistorisk opslagsbog, 1985, s. 241.
- 25 Kristian Erslev som ovenfor anført, § 47.
- 26 Se f.eks. Rach og Eegbergs maleri fra 1750, se Poul Strømstad som ovenfor anført, s. 47.
- 27 Danske Kancelli, 1757, Koncepter & Indlæg 297, Nr. D21, RA.
- 28 Jfr. Kristian Erslev som ovenfor anført, § 39.
- 29 Diderich Christian Fester: Diderich Christian Festers Biographie (skrevet af ham selv), Iris og Hebe, bd. I, 1804, s. 97-130.
- 30 De følgende citater stammer fra Christian Carl Pflueg: Biographie af Christian Carl Pflueg Major Samlet og beskrevet af ham selv igiennem et tidsrum af over 80 aar, Louis Bobé & Carl Dumreicher (udg.): Gemt og Glemmt bd. 3. Minder fra gamle Dage, 1916, s. 26ff.
- 31 232 Danske Kancelli, 1699 - 1771, Sjællandske tegnelser, 1757, D20-31, Sag 297, s. 245, RA.
- 32 Hugo Matthiessen: Københavnske gader 1728 - 1795, 1924, s. 41.
- 33 Peter Korsgaard som ovenfor anført, s. 41.
- 34 Hugo Matthiessen som ovenfor anført, s. 13ff.
- 35 Ibid., s. 48.

- 36 Ibid, kap. 3 og 4.
- 37 Peter Korsgaard som ovenfor anført, s. 38.
- 38 Kristian Erslev som ovenfor anført, § 40.
- 39 Sebastian Olden-Jørgensen: Til kilderne! Introduktion til historisk kildekritik, 2001, s. 55.
- 40 Hugo Matthiessen som ovenfor anført, s. 11f.
- 41 K. L. Rahbek: Erindringer af mit liv bd. 1, 1824, s. 134.
- 42 Se f.eks. Jan Møller: Borger i Holbergs København, 1982, s. 22.
- 43 På Pontoppidans Københavnskort fra 1727, står der f.eks. hen over voldene med kæmpe versaler: "DIE VÖLLIGE ABBILDUNG ALLER FORTIFICATIONS WERCKE DARF MAN HIER NICHT SUCHEN"!
- 44 232 Danske Kancelli, 1699 - 1771, Sjællandske tegnelser, 1757, D20-31, Sag 297, s. 245, RA
- 45 Bjørn Westerbeek Dahl som ovenfor anført, s. 39f.
- 46 Kristian Erslev som ovenfor anført, § 60.
- 47 E. Schøller: Kan der påvises nogen Slægtsskabsforbindelse mellem den i Danmark og Norge eksisterende Familie Gjedde eller Gedde ... (Spørgsmål stillet af E. Schøller), Personalhistorisk tidsskrift, 1. rk., bd. 3, 1882, s. 170.
- 48 Fra Adresseavisen 7. november 1798, s. 2. Jeg har ikke fundet hans død omtalt i andre samtidige københavnske aviser.
- 49 Det kgl. Biblioteks Kortsamling. Gengivet i Bo Bramsen & Bjørn Westerbeek Dahl som ovenfor anført, s. 48f.
- 50 Steffen Linvald & Lisbeth Andersen: Københavns hvornår skete det, 1979, s. 71 og 73.
- 51 Se f.eks. Bo Bramsen & Palle Fogtdal (ud.): København - før og nu og aldrig, bind 6: Frederiksstaden og Nyhavn (af Tobias Faber), s. 180ff.
- 52 Allan Tønnesen: Bakkehusets historie, 1995, s. 19-22.
- 53 Mark Monmonier som ovenfor anført, s. 54.
- 54 Til dette har jeg benyttet Steffen Linvald & Lisbeth Andersen, som ovenfor anført, s. 71f og især Eiler Nystrøm (udg.): Luxdorps dagbøger bd. 1, 1915, s. 22-152.
- 55 Se diverse kort fra Bo Bramsen & Bjørn Westerbeek Dahl som ovenfor anført, s. 46-79.
- 56 Bjørn Westerbeek Dahl: Geddes eleverede kort som ovenfor anført, s. 53.

5 Glædeshuset bag Kultorvet

Sankt Gjertrudsstræde nr. 4 gennem tiderne

Rolf Dahl

Sankt Gjertrudsstræde nr. 4

Som alle erhvervsdrivende ved, er placeringen af enhver geschæft af afgørende betydning for dens trivsel og omsætningens størrelse. At dette også gælder bordeller, har deres ejere til enhver tid vidst. Horehuse skal ligge tæt på, hvor folk færdes, men ikke sådan, at de er synlige fra bedsteborgernes foretrukne promenadestrøg. Desuden må naboerne ikke være så ressourcestærke, at de magter at forhindre sådanne etablissemeters forretninger.

Disse betingelser opfyldte Sankt Gjertruds Stræde nr. 4 i eminent grad. Adressen ligger tæt – men ikke *for* tæt – på Kultorvet og Købmagergades mylder, og naboerne var tidligere kun småkårsfolk. Bag husrækken lå forhen herskabshuse med tilhørende park, men ejendommene havde indgang fra andre gader, og de fine folk var efter alt at dømme ikke generet af aktiviteterne på stedet.

Det begyndte ellers tilsyneladende tækkeligt nok. Allerede i katolsk tid var østsiden af strædet bebygget, formodentlig med primitive lejeboder af den slags, som den gang var almindelige i byens yderkanter: lerklinede bindingsværkshuse i en etage med plankegulvet lagt på den bare jord i forhusene, og stampet lergulv i baghusene. Den første kendte ejer var Niels Gedde, der omtales i 1496,¹ i 1524 var området i hans stedsøn Lass Geddes besiddelse, men kort derefter overgik det til staden.² I 1581 havde kommunen afhændet det til Jacob Troelsen.³ Tidligt i det følgende århundrede kom husene i Laurids Hansen Weiles besiddelse for i 1630 at overgå i hans stedsøn Laurids Hammers eje.⁴ Hele husrækken tilskødedes Christopher Trøner i 1655, men senere blev den opdelt i flere små parceller og solgt til småkårsfolk, ofte til dem, der allerede boede der.

Således havde Peder Povelsen, undergraver ved Trinitatis Kirke, beboet de to huse, der lå på den grund, der nu udgør Sankt Gjertruds Stræde nr. 4, siden 1694,⁵ men det var først efter 1713, at han blev ejer af stedet. I 1717 oplyses det, at hans arvinger havde udlejet det ene hus til staldkarl Niels An-

dersen, medens det andet stod ledigt. Ikke længe derefter solgte de stedet til visitør Mathias Pedersen, der i 1728 skulle opleve, at hele bydelen blev flammernes rov. Sammen med sin hustru og sine tre børn tilbragte han den følgende vinter hos Niels Larsens enke i Larslejsstræde,⁶ men den arme visitør så sig ikke i stand til at genopføre sine nedbrændte bygninger. I 1729 røg ejendommen på auktion,⁷ hvor panthaveren Thomas Jacobsen bød højest. Monsieur Jacobsen, portner ved Østerport, påbegyndte opførelsen af nye bygninger i foråret 1731.

Det nye forhus var af bindingsværk og bestod af to etager i otte fag med kvist over de seks midterste. Opgangen fra gaden var placeret i det femte fag, og på hver side af den var der en kældernedgang. I hver etage var der indrettet to lejligheder bestående af en stue mod gaden og kammer og køkken mod gården. Også på kvisten var der to lejemål. Enkelte af rummene havde voks-dugstapeter, paneler og malede lofter, mens andre var mere spartansk indrettet.⁸ Det hele var beregnet til folk i trange kår, og husets bekvemmeligheder indskrænkede sig da også til to trævasker på trappen, samt vandpost og et dobbelt lokum i gården. Baghuset var i syv fag og to etager, og i halvtaget var der kvist over tre fag. Her anlagde portner Jacobsen et brændevinsbrænderi for at yde sit til, at kulsvierne på det nys anlagte Kultorv kunne få slukket deres umådelige tørst.

Brændevinsgården

I 1739 købtes ejendommen af brændevinsbrænder og rodemester Peder Adersen,⁹ der havde trådt sine barnesko på den modsatte side af strædet i sin fader Adser Pedersens hus. Han døde i 1745 af en heftig feber, men ikke længe efter kom enken i ægteskab med Niels Jensen Høgel (eller Høgild), der førte brændevinsbrænderiet videre. Men madam Høgel døde i barselseng allerede i 1758, kun 40 år gammel.¹⁰ I 1769 flyttede Niels Høgel til stateligere omgivelser i Bredgade og solgte sin ejendom til Søren Andersen Wisborg.

Søren brændevinsmand er nok den af gårdens ejere, der er kommet nærmest litteraturens parnas. Når Torkel Baden beretter, at han i december 1770 fandt Johannes Ewald "nøgen og forladt boende på et loft i St. Gjertruds Stræde",¹¹ var det efter al sandsynlighed hos monsieur Wisberg, at forfatteren havde søgt tilflugt. Hans hang til stærke drikke var ret udtalt, og hans omgang med prostituerede er også veldokumenteret, og det kan underbygge en mistanke om, at husejeren også var leveringsdygtig i den slags tjenester.

Brændevinsgården blev i 1774 overtaget af Christian Krag, der efter 22 år i Sankt Gjertruds Stræde døde af brystsyge.¹² Ejendommen kom derefter i brændevinsbrænder Christian Nørlunds hænder, men i 1807 måtte han se

sin gård nedbrænde til grunden under englændernes bombardement. Det lykkedes ham ikke at skaffe penge til at bygge nyt på grunden, og i 1809 kom den i hørkræmmer Peder Møllers hænder. To år senere fik farvermester Grundtvig skøde på tomten med "Rudera" (ruiner).¹³

Johan Wilhelm Grundtvig havde siden 1797 drevet et farveri i Rosenborggade. I 1806 var virksomheden ekspanderet til det tilstødende Sankt Gjertruds Stræde nr. 3, og det var nu hr. Grundtvigs agt at supplere farveriet og det kemiske blegeri med et bomuldsspinderi. Til det formål opførte han i 1815 det forhus, der endnu står på grunden. I kælderen var der en hestemølle, der drev maskineriet i etagerne ovenover. I stueetagen stod kartemaskiner og strækkemaskiner, på første og anden sal var der spindemaskiner og opviklingsborde, og på tredje sal stod tvinde- og haspemaskiner. I baghusets eneste etage var der farveri.

Johan Grundtvig blev med årene udnævnt til både kirkevæрге og Dannebrogsmænd, men de dårlige konjunkturer efter Napoleonskrigenes afslutning bragte ham i økonomisk uføre, og i 1822 blev spinderiet sat på auktion.¹⁴ Her blev Brandkassen som kreditor tvunget til at træde til sit pant, og først fire år senere lykkedes det direktørerne at finde en køber i bomuldsfabrikant Rasmus Madsen.¹⁵ I 1834 indrettede han både forhuset og et nyopført baghus i fire etager med kvist til beboelse, men de lavloftede lejligheder tiltrak aldrig 'beaumonden'.

Glædeshuset

I 1840 tilskødedes gården Rasmus Rasmussen,¹⁶ i hvis ejertid stueetagen, 1. og 2. sal indrettedes til bordel. I kælderen var der værtshus, men i resten af huset og i bagbygningen var fattigfolk stuvet sammen, ofte over 50 i lallet.¹⁷

Den 23. april 1846 flyttede den tyve år gamle Albine Kirstine Albeck hertil.¹⁸ Af sædelighedspolitiet havde hun fået prædikater "en liderlig rendetøs", og faktisk havde beværterdatteren inden hun var fyldt 18 ligget tre gange på hospitalet med syfilis. Den impulsive unge pige havde ikke bare været i kontakt med sædelighedspolitiet, også ordenspolitiet havde stiftet bekendtskab med hende den 21. august 1843, da de satte hende i brummen for slagsmål. Den kundekreds, som hun havde opbygget rundt om på byens mange bordeller, bragte hun nu til Sankt Gjertruds Stræde, hvor hun sammen med de jævnaldrende Andrea Lundgren og Caroline Ibsen betjente de besøgende. Jomfru Albeck – Rødspætten blandt vennerne – trak sig allerede i 1849 tilbage fra sin metier.

I 1847 havde Rasmus Rasmussen solgt bordellet til værtshusholder Peter Mogensen, hvis enke to år senere videresolgte det til den kun 24 år gamle Martine Olivia Dorthea Nielsen.¹⁹ Som lille var hun blevet faderløs og bortadoperet, og da hun 19 år gammel første gang kom i sædelighedspolitiets søgelys, sad hendes moder inde for fosterfordrivelse. Profitten af den levevej, hun var slået ind på, var imidlertid så stor, at hun efter kun fem år kunne etablere sig som bordelværtinde her i Sankt Gjertruds Stræde. Stedet indrettedes opulent med tunge mahognimøbler: talrige sofaer, lænestole, tæppebelagte borde, konsoller, kommoder, spejle med forgyldte rammer, senge, gardiner med kapper og skilderier på væggene.²⁰ I disse omgivelser arbejdede fire-fem piger for hende. En del af overskuddet gik til en yderst velforsynet garderobe og halskæder, fingerringe og ure af guld samt mængder af sølvtøj, men der var også penge til et hus i Gothersgade og et landsted i Ordrup. I længere tid var hun kæreste med den fallerede urtekræmmer Eltong, med hvem hun fik to døtre.

Allerede som purung var jomfru Nielsen blevet syfilitisk og røg ind og ud af hospitalet det meste af sit liv. I årenes løb nedkom hun fire gange med dødfødte børn, sidste gang i november 1856. Tre uger senere indhentede døden også hende selv. Martine Nielsen nåede akkurat at blive 31 år gammel.²¹

Nu blev horehuset solgt til klejnsmedemester Johan Jørgensen, hvis enke Ansine Jørgensen født Reiffenstein i 1877 overdrog det til gæstgiver Peder- sen.²² Ingen af dem boede nogen sinde på adressen, men forretningerne fortsatte uforstyrret, først under ledelse af Karen Marie Søderberg.²³

Jomfru Søderberg var født i København i 1829 som datter af smedesvend Johannes Casper Søderberg og hustru Birthe Christine Truelsen og boede hjemme hos dem indtil hun blev konfirmeret i 1844. Derefter tjente hun forskellige steder, indtil hun fem år senere kom til Sankt Gjertruds Stræde. Allerede den gang havde hun ligget på hospitalet flere gange med venerisk sygdom. Hun havde rødt hår og blev derfor af de andre piger kaldt Røde Marie, blandt herrerne gik hun derimod under navnet "Sluepik". Hun var senere at finde i flere forskellige horehuse rundt om i byen, men vendte med jævne mellemrum tilbage hertil for kortere eller længere perioder, indtil hun i 1862 afsluttede sin karriere inden for faget.

Senere overgik driften af bordellet til Hedevig Clausen.²⁴ Hun var født den 27. august 1824 i Slagelse og var datter af handelsmand Isach Israel og hustru Henriette Meyer, hos hvem hun boede indtil hun blev konfirmeret som 18-årig. Herefter kom hun til København og tog tjeneste i huset hos glarmester Colding. Allerede to år senere var hun blevet venerisk, men den foretagsomme dame drev også sin egen arbejdsformidling og blev anklaget for rufferi, men klarede frisag. I 1858 giftede hun sig med skibstømrer Jens

Christian Clausen og var de følgende fire år uden for professionen. Her på stedet forblev hun indtil 1877, men sin karriere som bordelværtinde kronede hun i Farvergade.

Bartholine Cathrine Thiel

Påfaldende mange af de utallige offentlige piger, som har drevet deres erhverv her, havde haft en ulykkelig barndom. Så godt som alle kom de fra trange kår, mange fra opløste ægteskaber, eller også var de født uden for ægteskab, og ofte var en – eller begge – forældre døde, da de kom hertil i 18-20-årsalderen. Syfilitiske var de alle som én – enkelte allerede fra 12-13-årsalderen – og de røg ud og ind af hospitalet i en uendelighed. Nogle kunne lægge penge op og trække sig tilbage mens tid var, andre blev hængende, og nogle af dem endte på fattiggården. Men billedet af et bordel som det i Sankt Gjertruds Stræde, hvor horerne var unge og mestendels frivilligt havde valgt erhvervet, kan ikke bare males i dystre farver, hvilket nogle klip fra Bartholine Cathrine Thiels erindringer bevidner.²⁵ Hendes udgangspunkt i livet var ikke det bedste, men hendes humør (og fantasi?) fejlede ikke noget. Om sin debut som 16-årig i Madam Heiligers bordel i Pilestræde fortæller hun:

”Den første Aften blev jeg indført i Fløiel og Guld, og blev udvalgt til Nummer et. Den første, som besøgte mig, var Adjutant Leerbach ved Politiretten, som blev hos mig i to Timer. Efter ham kom der seks forskellige Herrer. Dagen efter kom Grev Løvenhjem, som var hos mig hele Dagen til otte Aften. Derefter havde jeg omtrent ti Herrer og saa fremdeles hver Dag til jeg fyldte atten Aar. En Sommerdag kom nogle Russere op. Af dem blev jeg anmeldt tolv, som alle besøgte mig i to Timer. Jeg blev da saaledes tilredt, at jeg næppe kunne føle Vandets Løb”.

Fra 22. januar til 17. marts 1853 var hun hos Martine Nielsen i Sankt Gjertruds Stræde. Kort tid derefter blev hun kendt med prins Christian (9.):

”Vort Bekjendtskab skete paa Langelinie, da jeg og Flora skulle over til en Søofficer paa et Skib som laa paa Reden. Da de kongelige red derigjennem, kom der en Tjener og spurgte hvor jeg boede. Da jeg kom hjem, laa der et stort Brev, at jeg skulde møde en Søofficer i Philosophgangen (ved Vester Voldgade) Kl. halv ni. Jeg turde ikke gaa alene, og blev fulgt af Skuespiller Nielsen og Flora. Jeg fik den Aften 50 Rd. Den tredie Aften jeg mødte ham, var han iført Husaruniform. Da fik jeg 200 Rd. Otte Dage efter mødte jeg ham atter, og fik da Anvisning paa Akademigaden No 281 1ste Sal (Fredericiagade vis a vis Østre Landsret), hvor jeg kunne faa mit Hjem. Aftenen efter kom Prindsen til mig og spurgte mig hvorledes jeg befandt mig. Jeg vidste ikke hvem han var, og fik ikke det at vide før efter flere Maaneder, da jeg saa

igjennem et Nøglehul, at flere adelige Herrer spillede Kort med ham. Jeg boede i otte Værelser, havde Tjener og en Pige som lavede min Mad. En Kone stod ogsaa til min Benyttelse, og jeg var hver Aften i Theatret fulgt af min Tjener. Jeg var hos ham i et Aar, til jeg en Dag fik Nykker og forlod ham. Han fik mig atter i Tale, og spurgte hvorfor jeg havde forladt mit Hjem. Grunden kunde jeg ikke sige ham, men fandt på den Løgn, at jeg vilde rejse. Nu gik jeg og morede mig med hans Informatorer, den engelske og spanske, og laa med dem paa Hotel Phoenix hver Dag og Nat”.

Blandt de mange beundrere, som senere holdt Bartholine, var der både Danneskiølder, Scheeler og Gyldenkrone, og man får let det indtryk, at hun var i seng med det meste af sædelighedspolitiet. Fra sin odysse hinsidan, hvor hun blev holdt af baron Sjøkron ved husarerne, beretter hun:

”Vi reiste begge to til Malmø, hvor jeg skulle lære at ride. Min Lærer i Ridning var Vagtmester Vilebrant, en tyk Herre. Da jeg havde redet i tre Dage, blev jeg hudløs, og jeg kunne knap gaa. Jeg lod Pigen gaa efter en Pæl Brændevin for at bade mig, det halve brugte jeg, og det halve drak jeg. Sjøkron kom hjem og blev opbragt og vred, og sagde at jeg ikke maatte drikke det. Vi red strax ud paa Landet til en Ven af ham. Vi kom hjem om Natten, og jeg begav mig til min Seng alene. Som jeg ligger, hører jeg noget stønne ved mit Vindue, som stod aabent. Da jeg seer op, seer jeg at det er Staldmester Vilebrant, som vilde ind af Vinduet til mig. Han var saa tyk, at han næppe kunne gaa. Jeg stod op og skød ham bort fra Vinduet, og han faldt næsegrus ud, og tog et stykke af Gesimsen og Muren med. Om Morgenen kom Sjøkron, og jeg fortalte ham den Scene. Han blev vred, og gik til Vilebrant og ville duellere med ham paa Sabler og Bajonetter, men Baron Platen og Grev Ramel stillede Striden imellem dem, og alt blev godt”.

Senere kom Bartholine Thiel tilbage til København, hvor hun drev privatpraksis, hvilket var forbudt. Blandt de søforklaringer, som hun stak sædelighedspolitiet om den livlige trafik, der var på hendes forskellige bopæle, var, at hun var mormon, eller, at gæsterne ”var ikke andre end hendes brødre”. Sidste gang hun dukker op i politiets protokoller var i 1877, da hun hos madam Clausen i Sankt Gjertruds Stræde igen tilbød kunderne sine tjenester.

Hvad der siden hændte

Efter at bordellet en kort tid var drevet af Jens Lassen og senere af en svensk sømand ved navn Carl Essen,²⁶ blev det i 1879 overtaget af den 40 år gamle Caroline Jensen, født Møbius, fra Rødby. Kort efter ankomsten til København giftede hun sig med skomagermester Morten Petersen, som i 1885 købte ejendommen.²⁷ Efter skomagermesterens død i 1892 solgte enken ejen-

dommen,²⁸ men bordellet drev hun – kun med en kortere afbrydelse – videre indtil 1906, da den offentlige prostitution blev afskaffet her i landet. Men der er intet, der tyder på, at horehusets dage dermed var talte, formodentlig vedblev de traditionelle rutiner, blot under mindre åbenlyse forhold. Således var der fremdeles værtshus i kælderen, og i 1931 omtaler vejviseren massøse og fodlæge Hilma Grønqvist.

Men i 1938 kom ejendommen på Frederik Guldbergs hænder,²⁹ og stueetagen indrettedes til kontorer for hans rengøringselskab. Efter hans død i 1952 drev enken Gerda Isolde Guldberg foretagendet videre indtil 1964, hvorefter ejendommen blev solgt til civilingeniør E. Silchau. Baghuset blev nu nedrevet, og i 1990 blev forhuset udstykket i ejerlejligheder. I kælderen sælges der nu små lune retter, og i vore dage formelig emmer huset af dydsiret borgerlighed.

Henvisninger

- 1 Oluf Nielsen: Københavns Diplomatarium bd. 1, 1872, s. 244.
- 2 H. U. Ramsing: Københavns Historie og Topografi bd. 3, s. 205; Københavns Diplomatarium som ovenfor anført, s. 342.
- 3 Københavns Diplomatarium som ovenfor anført, s. 523.
- 4 H. U. Ramsing: Københavns Ejendomme 1377-1728. Oversigt over Skøder og Adkomster, 1943-96, Rosenborg Kvarter, s. 97.
- 5 Diverse skattemandtaller, Københavns Stadsarkiv (KSA).
- 6 Gerhard L. Grove: Københavns Huse og Indvånere efter Branden 1728, 1906, s. 222.
- 7 Bygningskommissionen af 1729. TKOM 55 Original Forskrivning 16. marts 1731, KSA.
- 8 Diverse brandtaksationer, Landsarkivet for Sjælland (LAS).
- 9 Realregistre. Rosenborg Kvarter, LAS.
- 10 Trinitatis kirkebog. Døde. 16. okt. 1745. 21. aug. 1758, LAS.
- 11 Nic. Bøgh: Spredte Optegnelser af Komponisten Poul Rasmussen, Personalthistorisk Tidsskrift 3. rk. bd. 5, s. 57. 1896.
- 12 Trinitatis kirkebog. Døde. 26. apr. 1796, LAS.
- 13 Skødeprotokol 47 s. 282, LAS.
- 14 Skifteprotokol 55 s. 449, LAS.
- 15 Skifteprotokol 57 s. 599, LAS.
- 16 Skifteprotokol 64 s. 451, LAS.
- 17 Diverse folketællinger, Rigsarkivet; Politiets mandtalslister. Diverse år, LAS.
- 18 Københavns Politi 1793-1863. L. Diverse (KP). Protokol over indførte offentlige fruentimmer 1828-48 nr. 629; Protokol 1843-49 fol. 233. Protokol 1849-60 nr. 5; Observationsprotokoller 1843-48 bd. I 1843-48, LAS.
- 19 Skifteprotokol 67, s. 552 og skifteprotokol 73, s. 120, LAS. Københavns Politi: Protokol 1828-48, nr. 609; Protokol 1843-49, fol. 276; Protokol 1849-60, nr. 140, LAS.
- 20 Forseglingsprotokol 1856-57, 5A s. 497ff, LAS; Registreringsprotokol 1856-57, 5, s. 36; Skiftedokumenter 1856, nr. 935, LAS.
- 21 Trinitatis kirkebog. Døde 19. nov. og 22. dec. 1856; Garnisons kirkebog. Døde. 22. dec. 1856, LAS.
- 22 Skifteprotokol 85, s. 118, LAS.
- 23 Københavns Politi: Protokol 1849-60, nr. 215, LAS.
- 24 Københavns Politi: Observationsprotokol 1850-54, s. 103 nr. 332; Protokol 1849-60, s. 486; Udtagne journalsager. Obsprot 1849-55 nr. 530; Politilægens protokol 1846-43, LAS. Se desuden Grethe Hartmann: Boliger og Bordeller, 2. udgave 1967, s. 57.
- 25 Københavns Politi: Protokol 1849-60, nr. 197. Hendes egenhændige curriculum vitæ afgivet til politiet den 8. september 1867 findes i: Københavns Politi: Politirapporter om offentlige Fruentimmere 1846, LAS.
- 26 Politiets mandtalslister. Diverse år, KSA.
- 27 Skifteprotokol 92, s. 421, LAS.
- 28 Skifteprotokol 101, s. 328, LAS.
- 29 Skifteprotokol i Tinglysningskontorer i Hestemøllestræde, København.

6 Tiggernes by

Fælleseuropæiske tendenser og det københavnske fattigvæsen, 1500-1800

Peter Henningsen

Guds børn og tiggerne

Omkring 1700 havde tiggeriet i København taget overhånd.¹ Det var svært at bevæge sig på gader og torve uden at blive ”overhængt” af tryglere med bedende hundeøjne og fremstrakte hænder. Ikke engang indendøre kunne man vide sig sikker for ”tryglen” og ”overhæng”. Mange tiggere gik nemlig fra dør til dør og bad om almisse. Tiggerne var en pestilens, men en pestilens af en særlig slags: På den ene side var det en kristen pligt at være barmhjertig og godgørende. På den anden var det meget trygleri en ulidelig plage.

Tiggerne repræsenterede et menneskeligt dilemma: Man vil give til de trængende, men man vil ikke udnyttes – og det var og er stadig svært at afgøre, hvornår det ene eller det andet er tilfældet. Antallet af tiggere i byen havde vokset sig så stort, at den sande godgørende hurtigt ville bringe sig selv til tiggerstaven, hvis han skulle honorere de mange bønner og fremstrakte hænder. Det var ikke et problem, som København var ene om. Det var et generelt træk ved alle europæiske – og for den sags skyld vel alle klodens – storbyer, at de både udklækkede og tiltrak tiggere og fattige i så store antal, at de nærmest blev løbet over ende af egne og udefrakommende fattige. Enhver tidlig moderne europæisk storby var en boltreplads for tiggere og omstrejfer og København var ingen undtagelse.

Noget måtte gøres. Men hvad? Et københavnsk forsøg på at dæmme op for tiggeriet blev gjort i 1698 og 1708 med de store forordninger om fattigvæsenet i København. Ikke alene blev det nu forbudt at tigge i det offentlige rum (1698), men det blev også forbudt overhovedet at give almisse (1708). Det var ikke alene et forbud, hvis overholdelse var umådeligt vanskeligt at kontrollere i praksis. Det var også et brud med al hævdunden skik og brug og, ikke mindst, et brud med den kristnes læres grundsætning om godgørelse mod den fattige. Det var dette sidste, der af samtiden oplevedes som noget nyt og revolutionerende: Kriminaliseringen af almissegiverne og krimi-

naliseringsen af den fromme, der ville efterleve skriftens ord.

I en tid, hvor lovgivningen i det store og hele ellers var indrettet efter de religiøse normer og de guddommelige påbud, og hvor en fundamentalistisk kristendomsforståelse var fremherskende blandt både høj og lav, måtte mange opleve et forbud mod almissegivning som ukristent. Således også Jacob Lodberg, der var provst ved Vor Frue Kirke.

I 1716 holdt han en prædiken, hvor han tordnede imod fattigforordningens forbud mod tiggeri og almissegivning og mod statens kriminalisering af Kristi ord: "Siden Kristus siger: Giv den, som beder dig og vis ikke den bort, som begærer at låne af dig, kan ingen ordre fri dig fra at gøre det. Kristi regel kan ikke af nogen verdslig øvrighed gøres til intet. Gud skal adlydes mere end mennesker". Lodberg kritiserede derefter bestemmelsen om, at almisser i stedet skulle lægges i fattigbøsser og siden distribueres til "værdige" fattige af de ansatte i byens fattigvæsen. Den kristne almisse krævede nemlig, at giveren havde en personlig kontakt med modtageren for at almisserne kunne virke ret kristeligt i sindet, for "da er almisserne dobbelt, når jeg kender dem, som jeg gør almisserne. Selv gider tale med dem, selv (har) trøstet dem, selv formanet dem".

Lovens forbud mod almisse stred mod Guds befaling og gav problemer for de troende – "Guds børn" – som hindredes i "Kristendoms øvelse". Lodberg anbefalede derfor, at loven blev revideret og at almissegivning atter afkriminaliseredes. Blandt tilhørerne denne dag i kirken befandt sig imidlertid også et eller flere medlemmer af byens fattigvæsenstype. Lodberg blev indberettet for ulydighed mod kongen, og måtte senere forsvare sig for en nedsat kommission. Men han stod ved sine ord. De var, fremhævede han, nemlig ikke udtryk for ulydighed mod majstæten, men "det er en samvittigheds drift og frygt for Gud som er over mig. Er min samvittighed ret, så kan jeg jo ikke tale det, som er uret".²

Konflikten mellem Lodberg og det københavnske fattigvæsenstype direktører om, hvorledes almissegivning skulle administreres illustrerer en konflikt, der var typisk for de forskellige positioner inden for den tids socialpolitik. Grundlæggende var der på den ene side en religiøs position, som tillagde biblens ord større vægt end de verdslige myndigheders og på den anden side der en verdslig position, der omvendt lagde vægt på realpolitisk handling og samfundsøkonomi og skød de religiøse krav i baggrunden. Tiden skulle vise, at den første holdning – og dermed Jacob Lodbergs opfattelse af de religiøse pligter – tilhørte en svunden tid. Nye vinde blæste over 1700-tallets kristne Europa, og bureaukraterne fortrængte i løbet af det 18. århundredes sidste halvdel gejstligheden fra dens tidligere så dominerende indflydelse på den socialpolitiske felt. Fremtiden tilhørte samfundsingeniørerne, moralfilsofferne,

økonomerne og juristerne, og de levnedede ikke religionen megen plads i det offentliges socialpolitik.

Tidligere havde det selvfølgelig været fuldstændigt anderledes.

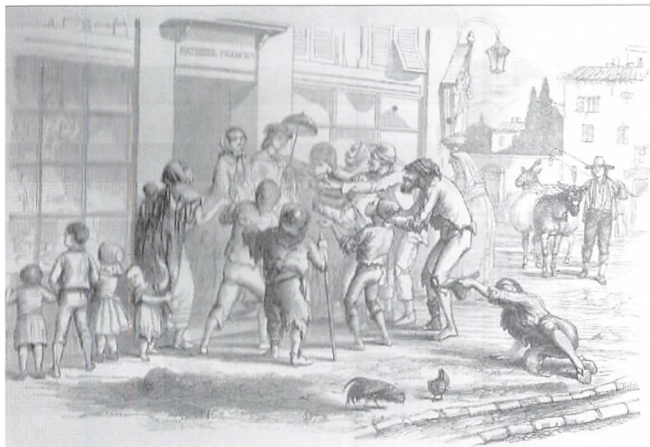
I Jesu sande billede

Et verdsligt organiseret fattigvæsen eksisterede, på få undtagelser nær, ikke i Middelalderens katolske Europa. Det var kirkens og private godgørende personers pligt at lindre de fattiges nød og trængsler. Ikke de verdslige myndigheders. Ja, væsentlige dele af kirkens indkomst var ligefrem bestemt til sådanne velgørende formål, og skulle i form af almisser regelmæssigt uddeles til fattige og forarmede. Fattigdom opfattedes af Middelalderens teologer som et gudsbestemt grundvilkår og det var ikke op til menneskene at ændre herpå. Kirken var sat i verden for at lindre de fattiges nød, og barmhjertighed mod den fattige var et kategorisk imperativ for det kristne middelaldermenneske.

Den udstrakte barmhjertighed mod samfundets sociale tabere i Middelalderens Europa er tæt forbundet med pavekirkens teologi og med dens opfattelse af fattigdommens religiøse dimension. Fattigdom var nemlig ikke selvforskyldt, men en konsekvens af den guddommelige verdensorden, hvor folk fødtes til deres stand og til et bestemt sæt af sociale vilkår, som de principielt var underlagt hele livet. Hertil kom den religiøse forherligelse af fattigdom som et eksempel på Kristi efterfølgelse. Især den fattigdom som skyldtes, at den fattige bevidst havde forsvaret livets materielle goder, for så meget desto bedre at kunne fokusere på livets egentlige formål: At sikre frelsen og vandre den fromme vej i Jesu fodspor, og vandringen måtte gerne være helt bogstavelig.

Havde Kristus ikke selv forsvaret rigdom og lært, at det var lettere for en kamel at slippe gennem et nåleøje end det var for en rig mand at komme i Himmeriget? Den rige er gridsk og selvtilstrækkelig og har kun øje for egen vinding, og gridskhed var (er) en af de syv dødssynder. En rig mand må ifølge denne opfattelse nærmest pr. definition betragtes som en synder. Der fandtes dog en probat medicin mod griskhedens dødssynd, nemlig at vælge et liv i fattigdom. "Vil du være fuldkommen, så gå ud og sælg hvad du ejer og giv det til de fattige" siger Jesus således til den rige mand i Matthæusevangeliet. Til gengæld vil den rige "have en skat i himlene".³

Forestillingen om, at de fattige afviste jordisk rigdom og velfærd implicerede, at de kunne sikre sig en plads i Paradis, hvis de ellers førte et retskaffent og ærligt liv. Men den indebar også, at den fattige var nødt til at tigge for at opretholde eksistensen. Tiggeri var dermed et grundvilkår for fattigfolk, som det ikke var op til mennesket at fordømme. Ja, de fattige var ligefrem de vel-

I 1859 bragte Illustreret Tidende dette maleriske billede af tiggere i den syditalienske by Napoli. Det har næppe været særligt malerisk eller romantisk at have været fattige i virkelighedens Napoli (Københavns Stadsarkiv).

bjærgede og arbejdsomme moralsk overlegne, hvilket tydeligt demonstreres i de tiggermunkeordener – særligt kendt er Franciskanerordenen – som søgte at følge i Kristi fodspor ved netop intet at eje, men opretholdt livet ved tiggeri mod til gengæld at bede for de godgørende almissegivere.⁴ Tiggere betragtedes ikke (i hvert fald ikke principielt og teologisk) med foragt og uvilje, men med sympati. Den italienske adelsmand Saba de Castiglione betegnede i 1549 ligefrem de fattige som ”det sande billede af vor herre Jesus Kristus”.⁵

Tiggeren var på sæt og vis den fysiske inkarnation af et religiøst ideal. Ydmyghed og forsagelse var fundamentale værdier i Middelalderens kristne tro, og i den tidlige kristne litteratur blev *pauperitas* (fattigdom) direkte sidestillet med *humilitas* (ydmyghed). En afgørende forudsætning for denne doktrin var det imidlertid, at fattigdommen var selvpåført og ikke påtvunget den enkelte af ydre omstændigheder. Kristi fattigdom havde været frivillig. Han havde utvunget givet afkald på sin værdighed som jødernes konge og Guds søn, og de, der fulgte hans eksempel ved at give afkald på magt og rigdom, var derfor religiøse forbilleder og prisværdige individer.⁶ Som ærkebiskoppen i Firenze fremhævede, var frivillig fattigdom og afvisningen af de verdslige goder en dyd, mens ufrivillig fattigdom omvendt ledte den enkelte i fristelse og fordærv – især da hvis den ufrivilligt fattige blev opmuntret med almisser.⁷

Som en konsekvens af denne kristendomsforståelse udviste kirker og klostre en udstrakt godgørelse mod de fattige. Jævnligt uddeltes der fra kirkerne og klostrene almisser til tusindvis af fattige ved særlige rituelle lejligheder, og der skeledes ikke til den enkeltes trang eller til om nogle fik mere end andre. Det centrale var nemlig ikke den enkelte fattiges grad af elendighed, men giverens fromme sindelag. Det var tanken, der talte. Ved at vise godgørelse

mod de fattige, satte man point ind på sin himmelske konto og forhøjede sine odds for en plads i det forjættede land.

Ved godgørenhed – det, som 1500-tallets reformatorer senere så foragteligt kaldte ”gerningskristendom” – påvirkede man selv sine egne chancer for frelse og salighed og forkortede tiden i den frygtede skærsild. En sådan forståelse af de barmhjertige gerninger kunne ikke undgå at dreje fokus fra modtageren til giveren – fra den fattige og trængende til den fromme almisseyder, hvorfor det da også blev mindre betydningsfuldt om almissemodtageren var en ”værdig” eller ”uværdig” trængende. Det dybere psykologiske incitament var giverens mulighed for en plads i det himmelske. Da kirkernes og klosterenes funktion var at bede for den samlede menneskehed og udøve gode gerninger på de kristnes vegne, gav det god mening med disse masseuddelinger af almisse.

Det var også forestillingen om de fromme gerningers indflydelse på den enkeltes mulighed for frelse, der gjorde, at de rige og velstillede donerede store pengebeløb til kirken, således at denne kunne yde hjælp til de fattige. Herved sikrede giveren sin frelse samtidig med, at han kunne demonstrere sin jordiske rigdom for alverden. Senere tiders skelnen mellem værdigt og uværdigt trængende var altså, om ikke ukendt, så dog ikke almindelig udbredt i Middelalderens Europa.⁸ Til trods herfor diskuteredes det allerede i Højmiddelalderens kirkeret, hvor langt den religiøse pligt over for fattige rakte, og om man risikerede at forspilde menneskelige sjæle ved ikke at sætte betelnerne i arbejde. Arbejdet var, også i den katolske kirke, nemlig en religiøs pligt, kirken lagde stor vægt på.⁹

De fattige var på deres side bevidste om deres funktion i den middelalderlige verden. De var sat på jorden for at give de rige mulighed for at slippe gennem nåleøjet ved hjælp af almisseuddeling! Dette aspekt understreges af, at de fattige til gengæld for almissen moralsk forpligtede sig til at bede for giverens sjæl. Der var med andre ord tale om, hvad vi nærmest kunne kalde en vareudveksling eller byttehandel: Almissegiveren købte en ydelse - forbøn og lovsang - af den fattige, hvorved relationen mellem giver og modtager var tosidig og ikke, som efter Reformationen, hvor individets mulighed for at påvirke sin egen salighed brutalt afskaffedes, en envejsrelation, hvor modtageren intet andet end sin taknemmelighed havde at betale tilbage med.

Almissen repræsenterer på sin vis en variant af den universelt udbredte ”gavegivningskultur”, hvor giveren på den ene side er underlagt et moralsk krav om at dele ud af sin rigdom for ikke at pådrage sig gudernes mishag og blive straffet herfor ved at miste den (eller frelsen), og modtageren på den anden side ved modtagelsen af gaven forpligtes moralsk overfor giveren til at yde en gentjeneste eller ’mod-gave’.¹⁰ I den italienske dominikanerpræst

Giordano di Rivaltos prædikener fra det 13. århundrede ekspliciteres dette forhold, idet almissegivning direkte fremstilles som en kontrakt og en gaveudveksling, hvor den tigger, der modtager en almisse, er forpligtet til at bede for sin velynder. Almissegivning var en måde, hvorpå man kunne sone sine synder, og de fattige var ikke bare sociale tabere i et stærkt hierarkisk opdelt samfund, men nyttige brikker i et religiøst puslespil. De fattiges eksistens var en naturlig del af Guds store plan for menneskehedens frelse.

Der er næppe tvivl om, at de fattige kendte deres egen rolle i Guds plan og ofte spillede på den. De kendte deres nytte og funktion, og det ses endda, at tiggerne til tider var både så accepterede af omgivelserne og så selvbevidste, at de dannede egentlige professionelle broderskaber. Tiggeri var en profession med egne arbejdsmetoder, egne teknikker og eget moralske kodeks – og tiggerne dannede nogle steder sociale organisationer, der til forveksling mindede om håndværkernes laugsorganisering.¹¹

Sultens slavehær

De fattige, som havde gjort tiggeriet til deres professionelle levevej – og det var ikke så få endda – var hele tiden på farten fra kloster til kloster, fra den ene rituelle uddeling til den næste. Vandringerne var dikteret af den særlige ”kalender”, der fortalte dem, på hvilke dage de forskellige klostre uddelte almisse. Disse begivenheder var bestemt til faste dage på året og man vidste på forhånd, hvornår uddelingerne fandt sted. Tiggerne rejste over store distancer for at være ved det rette kloster på rette tid, og vandringerne var, om man så må sige, essensen af deres tilværelse. Det siger sig selv, at de professionelle tiggere satte stor pris på de årligt tilbagevendende almisseuddelinger, og da de undervejs på deres vandring kunne regne med en beskedent daglig forsørgelse ved de klostre og religiøse institutioner, de kom forbi, var det muligt at basere en hel eksistens på dette grundlag.¹²

De vandrende flokke af tiggere var selvfølgelig et fænomen, der først og fremmest kunne iagttages i landområderne, men også datidens større byer var, som nævnt, fyldt med tiggere. Ja, man kan vel ligefrem sige, at de var et fast motiv i det førmoderne bybillede. Middelalderlige fremstillinger med urbane motiver vrimler således med tiggere, der indgår som dekorativ staffage på linie med byernes arkitektur, arbejdende håndværkere, handlende i deres kramboder osv. Det samme gør sig gældende med den kirkelige ikonografi og billeder fra kirkens liv i det hele taget. I de menneskemængder, man ser skildret udenfor kirkerne på religiøse billeder, ses ofte en vrimmel af tiggere og vanføre.

I 1400-tallets Augsburg var tiggerne en så fast etableret del af byens struktur, at de i skattelisterne anførtes som en særlig skattepligtig erhvervsgruppe! Ud af byens 4485 skattepligtige borgere var i 1475 de 107 opført som tiggere, der var sat i skat på linie med daglejere. Samme fænomen ser vi i 1400-tallets Basel, hvor man i skattelisternes laveste kategori finder tre tiggere og tre blinde mænd. Disse tilfælde må dog opfattes som ekstraordinære. Hovedparten af tiggere førte trods alt et så forhutlet liv, at de ikke var objekter for beskatning.¹³

Til forskel fra de almindelige (værdigt) fattige, der søgte hjælp og støtte hos familiemedlemmer og i gilderne, som middelaldertraditionen foreskrev det, eller i byernes "milde stiftelser" eller som på andre måder nød underhold, krævede tiggernes profession, at de stillede deres nød og elendighed til skue i det offentlige rum. Det er dette fænomen, der adskiller dem fra de "værdigt" fattige og som igen adskiller tiggeren fra andre typer af fattige. Tiggeren var sædvanligvis en person, der intet socialt netværk havde at falde tilbage på, og som ved livets lunefuldhed havde mistet sit helbred, sit arbejde, sin familie eller alle tre ting på én gang, og derfor var tvunget til at tigge for at overleve.

I tilfælde af at tiggeren var vanfør, gammel eller mindreårig, var han eller hun i princippet en værdig trængende. Men tiggeren kunne også være en ung, rask og arbejdsfør person, der blot ikke havde lyst til at tage fast tjeneste, men som hellere ville strejfe rundt i selskab med ligesindede – en vagabond. Et sådant menneske var i samfundets øjne en uværdig trængende. Årsagerne til de forskellige typer af tiggeres trang var dog i virkeligheden de samme: nemlig familiens opløsning ved forsørgerens død, invaliditet, strukturelt dikteret arbejdsløshed eller ren og skær uheld.

For at erhverve sig det daglige brød måtte tiggeren offentligt demonstrere, at han var en fattig og ussel stakkel – en "værdigt" trængende, der havde et moralsk krav på almisser fra de bedre stillede. Det førte igen til, at de professionelle tiggere udviklede et sandt raritetskabinet af udspekulerede teknikker til at opnå dette mål. Virkemidlerne rakte fra dristige fupnumre, der fik tiggeren til at se vansiret og forkroblet ud og til at foregive, at han f.eks. som sømand havde været taget til fange af de tyrkiske barbarer og mistet alt. Som bevis på fangenskabets slæbte tiggeren rundt på kæder og jernlænker, der fremvistes ved enhver given lejlighed.¹⁴

Et særligt virksomt middel i tiggernes strategi var fremvisningen af små børn – eller rettere sagt – horder af små uforsørgede, sultne og nødlidende børn. Ikke nødvendigvis tiggerens egne børn alle sammen. Men tværtimod nogen, man havde 'leaset' af andre fattigfolk. Men hvem kunne vide det? Børn har nu engang altid talt til noget i den voksne, og derfor blev børnene bevidst benyttet på forskellig vis i en veludviklet almissestrategi: Små, sultne

grædende børn samlet i flok, som med hundeøjne fortvivlet bad de forbipasserende om en skilling eller små sultne, grædende børn, der gik fra dør til dør og sang for husenes beboere. Med børnene som gidsler behøvede de tiggende kvinder ikke at fremvise fysiske dårligdomme ligesom mændene. De mange små uforsørgede børn var et vægtigt nok argument i sig selv.¹⁵

Fra 1650'ernes Stockholm findes talløse beretninger om tiggende børn i byens gader. Ofte var det forældrene, som sendte dem ud for at erhverve brødet på denne måde, men mange var også af egen drift kommet til byen fra de omkringliggende landområder. Når fattigfogederne fik fat i dem, blev de forhørt og sat i *Barnhuset*. Fra forhørene ved man, at børnene ofte var forældre-løse stakler, plaget af nød, sygdom og elendighed. Ikke desto mindre indsatte man dem til strengt arbejde i byens tugthus. Børn helt ned til 4-5 års alderen blev behandlet på denne lidet hensynsfulde måde.¹⁶

Foruden børn var en anden væsentlig ingrediens i de professionelle tiggere værktøjskasse de slidte og usle klæder. En velklædt og renvasket tigger er en selvmodsigelse. Det er på klædedragten, eller mangel på samme, at man genkender den usle og forarmede. Den værdigt trængende. Til tider donerede rige folk klæder til de fattige uden at være sig bevidst, at det ikke var en mulighed for den 'professionelt' fattige, at benytte det nye skrud. Det ville ganske enkelt skade deres muligheder for at vække medlidenhed hos almissegiverne. Tiggere skulle helst se syge og usle ud, være barfodede og hulkindede, klædt i pjalter – og havde man ikke fra naturens hånd en fysisk synlig sygdom, kunne det altid lade sig gøre at fabrikere en tro kopi.

Såvel den samtidige litteratur som datidens lovgivning giver rigeligt med eksempler på, hvorledes myndighederne opfattede tiggernes sædvanlige, fingerede usselhed som en måde at opnå almisse på. Men at tiggerne greb til sådanne tricks var naturligt, så længe det officielt kun var de syge og forkrøblede, der havde moralsk ret til at tigge, ligesom det nu engang er lettere for et sygt udseende og pjaltet klædt menneske at vække medlidenhed end det er for en ung, rask og velklædt person.¹⁷

De professionelle tiggere erhvervsmæssige strategier omfattede også dannelsen af formelle laug og broderskaber eller Kooperationer, hvor flere tiggere "arbejdede" sammen og efterfølgende delte udbyttet. Man delte måske de enkelte distrikter imellem sig eller skiftedes til at holde udkig efter stoderfogederne, der havde til opgave at forhindre et for voldsomt tiggeri. Fra 1400-tallets Bretagne kendes endda et eksempel på, at en tigger agerede som arbejdsgiver for en anden på den måde, at han ydede denne en fast årlig løn mod at han til gengæld fik den almisse, som den "ansatte" kunne tigge sig til.¹⁸

Fra 13- og 1400-tallets Sydeuropa er der bevaret kilder, som fortæller om blinde tiggere, der dannede broderskaber, hvor de slog sig sammen om at betale for en fører, og som holdt til i bestemte kvarterer af byerne. Reglerne for de blindes broderskaber i Barcelona og Valencia bestemte f.eks., hvilken form for solidaritet de blinde brødre skulle yde hinanden. Man skulle hjælpe sine ”brødre” under sygdom og de syge skulle have en andel af de almisser, som de raske indsamlede. I Strasbourg dannedes i 1411 et såkaldt ”fattige blinde mænds broderskab”, som senere blev til ”Strasbourg-tiggernes broderskab [Bettelbruderschaft]. Broderskabet opløstes i 1523, samme år som tiggerbroderskabet i Freiburg, mens tiggerlauget i Basel var blevet ophævet tilbage i 1491. Tiggerlaug kendes også fra Polen og Ukraine.¹⁹

Tiggerlaugene var rent faktisk officielt godkendte laug, idet tiggerne af de verdslige myndigheder havde fået officiel licens – eller tiggertegn – til at tigge. Den sociale konsekvens af sådanne organisationer var stor, idet de legitimerede tiggernes eksistens og gav dem en plads i samfundets erhvervsstruktur. I lyset af fattigdommens og tiggeriets enorme vækst i 1500-tallet og de stadig flere og flere betlere, som efterhånden fyldte godt op i byernes gader, blev laugenes rettigheder dog atter inddraget, og tiggerlaug med særlige privilegier blev sjældnere.

Tiggertegn kendes i Danmark fra 1521-22, hvor det i Christian 2.s land- og bylov slås fast, at syge og krøblinge – de eneste der havde lov til at tigge – skulle bære et synligt tegn på deres klæder, og i 1587 bestemtes det, at byernes magistrater skulle udarbejde registre over alle ”værdige” fattige, som havde lov til at tigge. Var man blevet ramt af uheld og midlertidigt faldet tilbage – f.eks. ved brand eller skibbrud - kunne man få bevilget et tiggerbrev, der tillod en at tigge for et år ad gangen. Også skolepeblinge havde lov til at tigge deres brød ved folks døre ”som sædvanlig haver været”, dog måtte de ikke løbe ”efter fremmede vejfarende folk på gaden eller uden byen at tigge penninge”.²⁰ I England uddeltes der i London i 1524 400 tinmærker til ”værdige” tiggere og indbyggerne fik at vide, at de ikke måtte give almisser til tiggere uden dette tegn.²¹

I Stockholm indførtes tiggertegn i 1533, og - hvad der er ret interessant - igen i 1642 efter at tiggeri ellers havde været totalt forbudt i en længere årrække. I erkendelse af, at man ikke kunne stoppe tiggeriet, gjorde man en dyd af nødvendigheden, og legaliserede det til en vis grad. Mindst lige så interessant er det, at de i 1642 genindførte tiggertegn skulle administreres af kirken. Det ansvar for fattigforsorgen, som de verdslige myndigheder havde taget på sig efter Reformationen, blev altså atter overladt til kirken.²² Tiggeriet i Stockholm reguleredes atter med kirkeloven i 1686 og i den store tiggerforordning fra 1698, hvor det bestemtes at byens egne fattige havde lov til

at tigge, mens fremmede tiggere skulle udvises. Retten til tiggeri for de hjemmehørende fattige gentoges sågar i den svenske fattiglov fra 1763. Med andre ord var holdningen til tiggeri ganske anderledes i Sverige end i Danmark og de fleste andre vesteuropæiske lande.²³

I Spanien havde man allerede i 1393 forsøgt at organisere tiggervæsenet ved at indføre almissetegn for de enkelte byer,²⁴ og både den spanske fattiglov fra 1540 og dens efterfølger fra 1565 opererede med særlige tilladelser til værdigt trængende tiggere, som man måtte give almisse.²⁵ I 1424-25 påbød man i Skotland, at alle tiggere med officiel tilladelse til at udøve deres "profession" skulle bære "et vist tegn" som kendemærke.²⁶ I 1610 gav myndighederne i Bayern brandlidte ekstraordinære tilladelser til at tigge, ligesom fattigfolk, der havde siddet i tyrkisk fangenskab, fik samme rettighed. En dispensation som i 1655 også udstraktes til krigsveteranerne fra kejserriget og det bayerske kongedømmes hære.²⁷

Tiggerlaug og broderskaber

Arbejdsfællesskaber eller egentlige broderskaber blandt tiggere kendes også fra Middelalderens og Renaissancens skønlitteratur, og selvom det måske er tvivlsomt om litteraturen afspejler en faktisk eksisterende virkelighed, så er det vist, at den reflekterer skribenternes opfattelse af tiggerne, og sikkert giver en bredt accepteret forestilling blandt folk om, at mange tiggere var professionelt organiserede i laug og Kooperationer, der ofte grænsede til at være egentlige tyvebander.

Fra 1500-tallets Italien kendes f.eks. litterære værker om professionelle tiggere som Tommaso Garzonis *La piazza universale di tutte le professioni del mondo* og Giaccionto de Nobilis *Il vagabondo*. Den sidste udkom endda i hele 14 oplag på både italiensk og fransk i tiden op mod 1700. Fra Spanien kendes burleske værker som den anonymt udgivne *Lazarillo de Tormes* fra 1554 og Mateo Alemans *Guzmán de Alfarache*, der udkom i tidsrummet 1599-1604. Begge værker oversattes iøvrigt til italiensk. Også forfatteren til Don Quijote, Miguel Cervantes, publicerede burlesk litteratur om professionelle tiggerbander, f.eks. *Rinconete y Cortadillo*, der handler om den organiserede underverden i Sevilla.

I Frankrig udkom i 1596 Pechon de Rubys *La vie générale des gueux*, som genoptryktes flere gange. Også denne bog skildrede forskellige typer af tiggerlaug og beskrev tiggernes hierarkisk strukturerede organisationer. I England udkom i 1566 Thomas Harmans *A Caveat or Warning for common cursitors, vulgarly called Vagabonds*, og i 1590'erne udkom Robert Greenes serie af pamfletter med den fælles titel *Cony-Catching*. Fra Tyskland kendes "folke-

bogen” *Liber Vagatorum*, der udkom i flere oplag og udgaver, og hvori der advares mod tiggernes tricks og bedragerier. Selveste Martin Luther gav den sin anbefaling ved at skrive forord til udgaven fra 1528. Heri fremhævede han, at man ved at læse bogen, kunne lære at gennemskue ”*den falschen Bettlern und ihrer Bübbery*”.²⁸ Selvom disse skrifter hverken refererer til Italien, Spanien eller andre sydeuropæiske lokaliteter, skildrer de ikke desto mindre tiggerorganisationer af samme tilsnit som dem, vi finder i den sydeuropæiske litteratur. Bøger med lignende temaer kendes fra Schweiz, Nederlandene, Polen og flere andre lande.²⁹

Herhjemme har vi et sent eksempel på denne burleske litteratur i de love for det organiserede tiggerkompagni, som P. A. Heiberg publicerede i sin føljeton *Rigsdalerseddelens Hændelser* (1789-93). Heri skildres med stor udførlighed de københavnske tiggeres professionelle organisation, hvordan de opdeler byen imellem sig og systematisk bestikker stoderfogederne til at lukke øjnene for deres virksomhed. Heiberg kalder ligefrem byens tiggerorganisation for ”en vel indrettet Tigger-Stat (...) hvor indkomsterne straks deles og fortæres i tigger-klubberne”.³⁰ Og det var ikke bare Heiberg, som fremstillede Københavns tiggere på denne lidet flatterende måde. En lang række skribenter bidrog med lignende synspunkter i tidens aviser, ugeblade og tidsskrifter. Feks. den berygtede Niels Ditlev Riegels, der i sit *Københavns Skilderie* (1786-89) udstillede tiggernes professionalisme og usympatiske slåen plat på godgørende borgeres medfølelse.³¹

Forestillingerne om de professionelle tiggere og deres ”vel indrettede tiggerstat”, hvor hvert tiggerlaug havde sit særlige speciale, kommer også levende til udtryk i de retsafskrifter fra 1500-tallets Rom, som den engelske historiker Peter Burke har fremdraget. Angiveligt er der tale om autentiske afskrifter af forhør, som blev holdt over en række anholdte tiggere, og hvori de afslører, hvorledes ”tiggerstaten” i Rom er ordnet. Girolamo, der er en af de anholdte, fortæller således at tiggerne i Rom danner ”laug på samme måde som skomagere, skræddere, guldsmede osv”, og at de har inddelt byen i særlige territorier.

En anden af de anholdte, Pompeo, beskriver malende en højt specialiseret underverden, hvor tiggerne inddeles i særlige laug alt efter deres speciale: ”Imellem os fattige tiggere er der forskellige broderskaber (...) Det første kaldes Grencetti-broderskabet, det er dem, som stjæler folks punge, mens de blandt mængden i kirkerne beder om almisse (...) det andet kaldes Sbasiti-broderskabet og består af dem, som foregiver at være syge og ligger på jorden som om de var døende, mens de konstant sukker og kræver almisser. Det tredje kaldes Baroni-broderskabet [svindlerne], de er raske og kan stå på benene [stanno in piedi] og de er hårdføre betlere, som ikke vil arbejde”.

Dernæst opregner Pompeo 19 grupper ialt, heriblandt *I Rabrunati*, som foregiver at have epileptiske anfald eller at være besatte, og som, takket være et stykke sæbe, fremstår med en passende mængde skum og fråde om munden; *I Dabbelolmi*, som hævder at være undsluppet fra tyrkisk fangenskab og bærer jernkæder om halsen; *I Formigotti*, som går for at være afdankede soldater; *I Pistolfi*, som foregiver at være præster; *I Burchiaroli*, som stjæler brød fra forbipasserende vogne og *I Biganti*, børn som står på gadehjørnerne og synger salmer. De nævnte forhold er (desværre) næppe autentiske. Snarere er der tale om litterære frembringelser, der prøver at fremstå som billeder af virkeligheden. Under alle omstændigheder giver de dog, sammen med den øvrige litteratur fra perioden, et godt billede af folks opfattelser af tiggerne som tyve og bedragere, der samlede sig i bander og narrede godtfolk.³²

Når tiggerne indgik i egentlige laugsdannelse og broderskaber var der ikke blot tale om udspekulerede måder at franarre folk deres penge på. Der var også tale om en i datiden helt almindelig måde at søge tryghed på i en usikker verden. Hvis man stod uden et socialt netværk, var man for alvor på den, hvis uheldet ramte. Overalt i det førmoderne Europa søgte ligesindede sammen i moralske og økonomiske fællesskaber, hvor man dels forpligtede sig til at hjælpe hinanden, og dels lovede ikke at søge vinding på de øvriges bekostning. Det er sådanne tanker, der f.eks. ligger bag dannelsen af laug blandt byernes håndværkere og landsbyernes bønder.

Også de øvrige sociale grupper i samfundet – adelen, gejstligheden, officererne, de menige soldater og matroser – indgik i sådanne moralske fællesskaber. Det er derfor ikke mærkeligt, hvis også tiggerne søgte fællesskab med hinanden i en utryk og krigerisk verden.³³ Tiggerne udøvede trods alt en særlig profession med egne teknikker og faglige krav, og ligesom håndværkerlaugene havde man særlige overgangsriter, ceremonier og statushierarkier.³⁴ At være fuldtidstigger var en krævende profession, der nødvendiggjorde en omfattende viden om livet på gaden. Den succesrige tigger måtte være 'streetwise'.

Reformation og tiggeri

Reformationen i første halvdel af 1500-tallet regnes gerne som den begivenhed, der i de protestantiske lande førte til et nyt syn på fattigdom og især på tiggerne. Med Reformationen forsvandt officielt forestillingen om, at mennesket via gode gerninger kunne påvirke sin situation i det hinsidige. Dermed forsvandt – igen officielt – også forestillingen om, at man kunne påvirke sin mulighed for at blive frelst ved at give almisser til tiggere. I den lutherske ortodoksi var det nemlig et fast dogme, at mennesket intet selv kunne gøre for

at påvirke sin fremtidige salighed – altså bortset fra at tro. Mennesket kunne kun frelses ved troen alene. Hermed forsvandt også ældre tiders kontraktlige sammenhæng mellem almissegiveren og almissemodtageren. Kontrakten eller vareudvekslingen blev annulleret, og tiggerne mistede deres religiøse rettighed og funktion som "fødselshjælpere" for velstillede mennesker, der ville lette adgangen til det himmelske ved at give almisse.

Fokus flyttedes dermed også fra almissegiverens og dennes fromme handling til spørgsmålet om den fattige tiggers trang. Var tiggeren nu også en "værdigt" trængende person? Eller var han blot en dovenkrop, der ikke gad arbejde for føden? Da tiggeren ikke længere kunne levere en modydelse i form af forbøn for den ædle giver, havde han intet andet at betale tilbage med end sin blotte taknemmelighed. Og herved rykkedes tiggerens moralske habitus ind i centrum for almissegivningen. Den skiftede karakter og der kom stadig større fokus på, om tiggeren var "værdig" eller "uværdig".

Reformationen ændrede imidlertid ikke alt med ét slag. Som Peter Wessel Hansen har påvist i sit bidrag til denne bog, var det kun på overfladen, at opfattelsen af tiggerne ændrede sig. Under den luthersk-ortodokse politur florerede allehånde religiøse forestillinger, der i bund og grund var 'katolske', til langt op i det 18. århundrede, og selv præster og højtstående embedsmænd plæderede i virkeligheden for religiøse forestillinger, der var uforenelige med det lutherske trosgrundlag. Forestillingen om almissegivningens fromme karakter levede således videre blandt de fleste. Den magisk-religiøse tankeverden lod sig ikke sådan udrydde, og så længe den luthersk-ortodokse kirke selv var fortaler for, at det via magi eller via bønner rent faktisk var muligt at påvirke såvel de himmelske som de djævelske magter, så længe var det også svært at udrydde forestillingerne om almæssens religiøse dimension.³⁵

Af Reformationen fulgte dog som en naturlig konsekvens, at de gejstlige klostre i de reformerede lande blev lukket og dermed forsvandt også klostrenes årlige almisseuddelinger og hele sociale arbejde. I stedet tog de verdslige myndigheder over, og lod som erstatning for de katolske "milde stiftelser" anlægge hospitaler (dvs. fattiggårde) og såkaldte "sjæleboder" for fattige. Man systematiserede også indsamlingen af almisser ved at lade fattigtavler gå rundt i kirkerne, hvor de godgørende kunne yde en skærv til de fattige på en måde, der bedre kom de "værdigt" trængende til gavn. De indsamlede beløb distribueredes nemlig til hospitalerne og sjæleboderne, hvor kun "værdigt" trængende fik del i dem. Der opstod således et verdsligt fattigvæsen, der tog over, hvor den katolske kirke havde sluppet.

En anden konsekvens af Reformationen var, at myndighederne i højere grad begyndte at bekæmpe det udbredte tiggeri. Tiggeriet kunne ikke længere legitimeres med religiøse forestillinger om sonegaver og aflad, gode gernin-

gers indflydelse på livet efter døden mv., hvorfor det nu i stedet betragtedes som et – om end ind til videre åbenbart nødvendigt – onde, der skulle bekæmpes. Herom vidner de mange udkomne forordninger fra 15- og 1600-tallets Nordeuropa, der enten regulerede eller forbød tiggeri.

En faktor, der også synes at have spillet ind, er datidens opfattelse af, at tiggerne blev stadig flere og flere. Såvel i 15-, som i 16- og 1700-tallet høres idelige klager over det stigende antal fattige og dermed også af et stigende antal tiggere. Efter alt at dømme var man ikke helt galt på den.³⁶ Efter en dramatisk nedgang i befolkningstallet i forbindelse med Den sorte død i midten af 1300-årene, var befolkningstallet omkring 1500 igen oppe på samme niveau som ved pestens udbrud i 1348, og derefter steg og steg befolkningstallet, mens samfundets ressourcer ikke steg tilsvarende. Man regner med, at befolkningstallet i Europa steg fra omkring 65 mill. til ca. 127,5 mill. i perioden mellem 1500 og 1750, og væksten var størst i tiden før 1625.

Efter 1750 indtraf igen en voldsom stigning i befolkningstallet og den europæiske befolkning blev næsten fordoblet i tiden frem til 1900, og heri er ikke medregnet de ca. 50 mill. europæere, som i perioden 1840-1914 emigrerede til oversøiske lande som Amerika, Australien mv. Befolkningstallet steg med en hast, som ressourcerne slet ikke kunne holde trit med.³⁷ I landsbyernes jordfællesskaber lå fordelingen af gårde og huse fast, og i byerne holdt laugene mange nytilkommere ude. Konsekvensen blev en stigende pauperisering af de europæiske befolkninger.³⁸

Send dem hjem

Sondringen mellem værdige og uværdige tiggere – mellem syge, gamle og børn på den ene side og raske, arbejdsføre betlere på den anden – var imidlertid ikke en sondring, der først opstod med Reformationen. Sondringen var også blevet foretaget hos flere middelalderlige (katolske) teologer. I den middelalderlige gejstlige litteratur kan der således findes talrige eksempler på, at man forsøgte at sondre mellem værdige og uværdige trængende. Herhjemme er det kendt, at allerede Christian 2. (1513-23), som nævnt, med land- og bylovene i 1521-22 indførte tiggertegn til værdige tiggere, mens de uværdige skulle uddrives af byerne, hvis ikke de ville arbejde. Men betleri som sådan, var stadig en accepteret levevej for de ikke-arbejdsføre.³⁹

Arbejde var en dyd og flere af kirkefædrene såvel som teologerne og juristerne, fremhævede, at man var nødt til at skelne mellem de forskellige slags fattige og nægte almisser til dem, der var i stand til at arbejde. Lediggang og løsgængeri blev fordømt, ligesom kirken i flere tilfælde godkendte, at de verdslige myndigheder tog initiativer til at komme tiggerproblemet og løs-

gængeriet til livs.⁴⁰ Også før Reformationen fandtes der altså en særlig religiøs holdning til arbejdet, ligesom det heller ikke kun var i de protestantiske lande, at arbejdet betragtedes som noget nærmest sakralt. Lignende anskuelser vandt også frem blandt katolikkerne. I Frankrig blev arbejdet f.eks. fremstillet som en slags askese, idet det hed sig, at der var tre hovedgrunde til at arbejde: For at tjene sit brød; for at undgå dovenskab og lediggang og for at ”gøre bod og fortjene Himlen”. Såvel protestantiske som katolske reformatorer fremstillede i 1500-tallet arbejdet som en hellig pligt. Denne noget eksalterede opfattelse af arbejdet skulle vokse til stadig nye højder i 16- og 1700-tallet.⁴¹

Så tidligt som i 1200-tallet fortælles der om uddeling af tiggertegn til værdige fattige, der mod forevisning af tegnet kunne blive bispist ved fyrstens bord. Introduktionen af et sådant system signalerede en ny tendens hen mod en strengere kontrol med de fattige, hvor man også så på den enkeltes trang. Uddeling af tiggertegn var i sagens natur i modstrid med den katolske lære om, at det var de gode gerninger, der talte, ikke almissemodtagerens trang. Det vigtigste element i almissegivningen var giverens psykologiske intentioner. Opfattelsen af, at nogle fattige var værdige, mens andre var uværdige ses også i et eksempel fra 1300-tallets Firenze, hvor en velstående borger i sit testamente bestemte, at hans efterladte formue skulle uddeles blandt byens fattige, men på en sådan måde, at ingen fik en større del af kagen end de øvrige. Man samlede derfor de fattige i kirkerne på et givet tidspunkt, hvor de modtog deres del af donationen, mens de én for én defilerede ud af kirken. På denne måde blev 17000 fattige florentinere betænkt.⁴²

Kampen mod tiggerne og forsøget på at skelne mellem rette trængende og dovne snyltere forløb dog ikke uden modstand. Mange katolske teologer kæmpede imod de nye tendenser og forblev trofaste mod de ældre traditioner for almissegivning, som en afgørende vej til den enkeltes frelse. Domingo de Soto, prior for klosteret i Salamanca, understregede f.eks. i 1545, at almissegivning burde være tilladt, således at den rige kunne udøve gode gerninger, og i slutningen af 1550'erne skrev kardinal Siliceo fra Toledo, at ingen skulle lukke døren for en fremmed tigger. At hjælpe de fattige bragte åndelige gevinster. Forslagene om at indføre registre over værdige fattige og jage de uværdige ud af byerne bragte derfor også mange katolske teologer i oprør.⁴³

I flere større europæiske byer begyndte myndighederne allerede i Senmiddelalderen at tage hånd om tiggerproblemet ved at skabe et organiseret fattigvæsen, og det betød, at man måtte vurdere, hvem der trængte til hjælp, og hvem der blot var arbejdssky løsgængere. De første forsøg med anlæggelsen af verdsligt drevne hospitaler gjordes i 1300-tallet, og ved indgangen til 1400-tallet fandtes de i mange større europæiske byer.⁴⁴ I København indrettedes det første verdsligt drevne hospital i 1530, da byens tre gejstlige fattig-

gårde (St. Jørgen, St. Anna/St. Gertrud og Helligåndshuset) blev sammenlagt under navnet Helligåndshospitalet. Hospitalet skulle styres af Københavns borgmester og rådmænd, som beskikkede en forstander, mens fire af byens borgere førte tilsyn med den nye stiftelse.⁴⁵

Med de verdslige myndigheders indtrængen på det område, som tidligere havde været forbeholdt kirken, forsøgte man sig flere steder med et generelt forbud mod tiggeri i det offentlige rum. Det var f.eks. tilfældet i den sydtyske by Nürnberg, som blev en af de europæiske foregangsbyer på dette felt. Allerede i 1400-tallet havde bystyret i Nürnberg lagt restriktioner på tiggeriet, således at kun særligt udvalgte fattige blev givet et tegn, der tillod dem at tigge. Der udpegedes en særlig embedsmand – en *Bettelherr* – som skulle føre tilsyn med tiggerne, stå for uddelingen af tegn til de værdigt trængende og føre et register over alle fattige. To gange årligt skulle han foretage detaljerede undersøgelser af de enkelte fattiges forhold, og tiggere, der ikke hørte hjemme i Nürnberg, måtte ikke opholde sig i byen i mere end tre dage ad gangen. Selvom disse foranstaltninger næppe havde den helt store effekt viser de ikke desto mindre, at de verdslige myndigheder var begyndt at tage hånd om de sociale problemer og ikke længere ville lade det være op til kirken at stå for den sociale omsorg.⁴⁶

Inspireret af de nye tiltag i Nürnberg lod magistraterne i Lyon, Nimes (Frankrig) og Ypres (byen Ieper i Flandern)⁴⁷ anlægge verdsligt drevne hospitaler. I 1478 rationaliserede man således ved sammenlægninger af forskellige små stiftelser hospitalsdriften i Lyon, mens man i Nimes i 1483 anlagde et hospital under betegnelsen *Hôtel-Dieu* – Guds hus. I første omgang koncentrerede man sig om at tage hånd om problemet med de mange tiggere og omstrejfere. Stadig var det dog mest almindeligt, at byernes hospitaler – som vel at mærke ikke var sygehuse, men boliger for fattige – blev drevet af kirken eller oprettet af private donatorer, og de verdslige myndigheder spillede fortsat en perifer rolle inden for socialforsorgen.⁴⁸

Selvom offentligt legitimeret tiggeri og almissegivning fortsatte ved siden af myndighedernes centralisering af hospitaler mv., betød det ikke, at man også ønskede at sanktionere offentligt tiggeri fremover. Der var snarere tale om en tilstand, man endnu ikke var i stand til at håndtere, men som man klart ønskede at gøre op med, når lejlighed bød sig. Almissegivning på byens gader, uden skelen til om den tiggende var en værdigt eller uværdigt trængende betød nemlig, at store pengesummer gik i de forkertes lommer – dvs. de bevidst arbejdssky elementers – ligesom det kunne opfattes som en opmuntring til lediggang. Tiggeri var moralsk forkert, da det animerede den dovne til fortsat dovenskab, ligesom det var en udbredt opfattelse, at tiggerne ikke brugte almisserne på en måde, der var i overensstemmelse med en kristelig ånd. De blev ødet bort.⁴⁹

Juan Luis Vivés. Den portugiske fattigvæsenreformator, der lagde sig ud med store dele af den katolske gejstlighed, da han foreslog, at man indførte en skelnen mellem værdige og uværdige fattige (Københavns Stadsarkiv).

I flere af den berømte renaissancehumanist Erasmus af Rotterdams værker fordømtes tiggeri og lediggang på lignende vis, og især fremhævede Erasmus dyden ved arbejde og det lastefulde i lediggang. Det er dog ikke Erasmus, der regnes som foregangsmanden for de nye tanker om værdige og uværdige fattige, og de foranstaltninger, der skulle tages imod de sidste. Det er derimod teologen og humanisten Juan Luis Vivés, som i årene 1524-27 opholdt sig ved Henrik 8.s hof. I 1526 udgav han på opfordring af byrådet i den flandriske by Brügge værket *De subventione pauperum* (De fattiges understøttelse), hvori han skitserede et program for, hvordan man kunne komme tiggeriet i byen til livs. Bogen fik en enorm udbredelse og kom hurtigt til at udgøre det førende humanistiske program inden for den tidlige moderne periodes sociale forsyng. Bogen oversattes endda fra latin til spansk, italiensk og fransk.⁵⁰

I bogen skelnede Vivés mellem fattige, som var værdige til at modtage almisser og blive forsørget af det offentlige, og fattige, som var sunde og raske, men ikke gad arbejde. Vivés fremhævede, at det verdslige bystyre måtte skride ind over for kirkens uskik med at uddele almisse til alle og enhver uden skelen til deres omstændigheder. Myndighederne burde i stedet foretage en årlig registrering af alle byens tiggere og omstrejfer, og forsøge at identificere, hvem der var fremmede betlere og hvem der retteligt hørte til i byen. Udenbys bet-

lere skulle sendes tilbage, hvor de kom fra, mens lokale tiggere skulle modtage hjælp fra det offentlige. Det var, pointerede Vivés, de politiske leders pligt at sørge for de fattige.⁵¹ Det var imidlertid ikke kun for de fattiges blå øjnes skyld, at de skulle modtage hjælp. Det handlede derimod om en erkendelse af, at fattigdom, lediggang og tiggeri var det første skridt på vejen til egentlig kriminalitet, og derfor burde man forebygge, i stedet for blot at bekæmpe.⁵² For at bruge et udtryk fra vore dages politiske vokabularium, så handlede det om at skabe en større social sammenhængskraft og undgå, at bysamfundene brød fuldstændigt sammen under vægten af tilrejsende betlere.

Sagen var imidlertid ikke så enkel endda. Ifølge den katolske ortodoksi var tiggerne en integreret del af Guds store plan for menneskeheds frelse, og ved at forbyde tiggeri eliminerede man på samme tid menneskets mulighed for at sone sine synder gennem almissegivning. Vivés' tanker var derfor et brud med den rette lære, hvorfor han i virkeligheden gjorde sig skyldig i kætteri – og det samme gjaldt Magistraten i Ypres, som var den første urbane myndighed i Vesteuropa, der implementerede lignende foranstaltninger (i 1525). Magistraten i Ypres, som da også af de lokale munkeordener beskyldtes for kætteri, henvendte sig derfor til det teologiske fakultet på Sorbonne-universitetet i Paris for at få en afklaring på spørgsmålet, og i 1531 afgjorde eksperterne, at selvom de nye tiltag ikke var i uoverensstemmelse med sand kristen pietet, så var et forbud mod tiggeri direkte kættersk. Og hvis myndighederne i Ypres overvejede at anvende kirkens midler til uddeling blandt fattige, ja så var det ikke i tråd med pavekirkens dogmer, men derimod et værk inspireret af vantro valdensere, wycliffianere og lutheranere! Da først Magistraten i Ypres havde taget skridtet hen imod et verdsligt ordnet fattigvæsen, fulgte andre flamske og franske byer imidlertid efter: Lille i 1527, Oudenaarde i 1529, Mons og Valenciennes i 1531.⁵³

Beskyldninger om kætteri ramte også den franske humanist og teolog Jean de Vauzelles, som i 1532 på tryk havde opfordret myndighederne i Lyon til at reformere byens fattigforsorg. Han blev omgående imødegået af dominikaneren og inkvisitoren Nicolas Morin som fandt, at Vauzelles' skrift var et angreb på den katolske tro. Ja faktisk burde Magistraten i Lyon snarere frygte kættere og vantro som Vauzelles end en hob stakkels fremmede, fattige betlere.⁵⁴

Juan Luis Vivés' program for reformering af byernes fattigvæsen var sikkert inspireret af de reformer i Strasbourg og Nürnberg (1522), som var blevet igangsat et par år tidligere, mens reformerne i Ypres på bogens udgivelsestidspunkt kun havde et par måneder på bagen. Kernepunktet i Vivés' program var, at hospitalerne og sjæleboderne skulle bortvise alle de fattige, som ikke havde en god grund til at være der – dvs. de sunde, de raske og de ar-

bejdsføre. De øvrige ”værdige” fattige skulle sættes til arbejde så meget deres sygdomme og skrøbeligheder tillod dem. Når de indlagte syge var blevet kurerede, skulle også de sættes i sving, så de ikke fik smag for lediggang og mangelighed. Tiggere, som var sunde og raske, men som ikke var fast bosiddende i byen, skulle sendes ”hjem” og bystyret skulle forsyne dem med tilstrækkelige midler til hjemrejsen.

Byernes hospitaler skulle samles og administrationen centraliseres, således at man kunne få mere ud af de økonomiske midler, som var tillagt de forskellige stiftelser. Så ville man sikkert finde ud af, at man faktisk havde tilstrækkeligt med midler til at drive de verdslige institutioner, især da, når de også fik tilført indkomsterne fra salget af de fattiges produktion på hospitalerne. De verdslige myndigheder skulle derfor overtage kontrollen med alle hospitaler i byerne og de kunne - og i særlige tilfælde burde de - supplere de økonomiske midler med de beløb, som indsamledes i kirkernes fattigbøsser. Kirkens rolle i dette projekt omgik Vivés derimod med passende diskretion. Han priste kirken for dens hidtidige indsats på området og håbede, at kirken fortsat ville opmuntre til godgørelse og medfølelse.

Vivés viede et helt kapitel til imødegåelse af den forventede kritik af hans program. Der ville sikkert, sagde han, være folk som ville forsvare de fattige mod bortvisning fra byerne, mens de fattige selv nok ville vægre sig mod at skulle arbejde for deres almisse. Sådanne indvendinger måtte man dog se bort fra. Hårdt skulle sættes mod hårdt, hvis problemet skulle løses, eftersom reformprogrammet uden tvivl ville bringe mange fordele i fremtiden: De hygiejniske forhold i byerne ville bedres og forbrydelser reduceres, når det konstante input af kriminelle og fremmede tiggere blev standset. En by uden tiggere var en beundringsværdig ting, og dens ry ville kun vokse, pointerede Vivés.⁵⁵

Luther og tiggerne

Diskussioner om fattigdom og offentligt tiggeri var en væsentlig del af Reformationstidens teologiske debatter. Kritik af de katolske barmhjertighedsdoktriner var således en integreret del af protestanternes religiøse og kirkepolitiske programmer. Især stod forestillingen om de gode gerninger og deres indflydelse på livet i det hinsides for skud. Martin Luther harcellerede i flere af sine skrifter over katolikkernes manglende fattigforsorg og deres sanktionering af det offentlige betleri, især kendetegnet ved tiggermunkene. Grundstenen i Luthers lære var, at menneskets pligter som kristen og som medlem af det menneskelige samfund kendetegnedes ved to love: evangeliernes guddommelige lov, som styrede og regulerede Kristi rige, og den naturlige

lov, som styrede menneskenes rige på jorden. Ifølge denne doktrin besad de verdslige autoriteter og lovgivere en særlig autonomi i styrelsen af deres jordske riger. Her herskede den naturlige lov.

Luthers tankegang fik store konsekvenser for synet på de fattige i de luthersk-reformerede lande. I det programmatisk hovedværk *An den christlichen Adel deutscher Nation von der christlichen Standes Besserung* fra 1520, hvor Luther fremlagde sit program, findes således en særlig sektion viet til det omsiggribende tiggerproblem. Og Luther var klar i målet: "Det er af den største vigtighed, at man fuldstændig udrydder tiggeriet af den kristne verden. Ingen kristen må tigge om almisser". Derpå opremsedes hvilke foranstaltninger, de verdslige myndigheder skulle iværksætte for at hæmme betleriet. Systemets fundamentale princip bestod i, at enhver by skulle påtage sig ansvaret for sine egne tiggere og nægte fremmede tiggere adgang. Endvidere måtte man kun forsørge de "værdige" tiggere – altså de syge, de gamle og de mindreårige – som ikke kunne tage vare på sig selv, mens vagabonder og kriminelle, som blot 'simulerede' skulle afvises.

De lokale myndigheder skulle nedsætte særlige kommissioner eller direktioner, som i samråd med sognepræsterne skulle være ansvarlige for organisationen af fattighjælp. Og, hvad der især var væsentligt for Luther, de fattige skulle ikke forsørges på en så overdådig måde, at de fik smag for lediggang. De skulle kun have tilstrækkeligt til, at de hverken døde af sult eller kulde. Det ville, hævdede Luther, være uretfærdigt at tillade nogen at leve i lediggang, mens de profiterede, ja måske endda berigede sig selv, på bekostning af dem, som arbejdede og som gav dem almisse. Tiggeri forstyrrede det kristne samfunds harmoni og måtte rykkes op med rode. Midlet hertil var et detaljeret program for reformering af den verdslige fattigforsorg.

I Luthers hjemby Wittenberg blev der i 1522, på foranledning af Andreas Karlstadt, organiseret et nyt verdsligt fattigvæsen i overensstemmelse med de lutherske principper. I Wittenberg skabte man for første gang en samlet "fællespulje", hvorfra man kunne administrere hospitalerne og velgørenhedsinstitutionerne. Indsamlingen af penge skete gennem centralt administrerede kollektorer til gavn for de fattige. Luther var begejstret for Karlstadts initiativ og året efter, i 1523, opstillede han selv en lignende ordning for den lille by Leisnig i Sachsen. Luthers reglement redegjorde detaljeret for, hvorledes fattighjælpen skulle administreres. En kommission, udnævnt og kontrolleret af byens myndigheder, var ansvarlige for fattigmidlerne, de skulle holde regnskaberne, organisere almisseuddelingen og i nødstilfælde give rentefrie lån til folk fra menigheden, som var blevet ramt af ulykkelige omstændigheder.

Luther var så begejstret for sit reglement, at han lod det trykke og distribuere med et forord, hvori han opfordrede alle byer til at følge Leisnigs ek-

sempel, og i de følgende år fulgte flere tyske byer anvisningerne.⁵⁶ Allerede samme år havde en række andre tyske byer imidlertid taget initiativ til en verdslig ordning af deres fattigvæsen. I foråret 1522 havde bystyret i Augsburg gjort det, og et par måneder efter fulgte Nürnberg trop. Særlig Nürnbergs forholdsregler honorerede de krav, som Luther havde opstillet for Leisnig. De nye idéer smittede og snart implementerede man lignende ordninger i Altenburg, Strasbourg, Regensburg og Kitzingen.⁵⁷

Etableringen af centrale fonds for midler til de fattige blev nu et af kendetegnene på protestantismens fremgang i Tyskland. I praksis slog initiativet imidlertid ikke til, da mange lokale magistrater brugte pengene til alt muligt andet end hjælp til de fattige. Luther klagede ofte over disse tingenes tilstand, og pålagde myndighederne at følge de kristnes pligt til barmhjertighed.

Også i sit forord til den tyske udgave af *Liber Vagatorum* opfordrede Luther, som nævnt, kristenheden til kamp mod tiggerne, og han anbefalede, at man udarbejdede registre over de fattige, og sikrede at man kun understøttede de virkelig trængende. Han tilføjede, at løsgænger og vagabondering ville blive udryddet, hvis der kun blev givet hjælp til de værdigt trængende: "Wenn jede Stadt sich ihrer Armen so annähme, wäre solcher Betrügeri [tiggeri] bald gesteuert und gewehrt".⁵⁸

Luthers tanker var dog ikke enestående, ligesom de ikke var nye. De tog generelt udgangspunkt i den middelalderlige tradition og var et mix af ældre katolsk teologi og verdslig, juridisk-administrativ praksis. Som det ses, lå hans tanker i direkte tråd med Juan Luis Vivés' og Jean de Vauzelles programmer for reformering af fattigvæsenet i byer som Ypres og Lyon. Lighederne mellem de katolske og lutherske tanker om et verdsligt styret fattigvæsen viser derfor, at tankerne i bund og grund ikke så meget var dikteret af religiøse doktriner, som på en stigende bevidsthed om, at fattigdom var et socialt problem, der måtte gøres noget ved. Såvel reformatorerne som den katolske tros ortodokse forsvarere interesserede sig levende for problemet med tiggere og fattigvæsen, og de polemikker, som de nye tiltag affødte, bestod af andet og mere end teologiske disputer.⁵⁹

Ressourceknaphed og forarmelse

Fra 1500-tallet og frem var de europæiske tiggere konstant i farezonen for at blive jaget ud af byerne. Såvel i katolske som i protestantiske lande. De urbane myndigheders tiggerpolitik var dog temmelig inkonsekvent. Til tider tolererede man tiggerne og lod dem være i fred, til andre jagede man dem skånselsløst. Foranstaltningerne varierede fra land til land, fra by til by. Snart blev de med kort varsel hovedkulds udvist med trusler om korporlig straf, hvis de

ikke adlød, og snart blev der, før de blev jaget ud, delt gratis brød ud til dem, så de havde noget at stå imod med på rejsen. Det sidste skete som regel i tider med hungersnød. I april 1539 beordrede myndighederne i den spanske by Zamora f.eks. alle fremmede tiggere til at samles på St. Julian-broen mellem kl. 7 og 10 om morgenen, hvor de ville modtage brød og penge. Derpå skulle de forlade byen. I Strasbourg blev raske og arbejdsføre tiggere i 1523 ligeledes deporteret med fyldt mave og penge på lommen.⁶⁰

Et alternativ til at jage tiggerne på porten, var at sætte dem til tvangsarbejde. Det var en fremgangsmåde, som vandt frem overalt i Vesteuropa i 1500-tallet. I Paris lagde man uforbederlige omstrejfer i jern og lod dem under skarp bevogtning arbejde på byens fæstningsværker. Det samme gjorde man i Rouen i 1586. I Grenoble satte man i 1545 indfangne tiggere til vejarbejde og fabriksarbejde, mens de fattige i Aix-en-Provence i 1564 blev sat til at feje gader og rense kloakker. I den italienske by Perugia satte man i 1591 over 3000 af byens fattige til tvangsarbejde på fæstningsværkerne.⁶¹

I slutningen af 1500-tallet og gennem hele 1600-tallet skete der over hele Vesteuropa en ændring i opfattelsen af ikke bare tiggere og omstrejfer, men også af fattige som helhed. Mange byer oprettede verdslige fattigvæsenstykter, som havde til formål at registrere de fattige, uddele tiggertegn til de værdige, og lade udenbys tiggere og omstrejfer indfange og sætte til forskellige former for tvangsarbejde. I København skete det i 1539 ved den store kirkeordinans, hvor det pålagdes kirken og Magistraten i fællesskab at udnævne diakoner (fattigforstandere) til at føre tilsyn med de indsamlede midler og sørge for, at almisen kom i rette hænder,⁶² mens de uværdige skulle sættes til tvangsarbejde på Flådens værft Bremerholm, hvor de "ulydige og skalkagtige mennesker og løsgængere" blev lagt i jern. Efter 1605, hvor der oprettedes et tugthus i byen, blev de arbejdsduelige tiggere i stedet sendt hertil, mens de øvrige fortsat kom i jern på Bremerholm.⁶³

En anden tendens i 15- og 1600-tallet var at samle alle de fattige på særlige anstalter – såkaldt almindelige hospitaler – således at man havde bedre styr på, hvem der var værdige og hvem der var uværdige. Denne bevægelse startede i det nordlige og centrale Italien og bevægede sig derefter over Frankrig til Nordeuropa. I Frankrig gik man hårdest til værks, idet man indfangede de fattige og med eller mod deres vilje installerede dem i store hospitaler. Over 1000 tiggere af begge køn blev f.eks. i den anden halvdel af 1500-tallet indfanget og lukket inde i *Hôpital St-Germain* i Paris.

I første omgang var dette initiativ en enlig svale, men i 1620'erne tog myndighederne i Lyon ideen op, og spærrede de fattige inde i byens hospital – *Notre Dame de la Charité*. En lang række provinsbyer fulgte nu efter: Reims i 1629, Aix-en-Provence i 1640, Orléans i 1642, Marseille og Dijon i 1643,

Montpellier i 1647, Toulouse, Angoulême og Béziers i 1650 og endelig Tours i 1656. I Paris oprettede man i 1656 et almindeligt hospital – Hôpital Générale – hvor man samlede en række mindre institutioner under fælles tag og fælles administration, og i 1662 udstedtes et kongeligt edikt som befalede, at alle de øvrige større byer i Frankrig skulle følge Paris' eksempel og lukke de fattige inde i "almindelige hospitaler".⁶⁴

Lignende foranstaltninger, omend i langt mindre skala og med langt mindre succes, blev iværksat i andre europæiske lande. For det meste skyldtes det, at der var en skrigende uoverensstemmelse mellem de økonomiske midler, der var til rådighed for fattigvæsenet, og så det voksende antal af pauperiserede mennesker i 15- og 1600-tallets Europa.⁶⁵ Ikke mindst 30-årskrigen betød, at tusindvis af mennesker måtte gå fra hus og hjem og mange var nødt til at ty til livet på landevejene i kampen for overlevelse. Særligt det sydvestlige Tyskland var hårdt ramt. Tyske forskere regner med, at omkring 70 pct. af den sydvesttyske befolkning døde på grund af krigen og dens følger: Sygdom, hungersnød og forarmelse. I enkelte byer og landsbyer i selve krigszonen blev op til 90 pct. af indbyggerne udryddet: I Hertugdømmet Württemberg levede i 1618 ca. 400.000 mennesker. I 1648 var der kun ca. 50.000 tilbage. I Grevskabet Henneberg levede der før krigen ca. 60.000 mennesker, efter krigen kun godt 16.000. Frankenthal i Pfalz havde før krigen haft 18.000 indbyggere. Efter krigen var der kun sølle 340 tilbage! Og sådan kunne man blive ved. Adskillige byer, landsbyer og regioner blev stort set affolket, og det menes at op mod 11 millioner tyskere mistede livet som følge af krigen.

En anden konsekvens var, at aldersfordelingen blev fuldstændig ændret. Tilbage var de gamle og de invalide på den ene side, og børn og unge på den anden. Voksne i den arbejdsdygtige alder var der til gengæld ingen af. Det gik igen ud over landbruget og jordens dyrkning, og førte til massiv hungersnød. Det førte også til, at et utal af mennesker forvandlede fra bofaste til farende folk: Adel, studenter, skolepeblinge, syngepiger, afskedigede lærere og skribenter, afdankede soldater, fattige enker og forældreløse børn, hed det i en beskrivelse 20 år efter krigen slutning, kunne nu findes blandt landevejenes tusinder af hjemløse og forhultede eksistenser.⁶⁶ I visse områder, f.eks. i dele af Schweiz, var befolkningen så plaget af tiggere og omfarende røvere, at der i 1630 udstedtes et mandat, der gav enhver lov til at fange og indespærre tyvagtige omstrejfer, og holde dem fast til myndighederne kunne tage affære. Kunne det ikke lade sig gøre, havde man tilladelse til at slå dem ihjel!⁶⁷

I tiden efter freden i Westphal og krigen slutning voksede fattigdomsproblemerne eksplosivt. Tysk forskning har vist, at armoden og fattigdommen i det 18. århundredes mange tyske småstater var enorm: Det skønnes, at omkring 10 pct. af Tysklands befolkning var omvandrede løsgængere, og

i særlige områder, f.eks. i det katolske Sydvesttyskland, hvor der stadig var mange klostre og hvor der fandt uddelinger af almisser sted, var der pr. 1000 indbyggere i snit 260 tiggere.⁶⁸ Af samme grund forbød myndighederne i de katolske dele af Schweiz i 1777 klostrene at uddele almisser til fremmede tiggere. Almisseuddelingen tiltrak nemlig fattige løsgængere fra nær og fjern, som siden strejfede rundt i landområderne og tiggede hos bønderne.

Flere tiggere tyede endda til at konvertere til katolicismen for på denne måde at erhverve almisse i klostrene og hindre, at de blev sendt "hjem" til de reformerede områder, hvor de kom fra. Under skin af at være forfulgte på grund af deres tro, kunne de forblive i de katolske områder og lade sig føde af klostrene.⁶⁹

Også i storbyerne var antallet af forarmede og tiggere enorm: I Berlin udgjorde fattige og tiggere ca. 8-10 pct. af byens befolkning, og i Köln regnede man med, at ca. en fjerdedel af indbyggerne var tiggere! I 1790 fortælles det om de mange betlere, at deres skamløshed og frækhed er nået til uanede højder: "Bekanntlich geht die Unsittlichkeit der Bettler in Köln soweit, dass sie den Müssiggang systematisch betreiben und ihre Plätze an den Kirchentüren erblich hinterlassen oder zum Heiratsgut ihrer Töchter schlagen".⁷⁰

Til sammenligning kan det anføres, at det ikke stod stort bedre til i København: Mens det københavnske fattigvæsen i 1708 kun havde haft 368 personer under forsørgelse (tallet siger selvfølgelig ikke noget om det totale antal fattige i byen), havde man i 1731 3111 personer at understøtte. Og i dette tal er endda ikke medregnet de fattige, som boede i Vartov hospital og i byens mindre stiftelser (Povl Fechtels Hospital, Brøndstræde Hospital og Abel Cathrines Stiftelse). I perioden 1736-40 havde byens fattigvæsen i gennemsnit ugentligt forsørget 1226 fattige; i perioden 1751-55 var det steget til 2283. I dette tal er ikke medregnet de fattige fra Land- og Søetaterne, som gerne udgjorde hovedparten af byens fattige. Ved en optælling i 1799 var der samlet set noget over 8000 personer under forsørgelse i København eller godt og vel 1/12 af byens befolkning, der på dette tidspunkt skønsvist var på 100.000 mennesker.⁷¹

Bag lås og slå

Der måtte findes på noget nyt, hvis fattigdommen og tiggerproblemet skulle elimineres. Svaret blev tvangsarbejde i et utal af nyanlagte tugthuse og manufakturer – dvs. i fabrikker, hvor de fattige blev sat til at spinde, væve, blege, haspe, raspe træ o. lign. – mod til gengæld at blive underholdt af det offentlige. Tiggerne og løsgængerne blev bogstaveligt talt indfanget og indsat et vist stykke tid eller, som det skete i Christian 4.s tugthus i København, indtil man

ikke havde brug for deres arbejdskraft længere.

I første omgang lod man sig de fleste steder nøje med at oprette såkaldt "almindelige" – dvs. i betydningen generelle - hospitaler, altså anstalter hvor alle fattige almissemødtagerere så vidt muligt blev samlet på ét sted, men hvor de ikke nødvendigvis blev sat i arbejde. Med inspiration fra Frankrig oprettede en række tyske byer sådanne hospitaler: I slutningen af 1500-tallet oprettedes der hospitaler i Bremen, Lübeck, Hamburg og Danzig, mens byer som Nürnberg, Frankfurt am Main, Königsberg, Breslau, Leipzig, Magdeburg, Berlin og Wien fik store hospitaler i 1670'erne. Det samme skete i stor stil i Frankrig og Italien, hvor der oprettedes både hospitaler og waisenhuse,⁷² dvs. børnehjem for forældreløse børn.⁷³ Til sammenligning fik København først sit "almindelige Hospital" i 1769, mens man allerede i 1727 havde fået et waisenhus, i 1750 en hittebørnsstiftelse og i 1753 et opfostringshus for fattige, men talentfulde, drenge.⁷⁴

I modsætning hertil vandt almindelige hospitaler ikke frem i samme grad i lande som Spanien og England. Til gengæld var England det første land, som satte arbejdsføre tiggere til tvangsarbejde i en række nyoprettede arbejds-huse.⁷⁵ Oprindeligt havde de engelske initiativer på fattigforsørgelsesområdet taget udgangspunkt i det fælleseuropæiske tankegods, som repræsenteredes af Erasmus af Rotterdams og Juan Luis Vivés humanistiske skrifter, og man havde ligesom så mange andre steder prøvet at centralisere almisseuddelingen via oprettelse af store "almindelige" hospitaler. I årene mellem 1544 og 1557 etablerede myndighederne i London således et sammenhængende netværk af specialiserede hospitaler i byen: St. Bartholomew og St. Thomas for de syge og invalide, Christ's Hospital for hittebørn og Bridewell for arbejdsføre løsgængere.⁷⁶ Det kendteste af disse hospitaler er Bridewell i London, som reelt var en tvangsarbejdsanstalt og som siden kom til at lægge navn til en lang række engelske anstalter af lignende art.

I 1552 nedsatte kongen og Londons biskop en kommission, som skulle komme med forslag til, hvad man kunne gøre ved de arbejdsføre tiggere. Resultatet blev, at alle slags arbejdsky lediggængere skulle spærres inde i tugthuse, hvor de skulle holdes under strengt opsyn og sættes til hårdt arbejde. Man forestillede sig, at opsynet og arbejdet ville kurere lediggængerne for deres medfødte dovenskab og onde tilbøjeligheder. Et tvangsarbejdshus oprettedes derpå i Henrik 8.s tidligere palads Bridewell. Navnet Bridewell blev siden så tæt associeret med ideen om arbejdshuse, at det i England blev synonymt hermed. Inden for en kortere årrække oprettedes ikke mindre end 200 'Bridewells' over hele England.

Bridewell-fængslet i London blev drevet som et velbevogtet og strengt overvåget arbejdshus. Da arbejdskraften bestod af tvangsarbejdere kunne in-

stitutionen kun fungere, hvis arbejderne blev holdt under streng fængselsdisciplin. Med tiden endte Bridewell imidlertid som så mange andre af den slags anstalter, nemlig som et decideret fængsel for kriminelle.⁷⁷ Det samme skete i Danmark, hvor Tugt- og Børnehuset på Christianshavn, afløseren for Christian 4.s tugthus, der var blevet nedlagt i 1649-50, i sidste halvdel af 1700-tallet var blevet til et egentligt fængsel (som ganske vist også husede tigere).⁷⁸ Som N. D. Riegels påpegede i 1787, så var betegnelsen Børnehuset med tiden blevet absurd. For Børnehuset var ikke længere en opdragelsesanstalt.⁷⁹

Størst indflydelse som tvangsarbejdsanstalt for fattige fik de såkaldte *workhouses*, som fra tiden omkring 1700 skød frem i de engelske provinsbyer. Den første engelske by, som tog initiativ til et arbejdshus for fattige, var Bristol, hvor byens forskellige sogne slog sig sammen om at oprette et fælles arbejdshus. Man undersøgte, hvor mange fattige, der opholdt sig i byen, og tilbød dem bolig og arbejde i arbejdshuset. Forældreløse piger blev taget ind og undervist i at spinde og man gav dem god mad og en varm seng. Arbejdshusene blev så stor en succes, at regeringen i 1722 udstedte en lov (*The Workhouse Test Act*),⁸⁰ som autoriserede ethvert sogn til at oprette arbejdshuse. 20 år senere fandtes der mellem 100 og 200 arbejdshuse i England.⁸¹

De lokale myndigheder kunne selv bestemme, om man ville nægte understøttelse til fattige, som ikke ville lade sig "indlægge" i arbejdshusene, og *The Workhouse Test Act* ændrede ikke herpå, selv om man på den anden side heller ikke direkte foreskrev det.⁸² Senere igen forenede de mindre landsogne, som ikke selv havde råd til at oprette arbejdshuse, sig om at lave større fælles arbejdshuse – de såkaldte *Unionhouses* – for at kunne få gavn af stordriftsfordelene.⁸³ Arbejdshusene mødte imidlertid en stigende kritik i offentligheden. Man fandt, at de i virkeligheden var rene "forbryderakademier", hvor alskens utugt og uskik gik i svang, og flere og flere talte for, at det ville være bedre om man kunne forsørge de fattige i deres eget hjem.⁸⁴ En lignende kritik rejstes herhjemme mod Børnehuset af N. D. Riegels.⁸⁵

I 1760'erne lancerede parlamentsmedlemmet Thomas Gilbert stik imod denne trend en række adresser til parlamentet, hvor han argumenterede for, at alle almissemodtagere burde indsættes i arbejdshuse. Adressen stødte på modstand, dels af de ovenfor nævnte grunde og dels fordi flere hævdede, at det ville være for bekosteligt, hvis samtlige almissemodtagere skulle indsættes i arbejdshuse. Gilbert ændrede derfor forslaget derhen, at man kun skulle indlægge de syge og svagelige (indoor relief), hvorimod fattigvæsenet skulle finde beskæftigelse til de arbejdsføre almissemodtagere udenfor huset (outdoor relief). Og hændte det sig, at de arbejdsføre ikke tjente tilstrækkeligt ved deres arbejde, kunne fattigvæsenet yde dem et løntilskud, der sikrede deres

overlevelse. Det var langt mere i tråd med tidens tanker, og i 1782 vedtoges Gilberts ændrede plan, som kom til at kendetegne det engelske fattigvæsens praksis frem til den nye fattiglov i 1834.⁸⁶

Også i den nederlandske republik vandt tugt- og arbejds husene frem i slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet.⁸⁷ Der synes dog ikke at have været nogen direkte forbindelse mellem de engelske og nederlandske tugthuse, i hvert fald ikke en forbindelse, der kan dokumenteres i det bevarede kildemateriale.⁸⁸ I 1587 udgav den hollandske humanist Dirck Vockertsz Coornhert afhandlingen *Boeventucht, ofte middelen tot mindering der schadelijcke ledighangers* (oprindeligt skrevet i 1567), hvori han argumenterede for, at socialpolitikken og straffepolitikken skulle kombinere straffearbejde og fængselsstraf. Fattige og forbrydere havde ingen respekt for fysisk afstraffelse. Derfor skulle de i stedet trues med det, de satte størst pris på – nemlig deres frihed.

Hver provins skulle oprette et tugthus, og for at dæmpe de indsattes flugtiver, skulle de hårdeste forbrydere brændmærkes og have næseborene gennemskåret. Så kunne man lettere genkende dem – og hænge dem på stedet! De mindre hærdede forbrydere skulle blot have fordoblet deres tugthusstraf. Coornherts underliggende rationale var primært økonomisk. En levende tvangs fange var mere værd for staten end en død straffefange, og da de nederlandske arbejdere generelt var bedre uddannede end de fleste andre steder i Europa, ville det betyde, at staten kunne profitere på deres arbejde. De skulle med andre ord spærres inde og ”opdrages” til arbejde og streng disciplin.

Myndighederne i Amsterdam greb straks ideen og diskuterede ivrigt, hvordan man kunne iværksætte projektet. Jan Laurenszoon Spiegel fra byens magistrat forfattede derfor i 1589 et ”*Memorandum om tugthusets grundlæggelse*”, hvori de nærmere retningslinier blev angivet, og det præciseredes, at tugthuset primært skulle være et forbedringshus, ikke en ren straffeanstalt.⁸⁹ I 1596 indrettedes så et arbejds hus for mænd – *Rasphuis* – hvor de indsatte blev sat til at raspe farvetræ fra Brasilien, og året efter et arbejds hus for kvinder – *Spinhuis* – hvor kvinder og børn blev sat til at væve, sy og spinde.⁹⁰ Andre nederlandske byer fulgte snart efter og lignende arbejds huse blev i 1600-tallet oprettet i 26 hollandske byer, dog især i byer, som i forvejen havde traditioner for fabriksindustri – i Leiden og Leeuwarden i 1598 og i Groningen 1601. I 1613 blev det gamle pesthus i Antwerpen bygget om til et tugthus, hvor tiggere og vagabonder blev buret inde og sat i sving. Nogle år senere fulgte byer som Brügge, Bruxelles, Gent, Ieper og Mechelen. Over halvdelen af alle tugthusene blev oprettet i Holland, den kommercielt og industrielt mest udviklede del af den nederlandske republik.

Tugthusenes arbejdskraft var i sagens natur billig, og da det i stigende grad gik op for myndighederne, ændrede tugthusenes funktion sig gradvist fra at være korrektionsanstalter for tiggere og løsgængere til at være egentlige fabriksvirksomheder med groft underbetalt arbejdskraft. De sociale og uddannelsesmæssige intentioner blev "glemt" og vægten blev i stedet lagt på profitten og tvangsarbejdet alene. Rasp- og spindehuset i Amsterdam var alle gode intentioner til trods en straffeanstalt, hvor man udbyttede de fattiges arbejdskraft. Foruden fattige blev også unge kriminelle og andre forbrydere indsat.⁹¹

Tugthuset i Amsterdam havde også den særlige funktion, at være et sted hvor pæne familier mod en passende betaling kunne anbringe deres vanartede sønner. Der var således oprettet en særlig afdeling til disse fine fanger, som ikke skulle arbejde, og som boede i enkeltværelser, fik god kost og i det hele førte en tilværelse, der var vidt forskellig fra straffefangernes trøstesløse liv.⁹² Lignende forhold fandtes herhjemme på St. Hans Hospital, der havde en særlig afdeling for honnette vanvittige – de "honnette dårekister", som man kaldte dem - og i Børnehuset, hvor forældre kunne lade vanartede børn indsætte til opdragelse mod selv at betale for deres forplejning.⁹³ I skærende kontrast hertil stod den nærmest Monty Pythonske indretning, som lå i det amsterdamske arbejdshus' kælder. Her blev de genstridige fanger lukket inde i en celle, som gradvist fyldtes med vand. For ikke at drukne måtte fangen uafsladeligt træde en pumpe, som var anbragt i cellen. Det var en meget hårdt fast måde at modvirke dovenskab og indpode arbejdsomhed på.⁹⁴

Løsgængerne og tiggerne fik som sagt ikke det fine "korrektionshus" helt for sig selv. Magistraten i Amsterdam begyndte snart at klemme rigtige forbrydere ind, og for spindehusets vedkommende blev udvidelsen af klientellet så markant, at man så sig nødsaget til at ændre indskriften over porten. Hidtil havde der stået "Som det kan ses her, er spindehuset oprettet for at lede fattige pigebørn, unge piger og kvinder bort fra betleri, dovenskab og gale veje..." I 1607 erstattedes det med et relief, hvorpå der var afbildet en kvindelig fangevogter, som lod en pisk suse ned over ryggen på en kvindelig fange. Under det opbyggelige motiv var anført "Frygt ikke. Jeg hævner mig ikke af ondskab, men tvinger dig til at være god. Min hånd er streng, men mit hjerte er varmt".⁹⁵

Fra Amsterdam bredte tugthusene sig videre ud over det nordlige, protestantiske Europa. Den første tyske by som fik et tugthus af nederlandsk tilsnit var Lübeck, som i 1601 oprettede et *Zuchthaus*, som dog adskilte sig fra de engelske og hollandske ved både at være hospital, arbejdshus og tvangsarbejdsanstalt på en og samme tid. Først i 1613 udskiltes der et selvstændigt tugthus fra komplekset.⁹⁶ I Lübecks nabobyer (og gamle Hansestæder) Bre-

men, Hamburg og Danzig oprettedes der tugthuse i 1609, 1614 og 1629, mens de øvrige tyske byer først fulgte efter i anden halvdel af 1600-tallet: Breslau, Nürnberg og Wien fik tugthuse i 1670, Leipzig i 1671, Lüneburg i 1676, Braunschweig i 1678, Frankfurt am Main i 1679, München i 1682, Magdeburg og Spandau i 1687 og Königsberg i 1691.⁹⁷

København fik sit tugthus i 1605. Tugthuset i København var dog ikke en fuldstændig kopi af de udenlandske anstalter, men havde sin egen særlige profil. Det bestod af tre særskilte afdelinger: En for mænd (Rasphuset), en for kvinder (Spindehuset) og en for børn (Børnehuset). Til forskel fra de engelske tugthuse, der administreredes lokalt og kun dækkede et snævert lokalområde, var Christian 4.s tugthus en anstalt, der dækkede hele riget, og mens de andre tugthuse producerede for private investorer, producerede det københavnske tugthus for staten, ligesom det var staten, der var hovedaftager af de indsattes uldne og vævede produkter. I modsætning hertil var stort set alle de tugthuse, der i 1600-tallet vandt frem i Tyskland, tro kopier af de hollandske.

Også det københavnske tugthus fik dog sine epigoner: I Norge lod Christian 4. således oprette tugthuse (børnehuse) i Trondheim i 1639 og i Bergen i 1646.⁹⁸ På papiret oprettedes i 1625 et *Tukt- och barnhus* i Stockholm, der formelt byggede på de samme principper som det københavnske, men som aldrig kom til at virke som sådan. I stedet blev det et frit manufaktur med almindelige arbejdere, hovedsageligt folk indkaldt fra det nordlige Tyskland. Først i 1641-42 blev det svenske tugthus et tugt- og børnehus på linie med det københavnske. Primært var det dog stadig et manufaktur, hvormed *Barnhuset* blot var integreret.⁹⁹

I modsætning til det københavnske tugthus,¹⁰⁰ som i løbet af 1700-årene i stigende grad blev til et egentligt fængsel for kriminelle, bibeholdtes det svenske *Tukt- och barnhus*, som en forsørgelsesinstitution for børn.¹⁰¹ I det hele taget synes der i Sverige at have været et større fokus på beskyttelsen af hjemløse og forældreløse børn, end i de øvrige europæiske lande, især symboliseret ved den filantropiske Serafimerorden, som direkte havde det indskrevet i sine formålsparagraffer at værne fattige, enker og forældreløse børn.¹⁰²

Flere historikere har fremhævet, at tugthusene først og fremmest vandt frem i det protestantiske Nordeuropa, mens de katolske tugthuse i byer som Köln, Münster, Paderborn, Würtzburg, Bamberg og Passau først oprettedes i 1700-tallet. Man har derfor argumenteret for, at tugthusene med deres kombination af produktion og straf, uddannelse og socialhjælp var et resultat af den protestantiske arbejdsetik. Der er da også en slående forskel på antallet af tugthuse i de protestantiske og katolske områder af Tyskland: Der fandtes således 63 protestantiske tugthuse mod de ovennævnte, få katolske. Tugthuse-

ne var til trods herfor ikke udelukkende en protestantisk opfindelse, ligesom de heller ikke var begrænset til protestantiske områder. I Rom havde paven allerede i 1500-tallet ved et par lejligheder forsøgt at oprette tugthuse, der kunne rense byens gader for de tusindvis af tiggere, som strømmede til den hellige by, og tvangsarbejde og indespærring spillede i det hele taget en stor rolle inden for katolsk socialhjælp i 15- og 1600-tallet. Der synes imidlertid at have været en tendens til, at tugthuse og tvangsarbejdsanstalter primært blev indrettet i økonomisk veludviklede områder, deraf bevægelsens tilsyneladende sammenhæng med protestantismen, som jo særligt havde vundet terræn i de kapitalstærke nordeuropæiske stater. Protestanternes arbejdsetik gik fint i spænd med de krav, som de nye, fremspirende industrialiserede samfund krævede.¹⁰³

Forskellen mellem ældre tiders barmhjertige fromhed og 1600-tallets behårde arbejdsetik kan kort beskrives ved hjælp af et par sigende eksempler: Da rådmanden Percival Cornforth fra York i 1571 gjorde testamente, bestemte han, at 1000 brød skulle uddeles til de fattige, den dag han blev begravet. Da rådmænd Agar sammesteds gjorde testamente hen ved 60 år senere, donerede han i stedet penge til byens råd med anmodning om, at de fattige blev sat i arbejde.¹⁰⁴

Almindelige hospitaler

At der måske ikke var den store forskel på, om man kaldte institutionerne for tugthuse eller hospitaler, kan de franske hospitaler i det 17. og 18. århundrede tjene som eksempel på. Grundlæggende for både hospitaler og tugthuse var forestillingen om en social orden, hvor politimæssige foranstaltninger og kristne principper gik hånd i hånd. Når menneskene ikke selv kunne finde ud af, hvad der tjente dem og samfundet bedst, måtte deres "sociale lykke" skabes via tvangsforanstaltninger. Iøvrigt ikke noget ukendt fænomen i historien. I Frankrig opstod tanken om at kombinere indespærring med tvangsarbejde fra et mix af praktiske erfaringer og teoretiske spekulationer med rod i 1500-tallet.

Da Barthélemy de Laffemas i begyndelsen af 1600-tallet blev kongelig økonom ved det franske hof, igangsatte han en energisk politik, der helt skulle udrydde betlernes og løsgængernes eksistens. Denne politik involverede oprettelsen af to "offentlige landsbyer", en for mænd og en for kvinder, hvor de fattige skulle placeres og sættes i arbejde, om nødvendigt med tvang. Det var dog først med skabelsen af de "almindelige hospitaler" i 1650'erne og frem, at tiggernes isolation fra det øvrige samfund for alvor blev sat i værk.

Almindelig Hospital blev anlagt i Amaliegade København i 1769. Forbilledet var hentet fra Frankrig, men på det tidspunkt hvor København fik sit hospital, var udviklingen for længst løbet fra disse store institutioner. Det var utopisk at tro, at man kunne hospitalisere samtlige en storbys værdige fattige under ét tag. Almindelig Hospital viste sig da også at være utilstrækkeligt. Kun de heldigste fattige fik en plads på stiftelsen (Københavns Stadsarkiv).

De første forsøg på at isolere og indespærre de fattige i Paris fandt sted i begyndelsen af 1600-årene, hvor der oprettedes tre hospitaler, som gik under fællesbetegnelsen *Hôpital des Pauvres Enfermez* – Hospitalet for de fængslede fattige. I 1611 udstedtes et dekret, som forbød al tiggeri i Paris og som beordrede alle tiggere, der ikke hørte hjemme i byen, til omgående at forlade den. De parisiske tiggere skulle straks finde sig et arbejde. I modsat fald skulle de henvende sig på Place St. Germain en bestemt dag, hvor de ville blive indlagt på et af de tre hospitaler. Ifølge samtidige kilder blev tiggerne så forskrækkede over ordren, at der ud af de 8-10.000 tiggere, der fandtes i Paris, kun indfandt sig 91 på Place St. Germain på det aftalte tidspunkt. Byens gader blev imidlertid sat under heftig overvågning og inden for de følgende seks uger blev 800 tiggere indfanget og indlagt på hospitalerne. I 1616 var tallet på indlagte fattige nået op på 2200. Kvinder, der blev taget i at betle, blev offentligt piskede og fik håret klippet af, mens mændene sendtes i fængsel. Almissegivning blev kriminaliseret under bødestraf.¹⁰⁵

De tre hospitaler tjente hver deres funktion: Ét hospital var for mænd, ét andet for kvinder og børn op til otte års alderen, mens det tredje var for de

syge. Hospitalernes reglementer fortæller om hårdt arbejde fra tidlig morgen til sen aften for de indsatte. Mændene blev sat til arbejde ved byens møller, ved ølbryggerier, tømmergårde og i det hele taget til ”*andre steder med tungt arbejde*”. Kvinderne og børnene syede, vævede og spandt, fabrikerede strømper og knapper osv. En arbejdsleder dikterede, hvor meget den enkelte skulle nå i løbet af en arbejdsdag, og de som ikke opfyldte dagens akkord, blev straffet: deres madrationer halveredes, og hvis de fortsat ikke levede op til akkorderne, blev de enten smidt ud af hospitalet eller fængslet. De ”indlagte” kunne desuden hyres som håndlangere på byggepladser, og hovedparten af deres løn gik i hospitalets sikkert altid slunkne kasse. En særlig enhed af fogeder blev udnævnt til at overvåge gaderne og arrestere tiggere. For hver tigger, der arresteredes, belønnedes de efter en særlig takst.¹⁰⁶

Til trods for de skrappe forhold på hospitalerne og det hårde arbejde betragtede man i samtiden anstalterne som velgørenhedsinstitutioner for værdige fattige! Adgang til at bo på hospitalerne var et privilegium, som fremmede tiggere var udelukket fra, og som man kunne miste ved dårlig opførsel. At blive smidt ud fra hospitalerne betragtedes faktisk som en straf. Hospitalerne var nemlig et led i et hierarki af straffeinstitutioner, hvor hospitalet repræsenterede det første, og mildeste, led. Blev man smidt ud herfra, blev man nemlig overført til et ”rigtigt” fængsel. Løsgængere, som blev arresteret på Paris’ gader blev smidt i fangekældrene under Châtelet. Selvom hospitalerne for en sen eftertid kan se ud som fængsler, betragtedes de altså ikke således i 1600-tallet. Der var nemlig den væsentlige forskel, at mens fængsler var rene straffeanstalter, var hospitalerne religiøse genopdragelsesanstalter, hvor de indsatte lærte et håndværk og fik ”genopfrisket” deres religiøse børnelærdom. Det var en undervisningsanstalt på samme tid som det var en fabrik og en forsørgelsesinstitution.¹⁰⁷ Paris’ almindelige Hospital kom til at præge byens fattigforsørgelse helt frem til revolutionen i 1789, hvor pøblen stormede det og befriede de indsatte.¹⁰⁸

Selvom opfattelsen af det almindelige hospital oprindeligt havde været positiv og imødekommende, ændrede det sig med tiden, da ”den offentlige mening” i stigende grad fik afsky for dets repressive, fængselslignende ledelsesmåde. Afskyen for de fattiges indespærring kom også til udtryk på den måde, at gadepøblen ofte blandede sig og befriede tiggerne, når fogederne ville arrestere dem og bringe dem til hospitalet. Det er iøvrigt et fænomen, der kendes over hele det tidlige moderne Europa, også fra København.¹⁰⁹ I september 1675 blev fire fattigfogeder i Lyon, som forsøgte at arrestere en ung tigger angrebet to gange på vejen til byens hospital. Først blev de overfaldet af en flok murere, som angreb dem med værktøj. Derpå mødte de en skrigende mængde ”*af begge køn og alle aldre*”, som råbte skældsord efter dem

og smed med sten. I nogle tilfælde blev tiggerne endda taget i forsvar af præster og adelsfolk. Jævne folk var nok klar over, at det en dag kunne risikere at være dem selv, det gik ud over. Truslen om fremtidig indespærring hang over de fleste fra de nederste sociale lag.¹¹⁰

De almindelige hospitaler vedblev at eksistere det 18. århundrede igennem, selvom socialpolitikken undergik en betydelig forandring. Kombinationen af undertrykkelse og velgørenhed, som blev praktiseret af hospitalerne i det 17. århundrede, uden at man iøvrigt skelnede her imellem, blev i det 18. århundredes sidste halvdel genstand for udbredt kritik. Flere og flere ledende personligheder i den offentlige debat ønskede humanitære reformer inden for fattigforsorgen, og især ønskede man, at der i højere grad end hidtil blev skelnet mellem professionelle løsgængere, der burde indespærres som hidtil, og så de almindelige bofaste fattige, der skulle hjælpes eller sættes i arbejde. De almindelige (værdige) fattige skyldte man at lære et ærligt håndværk, mens tvangsarbejde i hospitalerne burde anses som en straffeforanstaltning for forbrydere. Det almindelige hospital i Paris blev beskyldt for at være intet mindre end en interneringsantalt for tiggere – et *dépôt de mendicité*.¹¹¹

Indespærringspolitikken havde imidlertid også en afledt og dyb effekt på den industrielle udvikling i det moderne Europa. Sammensmeltningen af velgørende institutioner og repressive foranstaltninger medvirkede til, at det tidlige moderne Europas jævne befolkning blev introduceret til den nye industrielle arbejdsmåde i form af fabriksarbejde med faste arbejdstider, upersonlig ledelse, arbejdsdisciplin, strenge regler og arbejdsakkorder, der skulle overholdes. Det var et arbejdsliv, der lå fjernt fra det almindelige laugsbaserede arbejde, hvor mestre, svende og lærlinge indgik i et traditionelt paternalistisk forhold, og boede og arbejdede under samme tag.¹¹²

Tiggerjagt

Hospitalisering og indespærring af de fattige i tugthuse o. lign. var en dyr fornøjelse, og det er intet under, at byernes myndigheder gjorde store anstrengelser for at skille indenbys tiggere fra udenbys. De indenbys havde man pligt til at forsørge eller sætte i arbejde, mens de udenbys hurtigst muligt skulle lokaliseres og sendes tilbage, hvor de kom fra. 'Lokaliseringen' af udenbys fattige foregik flere steder ved at patruljer sendtes ud for at gennemse byen og arrestere alle mistænkelige personer. I hertugdømmerne Slesvig og Holsten afholdtes f.eks. deciderede tiggerjagter. Den første løb af stablen i november 1764. I Haderslev allierede Magistraten sig med militæret, der satte byen under en 24 timers bevogtning.

Alle, der ville ind og ud af Haderslev, blev grundigt kontrolleret og ved nattetid satte man ind med husundersøgelser. Under militær eskorte undersøgte Magistratens folk hvert enkelt hus, og alle mistænkelige personer førtes til rådhuset. Resultatet var imidlertid pauvert: Kun fem tiggere lykkedes det at fange. I Tønder var resultatet lige så ussel. Men her var man dog ikke gået så grundigt til værks som i Haderslev. Tiggerjagterne blev gentaget i 1775, 1790, 1794 og 1799, men hver gang med skuffende resultat. De pågrebne tiggere blev sendt tilbage til deres hjemsted eller til tugthuset i Glückstadt.¹¹³ Omfattende tiggerjagter kendes også fra Schweiz, Østrig og det sydlige Tyskland, hvor man siden 1600-tallet med regelmæssige mellemrum havde jagtet tiggere.¹¹⁴

At sende tiggerne hjem var imidlertid nemmere sagt end gjort. For hvor var deres hjem? Hvis de havde levet som omstrejfer i årevis var de i princippet hjemløse. Dette klaredes dog de fleste steder ved, at man definerede *hjem*, som det sted, hvor de sidst havde haft fast ophold i et vist stykke tid. For flere tiggeres vedkommende betød det, at de måske sendtes tilbage til deres fødested, selvom de ikke havde boet der i årevis. Det pågældende hjemsted var naturligvis heller ikke videre begejstret for pludseligt at få påduttet en forsørgerpligt til en tigger, som tilfældigvis var født det pågældende sted, men som ikke kunne regnes som bosiddende dér. Kunne det lade sig gøre, forsøgte de lokale myndigheder derfor at snakke sig fra forsørgerpligten og nægte, at tiggeren hørte hjemme på stedet. Oven i købet vidste tiggerne ikke altid, hvor de faktisk hørte til, så det siger sig selv, at hjemsendelsesordningerne let kunne føre til, at tiggere sendtes fra sted til sted, uden at nogen ville tage imod dem.

Sit mest groteske udtryk fik tiggerjagterne og hjemsendelserne i Østrig og Schweiz med 1700-tallets berygtede *Bettlerschüben* og *Bettlerfuhren*. Der var tale om organiserede tvangstransporter, hvor myndighederne opsamlede alle udenbys tiggere, som i samlet flok blev ført fra sted til sted og afleveret, hvor de formodedes at høre til. Man transportererede således tiggerne fra by til by, men da flere byer afviste at tage imod de uønskede gæster, endte det ofte med, at tiggerne måtte forblive i tvangstransporten og vandre videre med uforrettet sag. I Østrig fandtes der ved Linz en opsamlingslejr for de indfangne strejfer. To gange årligt udgik der her fra en militært eskorteret tvangstransport på op til flere hundrede personer. Menneskeskarerne blev først ført til Bayern og derpå fra territorium til territorium, hvor de afsattes på deres hjemsteder.

Af og til kom det til groteske scener, når de formodede hjemsteder nægtede at tage imod de deporterede: En mand var således ude for at tilbringe ikke mindre end 10 år i opsamlingslejren i Linz. Han deltog hvert år i de to *Bettlerschüben*, men opnåede aldrig at blive afsat til sit fødested, da ingen ville

kendes ved ham. I et andet tilfælde blev en 16-årig dreng, som kun vidste, at han var født i Fürth, ført fra by til by i årevis. Hans ulykke var, at der var flere byer med dette navn, og han vidste ikke i hvilken af dem han var født. Han blev derfor ført fra Fürth til Fürth uden at nogen ville tage imod ham, og til sidst endte han i tugthuset i Schwabach, hvor der var en ledig plads. Den utilsigtede konsekvens af hjemstedsprincippet og tvangstransporterne blev, at man fastholdt en stor gruppe mennesker i armød og usselhed, da man hindrede dem i at nedsætte sig og finde et udkomme. Introduktionen af 'Hjemstedsprincippet' løste således ikke armøds- og tiggerproblemet, men opretholdt det eller producerede ligefrem flere fattige.¹¹⁵

I England slap man heller ikke alt for heldigt afsted med hjemstedsprincippet. Her introducerede man i 1662 den såkaldte *Act of settlement*, som skulle få store, utilsigtede konsekvenser. Lige siden det 14. århundrede var gamle og uarbejdsdygtige tiggere med magt blevet sendt tilbage til deres fødested og efter den elizabethanske fattiglov fra 1601 blev enhver, der søgte om almisse i et andet sogn end fødesognet, returneret hertil. Var dette ukendt, så til det sogn, den fattige sidst havde opholdt sig i i mindst et år. I 1662 blev loven ændret for at give tilflyttere mulighed for *settlement* og ret til fattighjælp og sikring mod at blive sendt væk. For at opnå denne ret skulle man have opholdt sig i mindst 40 dage på det nye bosted uden at nogen havde modsat sig det. I løbet af 40-dagesperioden kunne tilflytteren, hvis der blev klaget til den lokale gejstlighed, imidlertid blive beordret tilbage til sit seneste opholdssted med mindre han kunne bevise – ved at leje en ejendom til mindst 10 pund om året – at der ikke var nogen fare for, at han ville falde det lokale fattigvæsen til byrde.

Da den gennemsnitlige arbejders bolig kun kostede omkring 50 shillings om året eller mindre, var det ikke småpenge, man således forventede, at den nyttilkomne skulle kunne punge op med. Faktisk kunne stort set alle – uanset hvor arbejdsomme og lovlidige de var – uden videre sendes tilbage til deres seneste opholdssted. Det var selvfølgelig slemt nok i sig selv, men det skulle blive endnu værre, da det i 1686 yderligere bestemtes, at de 40 dage først trådte i kraft, når anmeldelsen af flytningen var blevet foretaget til den lokale gejstlighed, og i 1692 strammedes skruen yderligere, da det bestemtes, at de 40 dage først trådte i kraft, når det i den lokale kirke var blevet annonceret, at der var kommet en tilflytter til byen. Tilflytteren stod således i det kedelige dilemma, enten at skulle anmelde sin flytning og risikere øjeblikkelig tilbage-sendelse eller tie stille og risikere, at han i mange år fremover kunne risikere at blive 'afsløret' og sendt 'hjem'.¹¹⁶

Der var dog måder at undgå hjemsendelse på. I 1692 gjordes det således muligt at opnå ret til *settlement* på særlige vilkår, f.eks. ved at betale faste rater

til det lokale fattigvæsen, ved at betjene et lokalt embede eller ved at indgå lærekontrakt med en mester. Man kunne også opnå ret til *settlement*, hvis man fik tjeneste og blev hos den samme arbejdsgiver i mindst et år. Af samme grund blev nytillkommerne sjældent ansat for mere end 364 dage ad gangen! Kvinder kunne opnå *settlement* ved indgåelse af ægteskab med en lokal. Ægtefødte børn fulgte deres mødre, mens uægte børn fulgte fødestedskriteriet. Det siger næsten sig selv, at disse fortænkte regler bar kimen til talrige konflikter, retssager og forviklinger om, hvem der hørte til hvor.¹¹⁷

God politi

I Oplysningstiden opstod et nyt syn på fattigforsorg og fattigdomsbekæmpelse. De fleste autoritative socialpolitiske skribenter og embedsmænd (ofte de samme personer) havde langt om længe indset, at det ikke virkede blot at skræmme de fattige fra lediggang og tiggeri ved at indsætte dem i arbejdshuse. Antallet af fattige voksede desuden alarmerende i takt med, at de vesteuropæiske samfund forlod den ældre, traditionalistiske, laugsbaserede produktionsmåde til fordel for en ny og mere liberal erhvervsstruktur. Det var netop som et resultat af denne overgang fra én produktionsmåde til en anden, og med det opbrud i de sociale normer, som deraf fulgte, at fattigdommen tog til i styrke. De traditionelle "forsikringsmekanismer" var sat ud af kraft, og nye var endnu ikke sat i stedet.¹¹⁸

Oplysningstiden og dens kameralistiske/patriotiske forestillinger om almenvellet og alle individers ret og pligt til at deltage i opbygningen af nationens fælles vel førte til en stærk interesse for pædagogik, opdragelse af almuen til samfundsind og tagen fast hånd om de svage. På den ene side var det samfundselitens mål at fremme statens økonomiske og sociale vel, og på den anden side ønskede man at vejlede og kontrollere den enkelte borger for at fremme *almenvellet*. Grundstenen i den kameralistiske tænkning var opfattelsen af "folket", "almuen" eller "pøblen" som i bund og grund dumme og dovne mennesker, der ikke vidste deres eget vel. Som historikeren Ingrid Markussen har sagt, opfattedes den jævne mand "som et barn, der ville ende i selvdestruktiv ulykke, hvis det forblev uden vejledning og kontrol. Dette menneskesyn, der hvilede på en pietistisk tænkning, var et ideologisk fundament i kameralismen."¹¹⁹

Tiden havde imidlertid gjort det mere end tydeligt, at fattigdom og armod ikke kun var selvforskyldt – et resultat af dovenskab og selvvalgt lediggang – men var bestemt af de økonomiske konjunkturer og af de store samfundsforandringer, der havde fundet sted i det 18. århundrede. Tvang og kontrol rakte ikke. Der skulle mere til. Hvor fattighjælp i begyndelsen af

1700-tallet havde været betragtet som en barmhjertighedsgerning – almisse - var fattighjælpen små 75-100 år senere blevet til en væsentlig del af samfundets politiske kamp mod fattigdom. De europæiske fattigvæseners uddelingspolitik havde, som vi har set, i høj grad bestået i en blanding af uddeling af nådsensbrød og iværksættelse af straffeforanstaltninger. Arbejdsløse folk skulle skræmmes fra at falde samfundet til byrde, ligesom de besiddende skulle beskyttes mod tiggere, løsgængere og forbrydere. Midlet hertil havde bestået i systematisk indespærring af de fattige i tugthuse, hospitaler og arbejdshuse.

Ved århundredets slutning så man imidlertid ikke længere således på fattigvæsenets funktion. Nu var fattighjælpen ikke blot et politisk redskab til at skabe fremgang, men også en samfundsmæssig pligt, som de besiddende havde til at understøtte de fattige, der ikke selv var skyld i deres trang. De usle og syge skulle hjælpes, mens alle arbejdsløse fattige skulle sættes i arbejde. Og kunne de fattige ikke selv skaffe arbejde på almindelig vis, måtte det offentlige træde til som "arbejdsformidling". Arbejdet var en pligt. Som den tyske kameralist Johan Gotlob von Justi formulerede det i 1755: "Es sei die Pflicht aller Menschen, dem Staate durch Fleiss und Arbeit nützlich zu werden; niemand dürfe ein unnützes Mitglied des gemeinen Wesens sein".¹²⁰ Af dette samfundssyn kom det følgelig, at Fattigvæsenerne overalt i Vesteuropa i løbet af 1700-tallet oprettede arbejdshuse, hvor de arbejdsløse fattige kunne anbringes. Arbejdet repræsenterede Oplysningstidens universalløsning på snart sagt alle samfundsproblemer. Ikke alene var arbejdet gavnligt for staten, men det adlede også den enkelte, vænnede de fattige fra et liv i lediggang og ørkesløshed, og gav dem smag på at bestille noget. Kun ved at alle var i arbejde, kunne man hindre fattigdom og elendighed, og sådan er det i princippet stadig.

Forestillingen om arbejdets lyksalighed og forsøgene på at regulere og ordne – især de fattiges – adfærd i stort og småt var en del af det, man i samtiden forstod ved at holde "god politi" – dvs. i betydningen "god orden". Med "god politi" mentes, at staten stedse stræbte efter at forbedre alle institutioner og forhold i samfundet til det bedst mulige. Den velordnede politistat repræsenterede samfundets bevidste ønske om at maksimere alle sine ressourcer og udnytte det iboende potentiale til skabelsen af en stærk og "lykkelig" stat.¹²¹ God politi var, med den danske kameralist Andreas Schyttes ord: "Statens Liv; den tænker på alt, danner det hele, forskaffer Borgerne det fornødne, afvender Selskabet det Onde, det har at befrygte".¹²²

Man stræbte, såvel i 1700-tallets tidlige kameralisme som i Oplysningstidens jagt på lyksaligheden, efter at klassificere, sortere og indplacere indbyggerne i forskellige kasser og kategorier, der skulle muliggøre en nøje planlægning af, hvorledes problemerne skulle løses, og hvorledes de forskellige typer

T A X T,

Hvorefter fra 1ste Januari 1781. og indtil videre for det
Almindelige Hospitals Lemmer daglig skal laves varm Mad, og til
dennem i Portion-vis imod Betaling udsælges, nemlig:

Søndagen.

Suppe kaaqt paa ferskt eller grensfalter Fleisk, Dre- eller Lamme-Riød, med hvid
Kaal, gule Rodder eller Roer, og Grønt paa. 1. Pot for 1. Skill.
Dertil gives 4. Lod Riød eller 3. Lod Fleisk for 1. Skill.

Mandagen.

Blandgred af sebmærke Grøn, $\frac{1}{2}$. Pot for 1. Skill.
Islandsk Torst med Sennop og Fet til, en forsvartlig Portion for 1. Skill.

Tirsdagen.

Gule Vrter vel jevnet, $\frac{1}{2}$. Pot for 1. Skill.
Riød 4. Lod eller Fleisk 3. Lod for 1. Skill.

Onsdagen.

Bogshvedegred kogt i Vand vel stiv, $\frac{1}{2}$. Pot for 1. Skill.
Klipstik eller lagede Flynndre, en god Portion for 1. Skill.

Torsdagen.

Grøn Søbe-Kaal vel hakket og kogt, en Pot for 1. Skill.
Riød 4. Lod eller Fleisk 3. Lod for 1. Skill.

Fredagen.

Grøne Vrter vel jevnet med Edike og Hvedemeel, $\frac{1}{2}$. Pot for 1. Skill.
Fire Lod Riød eller 3. Lod Fleisk for 1. Skill.

Eller og:

Bantebogsuppe med Edike, Sirup og Svedsker, $\frac{1}{2}$. Pot for 1. Skill.
Vindterre Sild, Klip-Rokker, eller Finker af ferskt Kallun, en forsvartlig Portion
for 1. Skill.

Lørdagen.

Bred, som om Mandagen, $\frac{1}{2}$. Pot for 1. Skill.
Saltet eller ferske Sild efter Aarets Tid, eller Finker, en god Portion for 1. Skill.

Desuden skal Spisemeesteren være pligtig at have til Udsalg efter den af Magistra-
ten fastsatte Takt følgende:

Ol, Brød, Smør, Di og Sild, samt Brændeviin i Kjøllingevist til 18. Skilling
Potten, dog maaske Spisemeesteren ikke deraf sælge til nogen Lem for mere end
1. Skill. daglig.

Directionen over den Almindelige Pleie-Anstalt den 30. Decemb. 1780.

LUNDING.

WENDT.

CORTSEN.

Spiseplan fra Almindelig Hospital 1780. Med nutidens øjne ser kosten nok noget ensformig ud. Men for en fattig beboer i 1700-tallets København var det næppe tilfældet. Kun de færreste fattige udenfor hospitalets mure kunne gøre regning på at gå mætte i seng hver aften (Københavns Stadsarkiv).

af individer skulle behandles. Man opsatte detaljerede regler og bestemmelser for hele staten, man ordnede og systematiserede – man udøvede ”god politi”.¹²³

Grundlæggende fandtes der i kameralismen en holistisk tilgang til staten, som var baseret på forestillingen om ”den velordnede politistat”. At staten altså var styret af målrationelle og logiske principper, og intet overlod til tilfældigheder og vilkårligheder. Kameralismen repræsenterede i sin grundform et statisk system, som overlod den økonomiske kontrol og planlægning i en central regerings hænder, og den var med til at opretholde den økonomiske tænkemåde, der kaldes merkantilismen – altså den stramme statsstyring af økonomien, uddeling af privilegier og monopolbeskyttelse på alle områder.

Kameralisterne søgte efter eksakt viden – f.eks. i form af statistiske oversigter over befolkningen o. lign – som kunne skabe økonomisk fremgang.¹²⁴ På fattigvæsenområdet nægtede kameralisterne f.eks. at adskille fattigdom fra de større, økonomiske samfundsspørgsmål. Det var dermed kameralisterne, der gødede jorden for Oplysningstidens reformivrige patrioter ved at skabe grundlaget for den opfattelse, at fattigdom i virkeligheden var samfunds-kabt og økonomisk betinget.¹²⁵

Ved at definere fattigdom som ”økonomisk ineffektivitet” anerkendte kameralisterne, at det var utidssvarende at betragte fattigdom som en velfortjent straf for et ugudeligt levned eller som et resultat af personlige moralske brist. Fattigdommens årsager lå i stedet i økonomiske konjunkturer, og befandt sig dermed uden for det enkelte individs kontrol. De lavere sociale lag var ikke i stand til at beherske og bekæmpe deres egen tilværelse uden assistance fra staten. Følgelig var det statens pligt at skride ind – f.eks. ved oprettelsen af arbejdshuse.¹²⁶

Det 18. århundredes kameralister og deres arvtagere, Oplysningstidens reformivrige patrioter, betragtede den fattigdom, som herskede overalt i de europæiske samfund, som et barometer på de forskellige landes grad af økonomisk udvikling eller tilbagestående. De europæiske stater var generelt for dårlige til at udnytte deres menneskelige potentiale og ressourcer, og det af-fødte massiv fattigdom og strukturel arbejdsløshed. Før disse mangler var ud-bedret, ville staterne aldrig komme over det blotte subsistensminimum. Den onde cirkel skulle brydes, og midlet hertil bestod blandt andet i oprettelsen af manufakturer, der kunne trække på lige præcis den reserve af arbejdskraft, som aldrig var blevet ordentligt udnyttet: de fattige. Kombinationen af ma-nufakturer og offentlige arbejdshuse betragtedes som den probate medicin, der ville kunne kurere statens syge økonomi.¹²⁷ Kameralisterne trak dermed fattigforsørgelsen væk fra det private initiativ og den religiøse barmhjertig-hedsgerning, og ophøjede fattigdomsspørgsmålet til en sag af væsentlig in-

denrigspolitisk betydning.¹²⁸

Det patriotiske fattigvæsen

De mange patriotiske selskaber, som oprettedes overalt i det vestlige Europa i den sidste halvdel af 1700-tallet, var stærkt optaget af de sociale problemer, og hvad man kunne gøre ved dem. Selskaberne havde som målsætning at opbygge den indenlandske industri og højne landbrugets produktionsevne via økonomisk støtte og oplysning af byens ”pøbel” og landets ”almue”. Selskaberne var et led i den store filantropiske bølge, som skyldede ind over det europæiske borgerskab i Oplysningstiden, og de fremsatte en lang række ønsker om socialpolitiske foranstaltninger, herunder også på fattigvæsenområdet.¹²⁹ I *Selskabet for Borgerdyd* (stiftet i København 1785) tog man det ligefrem på sig blandt medlemmerne at indsamle penge til ”*Væver-Stoles Indretning*” i fattigvæsenets arbejdshuse.¹³⁰

Som den tyske historiker Rudolf Endres har sagt, kan man ikke se bort fra de patriotiske (kameralistisk-inspirerede) selskabers indflydelse på den drejning, som det nordeuropæiske fattigvæsen tog henimod slutningen af det 18. århundrede. Bag de store nyordninger af fattigvæsenet i Hamburg og Kiel, som fandt sted i 1780’erne og 1790’erne og som kom til at danne udgangspunkt for de fattigvæsenreformer, som fandt sted overalt i såvel Tyskland som Skandinavien i den nærmest efterfølgende tid, stod f.eks. *Gesellschaft zur Beförderung der Manufaktur, Künste und nützlichen Gewerbe* - eller i dagligtale: *Patriotische Gesellschaft* - i Hamburg og *Gesellschaft freiwilliger Armenfreunde* i Kiel.

De patriotiske selskaber var sammenslutninger af folk fra det højere borgerskab – købmænd, fabrikanter, læger, jurister, lærde og højere embedsmænd, der forenede sig om kulturelle og økonomiske målsætninger. Selskabernes mål var at fremme uddannelse og oplysning, ”vindskebelighed” og – i sammenhæng hermed – fattigforsorg. Begge de nævnte selskaber var kameralistiske i deres reformtankegang, præget som de var af universitetsprofessorer og kameralister som Johann Georg Büsch fra Hamburg og August Niemann fra Kiel.¹³¹

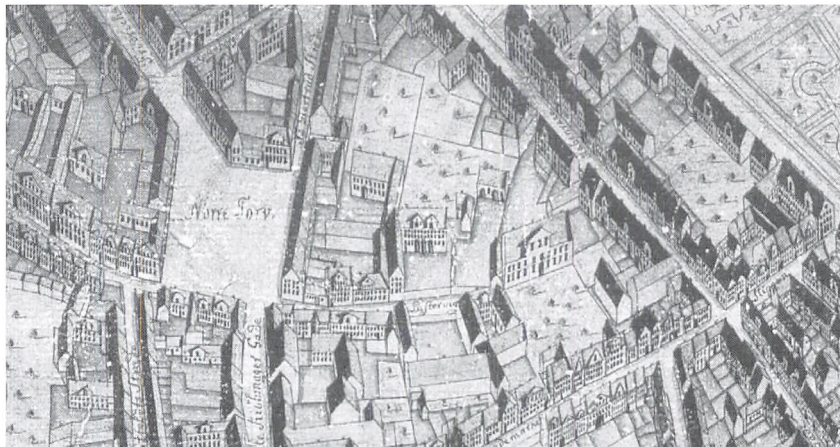
Fattigvæsenet i Hamburg – som blev nyordnet i 1788 – kom til at inspirere hele det nordeuropæiske fattigvæsen i de følgende år. Byen var blevet inddelt i 60 distrikter, fordelt på fem hoveddistrikter med hver 12 distrikter. I spidsen for hvert hoveddistrikt stod to fattigforstandere (armenvorsteher), som hver havde seks distrikter under deres opsyn. I hvert af de 60 distrikter udpegedes tre borgere som fattigplejere (armenpflögern), som skulle tage sig af de fattige i deres område og rådføre sig med forstanderen for det pågæl-

dende distrikt. Som ansvarlig for de fem hoveddistrikter stod et "Armenkollegium", som var sammensat af en blanding af folk fra bystyret og forstandere for byens milde stiftelser, arbejdsanstalter og hospitaler.

I ethvert distrikt skulle fattigplejerne opsøge de fattige, undersøge deres trang, og afgøre om de skulle henvises til et hospital eller til et arbejds hus eller evt. kunne klare sig med pengehjælp fra fattiggassen. De skulle føre nøje regnskab med enhver fattig og sikre, at alle fik den hjælp de havde krav på. Grundlæggende var det dog, at enhver arbejdsfør fattig skulle arbejde, og var der ikke arbejde at få, måtte fattigvæsenet anvise det. Det anviste arbejde bestod som regel i spinde-, væve- og strikkearbejde, som den fattige kunne udføre i sit eget hjem. For de gamle og svagelige fattige indrettede man en særlig skole, hvor de lærte at spinde. Også de unge bekymrede man sig om. Man indrettede således en arbejdsskole, hvor de fattiges børn ved at blive sat i arbejde kunne vænnes til et arbejdsomt liv. Det grundlæggende princip i Hamburgs *Armenanstalt* bestod i koblingen mellem fattigforsørgelse, arbejdstvang og uddannelse/undervisning.

Lignende reformbestræbelser var tidligere blevet forsøgt i andre tyske byer: I Bremen havde man i 1779 indført forsørgelsesdistrikter og arbejdsanvisning ligesom i Hamburg, og i Lübeck indrettede man i 1773 en *Armenanstalt*, som i 1801 omdannedes efter hamburgersk forbillede. I Braunschweig blev den allerede længe eksisterende "Armenanstalt" i 1805 omdannet efter de hamburgerske principper.¹³² Også en lang række andre tyske byer havde i løbet af 1770'erne og 1780'erne reformeret deres fattigvæsener, men ingen så succesfuldt som Hamburg.¹³³ Selvom reformen i Hamburg 1788 ikke som sådan var egentlig original, men byggede på viden indhentet andetsteds fra, så fulgte den dog ikke slavisk nogen enkelt bys model. Hamburgs fattigvæsen satte derimod en ny standard for en hel generation af fattigvæsenreformatorer, og ved indgangen til det 19. århundrede repræsenterede det for mange et lysende eksempel på, hvorledes en "rationelt organiseret" fattighjælp skulle planlægges og implementeres.¹³⁴

Med inspiration fra den nyetablerede "Armenanstalt" i Hamburg tog August Christian Heinrich Niemann – "ein Aufklärer vom reinsten Wasser" - der var professor i kameralvidenskab ved universitetet i Kiel, initiativ til en lignende nyordning her. I 1792 fremlagde han sine tanker om et rationelt organiseret fattigvæsen i *Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte* – et blad, som også blev læst i København og andre steder i monarkiet. I bladet lancerede Niemann en række synspunkter, der var modelleret over det hamburgerske eksempel. Fattigdom var ikke altid selvforskyldt, og de "værdige" fattige skulle hjælpes af det offentlige, mens de "uværdige" skulle straffes. Overordnet skulle den primære fattighjælp imidlertid ikke bestå i almisser, men i at

Da det i slutningen af 1700-tallet, bla. med inspiration fra Storbritannien, blev på mode at oprette arbejdshuse, indrettede Københavns Fattigvæsen i 1799 et tvangsarbejdshus i kammerherre Suhms tidligere gård i Pustervig. På udsnittet fra Geddes kort fra 1761 er der stadig tale om et tofløjet anlæg. I 1799 var det blevet firfløjet, og tvangsarbejdshuset fik til huse i den fløj, der opførtes i den østlige del af anlægget. Tvangsarbejdshuset nedbrændte i 1807 under det engelske bombardement, og området blev i 1838 udlagt som hjælpetorv for Kulturtorv (Københavns Stadsarkiv).

skaffe de fattige arbejde, om ikke andet, så i de af fattigvæsenet oprettede arbejdshuse. De fattige skulle reddes fra forarmelse og føres tilbage til det gode, borgerlige liv.

Ved hjælp af fattigplejen kunne man ”grundlægge og forberede almindelig arbejdsomhed og borgerlig selvstændighed”. Derfor skulle de fattige ikke bures inde i anstalter, således som man hidtil havde gjort det i tugthuse og hospitaler, men derimod forblive i deres vante omgivelser og have hjælpen dér. Den kollektive forsørgelse i anstalter var skadelig for samfundet. Et andet vigtigt punkt hos Niemann var ideen om, at man især skulle bekymre sig for de fattiges børn. De skulle føres bort fra lediggang og tiggeri ved at frekventere arbejdsskoler, hvor de dels blev undervist i læsning, regning, religion mv. og dels i et håndværk.

På baggrund af de tanker, som Niemann havde skitseret i *Provinzialberichte* blev fattigvæsenet i Kiel reformeret i årene 1792 og 1793. I 1792 oprettedes under ledelse af Niemann det patriotiske selskab *Gesellschaft freiwilliger Armenfreunde*,¹³⁵ som i 1793 direkte overtog styringen og administrationen af Kiels fattigvæsen. Ligesom i Hamburg blev byen inddelt i hoved- og plejedistrikter under ”frivillige” fattigforstandere, der nøje skulle føre tilsyn med hver enkelt fattig i deres distrikt og sørge for, at alle fik den hjælp (og det ar-

bejde) de havde brug for. Børnene sattes i arbejdsskoler og tiggeri blev totalt forbudt. Hvert år offentliggjorde Niemann en beretning om fattigvæsenets tilstand i *Provinzialberichte*. Offentlighed i forvaltningen mentes nemlig at gavne den gode sag, idet de veldædige givere således kunne se, at deres frivillige økonomiske bidrag ikke var ydet forgæves. Ved enhver given lejlighed opfordrede Niemann desuden til, at andre byer fulgte de gode eksempler fra Hamburg og Kiel. Og indsatsen bar frugt. Andre byer fulgte opfordringen og reformerede deres "fattiganstalter" – f.eks. Elberfeld i 1793, Halle og, ikke mindst København, i 1799.¹³⁶ I 1797 havde den danske regering således forhørt sig hos fattigvæsenet i Kiel om man kunne få en rapport om deres nye indretning til brug ved en nyordning af fattigvæsenet i København.¹³⁷

Den store fattigvæsenplan, som så dagens lys i København 1799 var i store træk bygget over ordningerne i Hamburg og Kiel: "Indretningen i Hamborg, hvis beliggenhed, klima, folkemængde og Sæder stemme saa nøje overens med Kjøbenhavns, er for det meste taget til Følge" fortalte således den førende danske 'fattigvæsens-patriot' J. H. Bärens i 1799.¹³⁸ Men det var ikke kun eksemplerne fra Hamburg og Kiel, som inspirerede. Man havde også hentet inspiration helt fra den sydtyske by München. Især hentede man her opskriften til den berømte, næringsrige *Rumfords suppe*, som var blevet opfundet af den i München bosatte amerikaner Benjamin Rumford, og som i de følgende mange år kom til at udgøre hoveddækten i de nordeuropæiske fattighuse.¹³⁹

En, skulle det vise sig, afgørende svaghed ved såvel de hamborgske og kielske som den københavnske nyordning af fattigvæsenet var, at man fortsat baserede økonomien på en høj grad af frivillighed og "goddædighed" – dvs. donationer og testamentariske gaver. Ganske vist havde man i København siden 1708 hentet en del indtægter via bøder, afgifter på markedsgøgl og rangpersoners ægteskab mv., men det var kun små dråber i det store hav. Ikke engang den i 1764 indførte grundskat til de fattige på ejendommene i København var tilstrækkelig. Fattigvæsenet manglede penge for at kunne leve op til de store ambitioner og gyldne løfter om arbejde og understøttelse til enhver fattig og trængende.

Men det er en anden historie, som ikke skal forfølges her.

En fælleseuropæisk udvikling

Det mest slående ved studiet af de europæiske byers og staters foranstaltninger mod fattige fra Middelalderen til ca. 1800 er den førte politiks universelle karakter. Det er de samme træk, som går igen fra land til land, fra by til by, selvom der selvfølgelig er en vis tidsmæssig forskydning. Det var interna-

tionale trends, der styrede de syd- og vesteuropæiske fattigvæseners politik. Man skelede til hinanden, læste de samme skrifter og tog hurtigt ved lære. Til forskellige tider var det forskellige synspunkter, der prægede debatten, men de nåede alle ud til de fjerneste kroge - fra det sydlige Italien til det nordlige Skandinavien. Det synes derfor oplagt, at fattigvæsenets institutionelle historie ikke skal behandles isoleret for hvert enkelt land, men bør betragtes i en fælleseuropæisk sammenhæng. Man kan ikke forklare den danske udvikling uden at inddrage de internationale tendenser og modeluner, som i det store og hele var bestemmende og afgørende for den socialpolitiske udvikling i Danmark-Norge og hertugdømmerne.

Den første bølge, der skyllede ind over Vesteropa i første halvdel af 1500-tallet var kendetegnet ved, at det var byernes myndigheder, ikke staten, der greb ind over for problemet med det stigende antal fattige. Denne 'kommunale' bevægelse kan spores overalt fra det sydlige til det nordlige Europa. Byernes verdslige myndigheder overtog det sociale område, som tidligere havde hørt under kirken - såvel i katolske som i protestantiske lande - og centraliserede og rationaliserede ressourcerne og, ikke mindst, forbød man flere steder tiggeriet i det offentlige rum. Man indførte sondringen mellem de værdige og de uværdige fattige, hjalp de første og udstødte de sidste. Fra Wittenberg spredte bevægelsen sig i 1522 til de syd- og vesttyske byer over Flandern til det nordlige og vestlige Frankrig. Herfra videre til Venedig, Verona, Genoa og Bologna. Ved midten af 1500-tallet havde bevægelsen også spredt sig til England, Holland, Nordtyskland og Skandinavien.¹⁴⁰

Den næste bølge startede i midten af 1500-tallet. Denne gang var udgangspunktet England, hvor politikken med at indespærre de uværdige fattige i arbejdsanstalter (Bridewells) vandt frem. Selv om der ikke kan påvises nogen direkte forbindelse mellem de engelske Bridewells og de nederlandske tugt- og rasphuse, synes det oplagt, at hollænderne må have kendt til de engelske initiativer, og fra Holland bredte tugt- og rasphusene sig til Tyskland og Skandinavien. Fænomenet vandt primært frem i de protestantiske lande, men det betød ikke, at de katolske områder ikke også spærrede deres uværdige fattige inde i arbejdsanstalter. Det viser tilfældet med de franske hospitaler. Her kaldte man blot fænomenet noget andet. I Frankrig gik man endda skridtet videre og ønskede at huse samtlige fattige - værdige som uværdige - i store almindelige hospitaler. I England diskuterede man, om man skulle gøre noget magen til, men forslagene vandt aldrig bifald, og man fortsatte med kun at indespærre de uværdige fattige - i første omgang.

I den første trediedel af 1700-tallet indtræder nemlig den næste bølge, hvor man skrider til at ville huse alle værdigt trængende i arbejdshuse. Bølgen starter denne gang i England og breder sig i løbet af 1700-tallet til det øv-

rige Europa. Først og fremmest til Tyskland, hvor de berømte fattiganstalter i Hamborg og Kiel i slutningen af århundredet perfektionerer ideen. Under indtryk af Oplysningstidens kameralistiske og patriotiske tankegods indføres desuden den individuelle skelnen mellem de enkelte fattige og deres behov. Der indføres fattigdistrikter med forstandere, der skal undersøge hver enkelt fattigs trang og sørge for, at de modtager den hjælp, de har behov for. Fattigpolitikken går fra Middelalderens ukritiske masseuddelinger af almisse til den sene Oplysningstids individuelle (i hvert fald principielt) behandling af samtlige fattige.

Det er en bevægelse, som ikke går uden om Danmark og København. Samtlige store fattigvæsenforordninger for København – forordningerne fra 1708, 1771, 1792 og 1799 – bærer præg af det fælleseuropæiske tankegods på fattigvæsenområdet. Det samme gør oprettelsen af fattigvæsenets institutioner: Vajsenhuset i 1727, Hittebørnsstiftelsen i 1750, Opfostringshuset for fattige drenge i 1753, Frederiks Hospital i 1757, Almindelig Hospital i 1769, Fødselsstiftelsen i 1773, De københavnske arbejdshuse i 1780'erne og 1790'erne, Tugt- og Forbedringshuset i 1791 og endelig tvangsarbejdshuset i Pustervig, som etableredes i 1800. København var med på noderne.

Hvad der endelig ikke skal lades ubemærket er, at de tanker og forestillinger om individernes pligter og rettigheder, der knæsesættes i denne tid og løber som en rød tråd gennem Oplysningstidens socialpolitiske bestræbelser, langt hen ad vejen udgjorde den støbeform, hvori det 20. århundredes nordeuropæiske velfærdsstater senere blev modelleret.

Ganske vist led de mange store planer skibbrud i kølvandet på Napoleonskrigene og den økonomiske recension, der prægede Vesteuropa i den første halvdel af 1800-tallet, og som førte til nye liberale doktriners uskønne sejrsmarch over kontinentet. Men ser vi på lovgivernes intentioner med den nye oplyste fattigpolitik, vil vi se slående ligheder mellem f.eks. den københavnske fattigvæsenplan fra 1799 og de danske socialdemokraters socialpolitiske bestræbelser i første halvdel af 1900-tallet. Det 20. århundredes socialdemokrater hentede ikke deres tankegods ud af den blå luft (eller fra Sverige alene), men revitaliserede i praksis Oplysningstidens smukke utopier om den velordnede politistat og dens velorganiserede sociale forsyning. Dengang som nu, gjaldt det om at skabe social sammenhængskraft i samfundet.

Når den moderne velfærdsstats historikere således diskuterer, om velfærdsstatens 'grundlæggelse' skal regnes fra tiden efter 1945 eller måske fra introduktionen af loven om aldersrente i 1891, så kunne man faktisk introducere et tredje argument i debatten. Nemlig det, at det tankegods, som senere skabte velfærdsstaten, var et produkt af Oplysningstiden. Velfærdsstaten skabtes bestemt ikke i Oplysningstiden. Men det gjorde til gengæld de tanker

og ideer, som senere var med til at forme den. Ikke blot i Danmark, men i hele det nordvestlige Europa.

Henvisninger

- 1 Denne artikel er en pendant til artiklen "Misericordia. Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800", som jeg offentliggjorde i bogen "Patrioter og fattigfolk" i 2005. I "Misericordia" lå vægten på skildringen af det københavnske fattigvæsens udvikling ca. 1500-1800, mens jeg her primært skildrer den internationale udvikling, som fik så stor indflydelse på udformningen af den københavnske og den øvrige danske fattigvæsenpolitik i samme tidsrum.
- 2 1716. 10. Juli. Klage fra Københavns Fattigkommission på Konventhuset til Fattigdirektionen over professor Jacob Lodbergs prædiken 5. juli 1716. Kort referat af denne prædiken samt Lodbergs memorial (udateret) om forordningen af 1708, 24. september om betleri (afskrifter), Karen Brahes Bibliotek G IV, 107, Landsarkivet for Fyn.
- 3 Jan Lindhardt: *De syv dødsynder*, 2. udg., 2006, s. 39-42.
- 4 Bronislaw Geremek: *Poverty. A History*, 1994, s. 19.
- 5 Peter Burke: *Perceiving a Counter-Culture*, Peter Burke: *The Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on Perception and Communication*, 1987, s. 72.
- 6 Bronislaw Geremek som ovenfor anført, s. 19.
- 7 Stuart Woolf: *The Poor in Western Europe in the Eighteenth and Nineteenth Century*, 1986, s. 18.
- 8 Bronislaw Geremek som anført, s. 38.
- 9 Erling Ladewig Petersen: *Vredens dag. Christian IV og fattigdommen efter Kejserkrigen*, Svend Ellehøj (red.): *Christian IVs verden*, 1988, s. 195.
- 10 Marcel Mauss: *Gaven. Gaveudvekslingens form og logik i arkaiske samfund*, 2000, s. 32 (oprinteligt udgivesår 1923-24); George M. Foster: *Peasant Society and the Image of Limited Good*, *American Anthropologist* vol. 67, no. 2, 1971; Peter Henningsen: *Den rationelle bonde. En historisk-antropologisk analyse af traditionalismen i dansk bondekultur*, *Historisk Tidsskrift* bd. 100, hf. 2, 2000; E. P. Thompson: *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*, *Past and Present* no. 50, 1971.
- 11 Bronislaw Geremek som anført, s. 18, 48; Robert Jütte: *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*, 1994, s. 97ff.
- 12 Bronislaw Geremek som anført, s. 39.
- 13 *Ibid.*, s. 45f.
- 14 I de islamiske lande gjorde man selvfølgelig det modsatte: Den opdagelsesrejsende Carsten Niebuhr fortæller f.eks. fra sit besøg i 1750'ernes Cairo, at "jeg i Cairo på forskellige tidspunkter har mødt et menneske, der satte sig ned på offentlig gade, viste de store kæder som han havde været lagt i på Malta, frem for sine landsmænd, hvorefter han syngende og med klagende stemme fortalte, hvad han dér havde udstået i sit slaveri, for eksempel at han om dagen havde måttet vogte svin og at han om natten blev gennet ind i stalden sammen med svinene og den slags ting. Fornuftige muhamedanere så med fortørnelse på dette betleri. Men der samlede sig som regel en stor pøbel omkring ham, og de blev så bevægede at de ikke blot gav ham rigelige almisser, men også udstødte mange forbandelser over de formodede europæiske barbarer", Carsten Niebuhrs *Rejsebeskrivelse fra Arabien og andre omkringliggende lande* bd. 1, 2003, s. 221f.
- 15 Bronislaw Geremek som anført, s. 50.

- 16 Christina Unger: Makten och fattigdomen. Fattigpolitik och fattigvård i 1600-talets Stockholm, 1996, s. 278ff.
- 17 Bronislaw Geremek som anført, s. 48f.
- 18 Ibid., s. 50.
- 19 Ibid., s. 50f; Alexander Cowan: Urban Europe 1500-1700, 1998, s. 159.
- 20 Carsten Selch Jensen: Byerne og de fattige – den internationale baggrund for den danske udvikling, Søren Bitsch Christensen (red.): Middelalderbyen, 2004, s. 295f; Forordning oc Skick, huorledis her effter holdis skal met Berler oc Staadere offuer alt Danmarckis Rige, 27.12.1587, H. F. Rørdam: Danske Kirkelove samt Udvalg af Bestemmelser vedr. Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683, bd. 2, 1886, s. 422, 424f.
- 21 Birgit Andersen: Løsgængere og ørkesløse folk. En analyse af løsgængeri og tvangsarbejde under kongerne Frederik II og Christian IV, upubl. speciale i historie fra Københavns Universitet, 1978, s. 25.
- 22 Conny Blom: Tiggare, tidstjuvar, lättingar och landstrykare. Studier av attityder och värderingar i skrän, stadgar, ordningar och lagförslag gällande den offentliga värden 1533-1664, 1992, s. 144, 245.
- 23 Ulla Johanson: Fattiga och tiggare i Stockholms stad och län under 1700-talet, 1984, s. 125-130.
- 24 Hugo Matthiessen: Tiggertegn, Fra Arkiv og Museum serie 2, bd. 1, 1916-25, s. 111.
- 25 Peter Burke som ovenfor anført, s. 66f.
- 26 Hugo Matthiessen som ovenfor anført.
- 27 Christoph Sachsse & Florian Tennstedt: Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland vom Spätmittelalter bis zum Ersten Weltkrieg, 1980, s. 52.
- 28 Ibid.
- 29 Peter Burke som ovenfor anført, s. 66f.
- 30 P. A. Heiberg: Rigsdalerseddelsens Hændelser bd. 1, 1789, s. 59f.
- 31 Se især Københavns Skilderie nr. 1, 1786, s. 7-10.
- 32 Peter Burke som anført, s. 63-66. Citatet er fra s. 63.
- 33 Lars Bisgaard: Religion, gilder og identitet i den senmiddelalderlige by, Søren Bitsch Christensen (red.): Middelalderbyen, 2004, s. 249-269.
- 34 N. Z. Davis: Poor Relief, Humanism, and Heresy, N. Z. Davis: Society and Culture in Early Modern France, 1965, s. 47.
- 35 Om magisk-religiøse forestillinger og katolske "levn" efter Reformationen, og om muligheden for at påvirke de himmelske magter ved hjælp af gode gerninger, se f.eks.: Alex Wittendorff: "Fire stolper holder et skidehus". Tidens Forestillingsverden, Svend Ellehøj (red.): Christian IV's Verden, 1988, s. 214-248; Linda Oja: Varken Gud eller Natur. Synen på magi i 1600- og 1700-talets Sverige, 2000; Monica Weikert: Gåvns kraft og kyrkans helighet. Offerkyrkoseden og dess plats i den tidigmoderne föreställningsvärlden, Hanne Sanders (red.): Mellem Gud og Djævelen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500-1800, 2001, s. 253-272; Göran Malmstedt: Bondetro och kyrkoro. Religiøs mentalitet i stormaktstidens Sverige, 2002.
- 36 Carsten Selch Jensen som ovenfor anført, s. 296.
- 37 David Levine: The Population of Europe: Early Modern Demographic Patterns, Peter N. Stearns (ed.): Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000, vol. 2, 2001, s. 145.
- 38 Fernand Braudel: Civilisation and Capitalism. 15th-18th Century vol. 1: The Structures of Everyday Life, 1985, s. 70ff; John Walter & Roger Schofield (eds.): Famine, Disease and the Social Order in Early Modern Society, 1989, passim; Andrew Cunningham & Ole Peter Grell: The Four Horsemen of the Apocalypse. Religion, War, Famine and Death in Reformation Europe, 2000, passim.

- 39 Marcus Rubin: Oversigt over Københavns Fattigvæsens Historie, Tabelværk til Københavns Statistik nr. 4, udg. af Københavns Magistrat 1879, s. 4.
- 40 Bronislaw Geremek som anført, s. 18.
- 41 Catharina Lis & Hugo Soly: Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe, 1979, s. 116.
- 42 Bronislaw Geremek som anført, s. 38.
- 43 Alexander Cowan som ovenfor anført, s. 166.
- 44 Bronislaw Geremek som anført, s. 44.
- 45 Marcus Rubin som anført, s. 3.
- 46 Bronislaw Geremek som anført, s. 46.
- 47 Ypres er den franske betegnelse for den nuværende belgiske by Ieper.
- 48 Alexander Cowan som ovenfor anført, s. 157f.
- 49 Ibid., s. 159.
- 50 Bronislaw Geremek som anført, s. 184ff; W. J. Ashley: An Introduction to English Economic History and Theory part II, 1893, s. 343f.
- 51 Bronislaw Geremek som anført, s. 187.
- 52 Alexander Cowan som anført, s. 158f.
- 53 Robert Jütte: Obrigkeitliche Armenfürsorge in deutschen Reichsstädten der Frühen Neuzeit, 1984 s. 43.
- 54 N. Z. Davis som ovenfor anført, s. 17.
- 55 Bronislaw Geremek som anført, s. 188.
- 56 Ibid., s. 179ff.
- 57 Christoph Sachsse & Florian Tennstedt som ovenfor anført, s. 31; Robert Jütte som ovenfor anført, s. 41ff.
- 58 Bronislaw Geremek som anført, s. 179ff; Robert Jütte: Abbild und soziale Wirklichkeit des Bettler- und Gaunertums zu Beginn der Neuzeit: Sozial-, Mentalitäts- und Sprachgeschichtliche Studien zur Liber Vagatorum (1510), 1988; W. J. Ashley som ovenfor anført, s. 346; Luthers forord findes i udgaverne af Liber Vagatorum fra 1528, 1556 og 1560, Christoph Sachsse & Florian Tennstedt som anført, s. 51f.
- 59 Bronislaw Geremek som anført, s. 183f.
- 60 Alexander Cowan som anført, s. 160.
- 61 Ibid., s. 160.
- 62 Den rette Ordinants (...) huorledis Kircketienesten skal holdis udi Danmarckis oc Norges Riger, - oc de Hertugdomme Sleswig Holsten, H. F. Rørdam som ovenfor anført, bd. 1, 1883, s. 103f.
- 63 Frederik Stuckenberg: Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741, 1893, s. 23f, 44f.
- 64 Alexander Cowan som anført, s. 162f; Robert M. Schwartz: Policing the Poor in Eighteenth-Century France, 1988 s. 14ff.
- 65 Alexander Cowan som anført, s. 163.
- 66 Christoph Sachsse & Florian Tennstedt som anført, s. 87, 101. Trediveårskrignens sociale følger og de mange omvandrende skarer af fordrevne og hjemløse mennesker er iøvrigt blændende beskrevet i henholdsvis Bernhard Clavels og Heinrich von Grimmelshausens romaner Himlens Søjler (1985, dansk udg. 1986) og Den eventyrlige Simplicissimus (1668, dansk udg. 1963).
- 67 Anne Marie Dubler: Armen- und Bettlerwesen in der Gemeinen Herrschaft "Freie Ämter" (16. bis 18. Jahrhundert), 1970 s. 66.
- 68 Sachsse & Tennstedt som anført, s. 102.
- 69 Anne-Marie Dubler som ovenfor anført, s. 29f, 47f, 53.
- 70 Sachsse & Tennstedt som anført, s. 102.
- 71 Marcus Rubin som ovenfor anført, s. 31-33, 46.
- 72 Efter den tyske betegnelse "Eine Waise" for et forældreløst barn.
- 73 Alexander Cowan som anført, s. 164; Bronislaw Geremek som anført, s. 207f.

- 74 Marcus Rubin som anført, s. 23-28.
- 75 Alexander Cowan som anført, s. 164.
- 76 Poul Slack: The English Poor Law 1531-1782, 1990, s. 14ff.
- 77 Bronislaw Geremek som anført, s. 216.
- 78 Iben Engberg: Københavns Børnehus 1605-1790 – Fattigdom og tvang gennem to århundreder, upubl. speciale i Historie fra SAXO-Instituttet, Københavns universitet, 2007, s. 49-78.
- 79 N. D. Riegels: Børnehusets Statistik, Maanedskriftet Kiøbenhavns Skilderie No. 7-12, 1787, s. 201.
- 80 Paul Slack og Norman Longmate daterer dog denne lov til 1723. Se Paul Slack som ovenfor anført, og Norman Longmate: The Workhouse, 1974, s. 23ff.
- 81 Poul Slack hævder derimod, at der allerede i 1732 eksisterede over 700 arbejdshuse i England, Paul Slack som ovenfor anført, s. 42.
- 82 Ibid., s. 40.
- 83 Catharina Lis & Hugo Soly som ovenfor anført, s. 127f; Norman Longmate som ovenfor anført, s. 23ff.
- 84 Michael E. Rose: The English Poor Law 1780-1930, 1971, s. 18.
- 85 N. D. Riegels som ovenfor anført. Se f.eks. s. 220f.
- 86 Ibid., s. 18; Paul Slack som anført, s. 43.
- 87 Alexander Cowan som ovenfor anført, s. 164; Torsten Sellin: Pioneering in Penology. The Amsterdam Houses of Correction in the 16th and 17th Centuries, 1944.
- 88 Torsten Sellin som anført, s. 20ff.
- 89 Ibid., s. 27.
- 90 Ibid., s. 30, 87f.
- 91 Bronislaw Geremek som anført, s. 219; Olaf Olsen: Christian 4.s tugt- og børnehus, 1978, s. 12; Catharina Lis og Hugo Soly som anført, s. 118ff.
- 92 Olaf Olsen som ovenfor anført, s. 12; Torsten Sellin som anført, s. 30, 87f.
- 93 Barbara Zalewski: Det hårde kors af vanvittighed. St. Hans Hospital i det 18. århundrede, Historiske Meddelelser om København 1984, s. 39. Vedr. forældres placering af 'vanartige' børn i Børnehuset, se f.eks. Børnehusets brevkopibog, hvor inspektør Øst i 1769 beretter om en hårdhjertet stedfar, der har sat sin stedsøn i Børnehuset og som til trods for inspektørens bønner om at løslade ham, hårdnakket nægter. Stedfaderen har, fortæller Øst, "et bizarre og steenhaart hierte", Tugt.- Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavns arkiv nr. 8-2: 1769-77, Brevkopibog, indf. 3.5.1769, Landsarkivet for Sjælland mm.
- 94 Bronislaw Geremek som anført, s. 219.
- 95 Olaf Olsen som anført, s. 10f.
- 96 Ibid., s. 12; Torsten Sellin som anført, s. 102ff.
- 97 Catharina Lis & Hugo Soly som anført, s. 120.
- 98 Marit Slyngstad: Ulydighed og Straff, 1994, s. 27 (note 27).
- 99 Olaf Olsen som anført, s. 12ff; Gustaf Utterström: Fattig och Föräldrelös i Stockholm på 1600- och 1700-talen, 1978, s. 15; Christina Unger: Makten och fattigdomen. Fattigpolitik och fattigvård i 1600-talets Stockholm, 1996, s. 266.
- 100 Christian 4.s tugthus nedlagdes i 1649, men Frederik 3. lod atter et tugthus oprette i 1662. Denne gang på Christianshavn.
- 101 Ulla Johanson: Fattiga och tiggare i Stockholms stad och län under 1700-talet, 1984 s. 130.
- 102 Louise Lönnroth: Översikt över fattigvårdens utveckling i Sverige med speciell inriktning på omsorg om fattiga barn från 1600-talet till 1847, Gunnar Berefelt (red.): Ur Barndomens Historia, Centrum for Barnkulturforskning nr. 25, 1995, s. 89-104.
- 103 Bronislaw Geremek som ovenfor anført, s. 220.
- 104 Alexander Cowan som ovenfor anført, s. 167.
- 105 Bronislaw Geremek som anført, s. 220f.

- 106 Ibid., s. 222.
- 107 Ibid.
- 108 Ibid., s. 225.
- 109 Ibid., s. 226f. For Københavns vedkommende, se Peter Henningsen: *Misericordia. Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800*, Peter Henningsen (red.): *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*, 2005, s. 30ff.
- 110 Catharina Lis & Hugo Soly som anført, s. 129.
- 111 Bronislaw Geremek som anført, s. 228.
- 112 Ibid., s. 229; Ian Farr: *Artisans in Europe 1300-1914*, 2000, *passim*.
- 113 Lars N. Henningsen: *Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736-1841*, 1978 s. 96f.
- 114 Anne-Marie Dubler som anført, s. 73-76; Sachsse & Tennstedt som anført, s. 111.
- 115 Rudolf Endres: *Das Armenproblem im Zeitalter des Absolutismus*, Franklin Kopitzch (Hrsg.): *Aufklärung, Absolutismus und Bürgertum in Deutschland*, 1976 s. 230f; Sachsse & Tennstedt som anført, s. 111.
- 116 Norman Longmate som anført, s. 17f; Paul Slack som anført, s. 36f.
- 117 Norman Longmate som anført, s. 18. Med tiden lempedes den restriktive Act of Settlement dog noget. I 1697 bestemtes det f.eks., at personer med et certifikat fra deres hjemsohn, hvor dere accepterede at underholde vedkommende i tilfælde af armod, ikke kunne sendes hjem, før de rent faktisk faldt det nye hjemsted til byrde. I 1795 blev Act of settlement yderligere forbedret for at hindre, at nogen, uanset hvor fattige de var, blev sendt væk før de rent faktisk faldt det offentlige til byrde. Dog gjaldt det ikke for gravide, ugifte mødre, som det kostede mest at underholde og som derfor hørte til blandt de mest upopulære fattige, se Paul Slack som anført, s. 36 og Norman Longmate som anført, s. 18.
- 118 Herom se f.eks. Winfried Schulze: *Vom Gemeinnutz zum Eigennutz. Über den Normenwandel in der ständischen Gesellschaft der frühen Neuzeit*, 1987, *passim*.
- 119 Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte*, 1995, 58.
- 120 Rudolf Endres som ovenfor anført, s. 226.
- 121 Marc Raeff: *The Well-Ordered Police State and the Development of Modernity in Seventeenth- and Eighteenth Century Europe*, *The American Historical Review* vol. 80, no. 4, 1975, s. 1222; 1227; Mary Lindemann: *Patriots and Paupers. Hamburg 1712-1830*, 1990, s. 49; Robert M. Schwartz som ovenfor anført, s. 3ff.
- 122 Ingrid Markussen som anført, s. 71.
- 123 Conny Blom: *Tiggare, tidstjuvar, lättingar och landstrykare* som ovenfor anført, s. 246f.
- 124 Se f.eks. Karin Johannisson: *Det mätbara samhället. Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa*, 1988.
- 125 Mary Lindemann som anført, s. 74f.
- 126 Ibid., s. 75.
- 127 Ibid., s. 76.
- 128 Ibid., s. 77.
- 129 Juliane Engelhardt: "Adel er arvelig, men Dyd maae erhverves". Den patriotiske bevægelse i det danske monarki 1780-1799, *Fortid og Nutid* bd. 3, 2002 s. 168ff.
- 130 Om *Borgerdyds Selskabet, Minerva. Et Maanedsskrift*. Januar-Marts 1790, s. 131.
- 131 Rudolf Endres som anført, s. 225; Sachsse & Tennstedt som anført, s. 128; Juliane Engelhardt som anført, s. 163-187.
- 132 Sachsse & Tennstedt som anført, s. 126; Mary Lindemann som anført, s. 135-176.
- 133 F.eks. Augsburg i 1782-83, Berlin i 1774, Hannover i 1785, Lübeck i 1784, Lüneburg i 1776, Mainz i 1786, Strasbourg i 1767 og Wien i 1784, Mary Lindemann som anført, s. 111.
- 134 Ibid., s. 112.
- 135 Om patriotiske selskaber, se f.eks. Juliane Engelhardt: *Borgerskab og fællesskab. De patriotiske selskaber i den danske helstat 1769-1814*, *Historisk Tidsskrift* bd. 106, hf. 1, 2006, s.

- 33-63.
- 136 Erich Graber: Kiel und Die Gesellschaft freiwilliger Armenfreunde 1793-1953. Ihr soziales, kulturelles und wirtschaftliches Wirken, 1953, s. 8-29; Lars N. Henningsen som anført, s. 117-122.
- 137 Erich Graber som anført, s. 30f.
- 138 J. H. Bären: Kjøbenhavns Fattigvæsen, Kjøbenhavns Magasin for Industrie-, Skole- og Fattigvæsen bd. 1, 1799, s. 85.
- 139 En opskrift og beretning om suppen findes hos J H. Bären: Underretning om Steder, hvor Fattigvæsenet er forbedret som ovenfor anført s. 47ff.
- 140 Stuart Woolf som anført, s. 22.

7 Lasternes ulykkelige ofre

Niels Ditlev Riegels i ulykkens forgård. Børnehuset, 1787

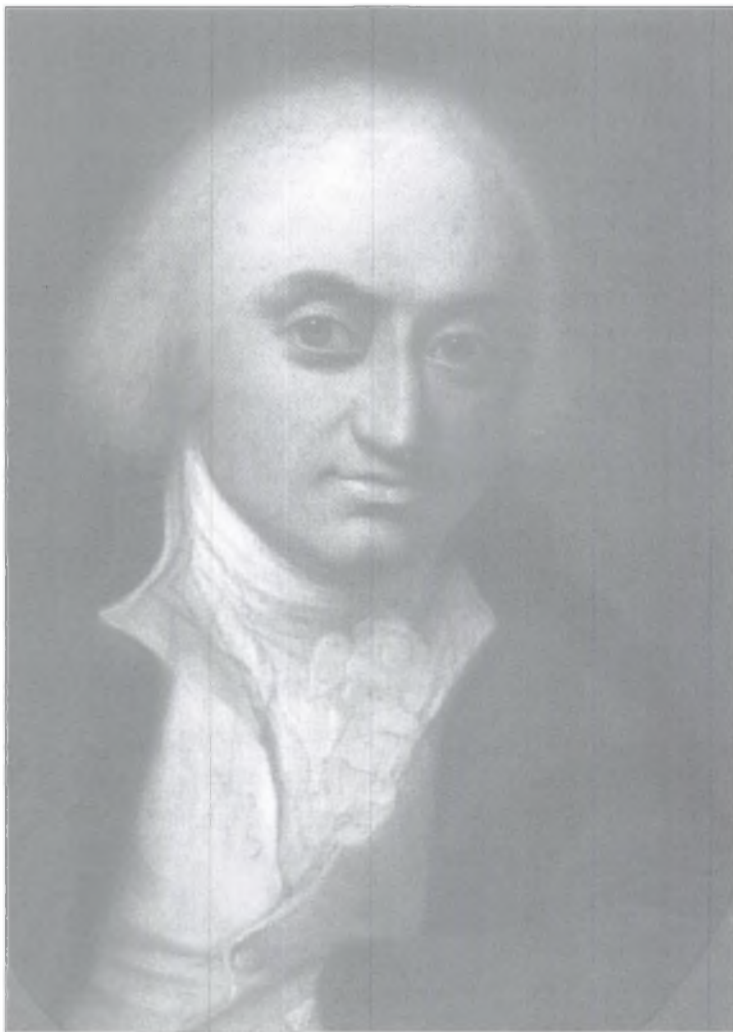
Peter Henningsen

Riegels og Børnehuset

I 1787 publicerede forfatteren og polemikeren Niels Ditlev Riegels en beskrivelse af det berygtede fængsel Københavns Børnehus på Christianshavn.¹ Riegels sprang netop i disse år ud som en af landets heftigste og mest nådesløse kritikere af den aristokratiske enevoldsstat, og især boltrede han sig i sit eget tidsskrift *Københavns Skilderie*, hvor det ene satiriske stykke efter det andet så dagens lys. 'Skilderiet', som det populært kaldtes, var et tidsskrift, der rykkede grænserne for, hvad det var muligt at skrive om uden at blive straffet. Riegels' heftighed var nærmest legendarisk og i en række år var han, som hans biograf, historikeren Morten Petersen, siger det, "talk of the town". Riegels' navn var identisk med tidens mest aggressive systemkritik.²

Den beskrivelse af Københavns Børnehus, som han publicerede i 1787, og som på de følgende sider bringes i fuld længde, hørte til disse systemkritiske skrifter. Institutionen var, dens navn til trods, et decideret fængsel, hvor forbrydere af forskellige slags blev stuvet bort for kortere eller længere tid.³ En stor del af fængslets klientel bestod imidlertid ikke af hårdkogte forbrydere, men af fattige tiggere, der havde forbrudt sig mod byens fattiglovgivning, som forbød tiggeri i det offentlige rum. De første par gange en tigger blev indfanget af byens fattigfogeder, de såkaldte stodderkonger, slap han eller hun relativt 'billigt' med advarsler og nogle måneders tvangsarbejde, men i gentagelsestilfælde, og da især, hvis man var blevet pågrebet tre eller flere gange, blev konsekvensen ofte en livstidsstraf i Børnehuset.

Som Riegels påpeger i sin beskrivelse, var der ingen logisk sammenhæng mellem den begåede forbrydelse og den idømte straf. Det var ældre tiders barbariske straffemåder, som stadig blev bragt til udførelse i en tidsalder, der ellers brystede sig af at være oplyst, og af en dømmende myndighed, der søgte at følge med tiden.

*Niels Ditlev Riegels (1755-1802). Tidligere pagehofmester hos enkedronning Juliane Marie og deltager i det statskup mod Ove Høegh-Guldberg og arveprins Frederik i 1784, hvor den unge kronprins Frederik (6.) overtog styringen af landet. Riegels havde ventet at blive belønnet med høje poster for sin deltagelse, men blev slemt skuffet, da det ikke skete. Han følte sig derfor snydt, og viede de følgende år til at hetze voldsomt og lidenskabeligt mod det forstokkede og indspiste establishment, og mod alle irrationelle 'indretninger' i monarkiet. Mest kendt er han nok for sin beskrivelse af de hårrejsende forhold på St. Hans Hospital. Beskrivelsen publiceredes, ligesom hans beskrivelser af Børnehuset og Vaisenhuset, i tidsskriftet *Kiøbenhavns Skilderie* (Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg).*

I bund og grund var Børnehuset et anbringelsessted for byens allerfattigste lag, hvoraf en meget stor del var kvinder. Den fattige, enlige kvindes sidste udvej var som oftest enten tiggeri eller prostitution eller begge dele. I det københavnske fattigvæsens arkiver er der bevaret en række afhøringsark fra 1779, hvori det med al tydelig klarhed ses, hvem den typiske indsatte i Børnehuset og i byens øvrige straffeanstalter var, og hvori deres forbrydelser bestod. Afhøringsarkene er ikke direkte forhørsafskrifter, men består af sammenfatninger fra forhøret, foretaget af direktør Claus Meden fra Almindelig Hospital, som var den, der udmålte straffene.⁴ Lad os prøve at se på en tilfældig udvalgt uge i februar 1779:

”Den 24. februar. 1. Johanne, Johan Fischers, 34 år gl. Hendes mand er musketer ved Kronprinsens Regiment, Hr. oberstløjtnant Schacks kompagni. Hun har forhen 3 gange været opbragt for betleri. Sidste gang var den 14de april 1777. Hun er i aftes af fogederne Lund og Raun optagen i betleri ved Hr. geheimeråd grev Thotts gård. Var derhos ganske beskænket, så at fogederne måtte først så godt som slæbe hende til Hovedvagten og der fik 3 mand til at gelejde dem med hende her til hospitalet. Hun tilstår betleriet og at have fået ½ skilling i almisse.

Blev 4de gang sendt til arbejde i Børnehuset på regimentets regning”.

”Den 24. februar. 2. Christian Carl Kyhl, 9 år gl. Hans fader har været matros og er afskediget i næstafvigte sommer. Denne dreng er indkommen til rugdreng ved 3 divisions 6 kompagni nr. 112. Hr. kaptajn Stibolt er chef. Han er i går formiddag af fogederne Johan Johansen og Ytte Mortensen optagen i betleri ved posthuset og kancelliporten, hvor han overløb folk, som han og tilstår, men siger at han ej fik noget. Da fogederne ville optage denne dreng, løb han ind i Slotsholms vagt, hvorfra han omsider blev dem udleveret.

Blev 1ste gang sendt til Kvæsthuset”.

”Den 27. februar. 3. Barbra, Andreas Brunberg, 63 år gl. Hendes mand er konstabel ved Hr. admiral Schindels kompagni og er det 1½ år siden han er gået bort med skibet Enigheden. Hun er i formiddags af fogederne Hougaard og Svane optagen i betleri i Rådhusstræde, hvor hun fik 1 skilling i almisse, som hun og tilstår.

Blev 1ste gang sendt til Kvæsthuset”.

”Den 27. februar. 4. Anne Margrethe Cronwolds, 68 år gl. Hendes mand har været matros ved 4. division. Hr. kaptajn Basballes 1ste kompagni, nr. 50. Han er for 4 år siden fra et skib falden ned og slagen sig til døde. Hun er i går

eftermiddags af fogederne Glukstad og Moran optagen i Klædeboderne, hvor hun ifølge med en anden gik hus fra hus og betlede. Hun nægter det og siger, hun stod og talte med en anden kone, som skulle op i et af husene. Fogederne kan edelig bekræfte, at den opbragte er en daglig betler, ligesom hun og som meldt i går deri blev antruffen, og da de ville bringe hende op, viste hun sig ustyrlig, hvorfor fogederne måtte sætte hende hen på Rådstuen indtil de fik 3 mand fra Vesterports vagt til at gelejde hende. Hun har 2 gange forhen været opbragt. Sidste gang var den 3die hujus, sidst hun kom til Kvæsthuset.

Blev 3die gang sendt til Kvæsthuset”.

”Den 27. februar. 5. Kirstine, Søren Christensens, 57 år gl. Hendes mand har været tømmersvend og er død for 9 år siden. Hun har 2 gange forhen været opbragt. Sidste gang var den 10de maj 1777. Hun kom til Børnehuset. Hun er i formiddag af ovenmeldte fogeder optagen i betleri hos tobaksspinderen på Vestergade, hvor de så hun fik ½ skilling. Hun nægter det og siger, hun ville bytte 1 skilling på det ommeldte sted. Fogederne kan edelig bekræfte betleriet og den ovenmeldte mand sagde, de kunne kun tage hende bort.

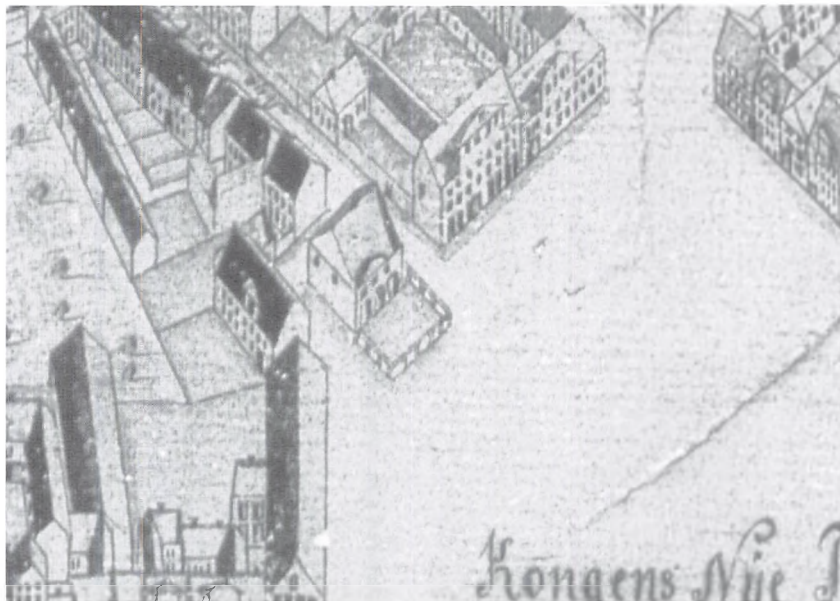
Blev 3die gang sendt til arbejde i Børnehuset for bestandig”.

”Den 27. februar. 6. Anne Elisabeth, Christopher Smidts, 38 år gl. Hendes mand er løber ved det holstenske regiment, det 1ste grenaderkompagni. Hr. kaptajn Lemming er chef. Hun er i aftes af fogederne Lund og Raun optagen i betleri på hjørnet af Lille Strandstræde og Nyhavn, hvor hun stod oppe i en forstue og sang og havde sit lidet pigebarn Marie Margrethe, 7 år gl. med sig. Hun nægter ikke betleriet, men siger at hun ej sang. Hun har den 27de januar 1774 en gang forhen været opbragt for betleri og den tid sendt til regimentet til afstraffelse.

De blev begge sendt til arbejde i Børnehuset som 2den gang opbragt på regimentets regning”.

”Den 27. februar. 8. Kirstine, 20 år gl. Hendes egen fader har været soldat og er deserteret fra hendes moder. Moderen er derpå kommet i ægteskab med Erich Nielsen, matros ved 2. divisions 2det artillerikompani nr. 100. Bemeldte pige er i aftes af ovenmeldte fogeder optagen i Store Kongensgade, hvor hun ifølge med den ovenmeldte pige Anne Elisabeth var inde i en forstue og sang, som hun og tilstår. Hun blev derpå tillige med den anden pige, med vagt for pøbelens skyld, bragt her til hospitalet. Denne pige har den 5te maj 1777 en gang tilforn været opbragt, men slap den gang fri uden at komme til Kvæsthuset, siden ikkun en foged havde optagen hende. Hun har ej været til konfirmation.

Blev 1ste gang sendt til Kvæsthuset”.

Hovedvagten på Kongens Nytorv lå mellem det nuværende D'Angleterre og Ny Østergade. Her måtte byens fattigfogeder ofte rekvirere militær hjælp for at få transporteret tiggere til afhøring på Almindelig Hospital (udsnit af Geddes kort fra 1761. Københavns Stadsarkiv).

Såvidt direktør Claus Medens sammenfatninger for en tilfældig valgt uge i vinteren 1779. I al deres pragmatiske enkelthed fortæller disse uddrag os noget om den tids typiske gadetiggere og de indsatte i Børnehuset. For det første er der stort set udelukkende tale om kvinder, der alle har mistet deres forsørger. For det andet hører hovedparten af de opbragte ind under flådens jurisdiktion, idet de har været gift med en flådematros. Det er derfor, at disse kvinder ikke sendes til Børnehuset, men til Kvæsthuset på Christianshavn, som var flådens fattiggård. På Kvæsthuset er de med stor sandsynlighed straks blevet sat på fri fod, således at man slap for at føde på dem. Militæret havde på dette tidspunkt ikke sin egen fattiggård, så de kvinder, der hørte under landmilitærets jurisdiktion, sendtes på hærens regning i Børnehuset på linie med civile tiggere.

Vi ser også, at en enkelt af kvinderne havde sin lille datter med, og at hun sammen med en veninde gik rundt ved dørene og sang for folk. Også dette var et typisk træk for gadetiggerne i København. Endelig bemærker vi i sag nr 8., at fattigfogederne måtte tilkalde militær vagt fra Hovedvagten på Kongens Nytorv, da man af frygt for en rasende pøbel ikke turde transportere pigerne til Almindelig Hospital uden eskorte. Det var på den tid ikke usædvanligt, at pøblen samlede sig i store antal, overfaldt fattigfogederne og befriede de opbragte tiggere. Tilsidst skal det fremhæves, at alle de opbragte tiggere

de absolut nederste sociale lag i byen – pøbelen.

Var man først én gang blevet indsat i Børnehuset, blev livet ikke lettere, og det var derfor noget, man ville gøre næsten alt for at undgå. I det almindelige omdømme blev man nemlig æreløs af at omgås hærdede forbrydere, og et æreløst menneske havde yderst vanskelige vilkår i den tids samfund.⁵ Hørte man til de heldige årsfanger, dvs. dem som kun var dømt på åremål og ikke på livstid, kunne man roligt regne med arbejdsløshed, når man atter kom på fri fod. Kun de færreste ønskede at ansætte en tidligere tugthusfange. De løsladte måtte derfor igen gribe til tiggerstaven eller til rapseri, og før eller siden ville de atter blive opsnappet af byens fattigfogeder og ført tilbage til det berygtede børnehus.

Riegels gør i sin analyse af forholdene i Børnehuset ikke særligt meget ud af de indsattes forhold. Hans interesse ligger et andet sted. Som et barn af Oplysningstiden var han først og fremmest interesseret i, om Børnehuset opfyldte sit formål.⁶ Var det et tidssvarende og rationelt foretagende i moralsk og økonomisk forstand? Svaret var, som vi vel på forhånd kunne forvente, et rungende nej. Hovedanken var, at man i Børnehuset satte førstegangsløvbrydere sammen med forhærdede kriminelle, og hvordan skulle man kunne forvente, at en sådan omgangskreds kunne virke forbedrende på noget menneske? Som Riegels siger andetsteds, så er Børnehuset en 'tiggerskole' hvor man lærer professionen til fuldkommenhed: "Børnehuset er højskolen for denne kunsts dyrkere. Her samles fra alle stadens hjørner en mængde erfarne tiggere, der meddeler hinanden deres erhvervede kundskaber og erfaringer, og som det går i andre videnskabers-selskaber, går det og her: Manges forenede bestræbelser og arbejder i en og samme ting, bringer den til modenhed og fuldkommenhed".⁷

Riegels' retoriske udgangspunkt er den Montesquieu- og kameralismeinspirerede opdeling af stater i enten monarkier, republikker eller despotier. Denne opdeling lægger han, som en art videnskabeligt røgslør, ned over sin beretning, for bedre at kunne hudflette institutionen og udstille den, som den anakronisme, han opfatter den som. Hele beskrivelsen er en slet skjult kritik af et samfund, der tillader og bifalder eksistensen af forældede institutioner som Børnehuset. Beskrivelsen bruges også som et afsæt til at kommentere andre af Riegels' yndlingsaversioner: vindbøjtler og projektmagere, der tømmer statskassen for penge, og snører godtroende ministre og embedsmænd; prominente konkursryttere og egennyttige handelsmænd, rangsyge adelsmænd og borgere, der qua deres titler kan lukrere på statskassens midler, mens de fattige lades tilbage i håbløshed og modløshed uden mulighed for at erhverve sig føden.

Det sidste kommer klart til udtryk, når han i beskrivelsen lige ud siger, at ”det er statens skyld, at gaderne vrimler af tiggere”. Staten har undladt at skabe ordentlige erhvervsbetingelser for dens befolkning, og i stedet ladet oprette uproduktive monopolvirksomheder, der blot genererer underskud på underskud. Handelen og samfundsökonomien er bundet og styret i stramme tøjler, og det frie initiativ hæmmes og knægtes på alle måder.

Stilen i beskrivelsen af Børnehuset er klassisk for tiden. På linie med hans samtidige, Peter Andreas Heiberg, indpakkedes samfundskritikken i enten literære eller burleske gevandter for at sløre det politiske bid og undgå den københavnske politimesters indblanding. For ganske vist var der ikke censur som sådan på dette tidspunkt, men ikke desto mindre havde politimesteren som opgave at rejse sag mod en forfatter, som han fandt var gået for vidt i sin kritik af konge og stat.

Såvidt om Riegels. Lad os høre, hvad han selv har at sige.

Niels Ditlev Riegels: Børnehusets statistik

Indledning

Børnehusets første bestemmelse er med tiden bleven så forandret og forskellig, at benævnelsen, fordom rigtig og passende, nu er så urigtig og upassende, at den ikkun tjener til at forville og give urigtige begreber. Dets forandrede skikkelse fordrede altså en ny benævnelse; thi benævnelser, vilkårlige undertiden af nødvendighed, er det ikke i andre tilfælde. Den til en statue eller billede omdannede knub, kaldes ikke, efter at omdannelsen er gået for sig, en knub.

Bygningens udvortes anseelse, altid lukkede porte, faste mure og med jernstænger forsynede vinduer, bringer til rigtigere begreber om dets bestemmelse. Heraf skønnes ikke tvertydigen, at det er ulykkelige, deres frihed berøvede, menneskers opholdssted. De, der bærer lænker, ved man, er slaver.

Indenfor porten bliver man hastig var, at alting er indrettet og sigter til at forsikre sig dets indvåneres tilstedeblivelse. Formodningen, man havde om husets bestemmelse, bliver vished.

Et sådant syn og især forestillingen om den usselhed, jammer og elendighed, der må findes på et sådant sted og inden sådanne mure, kan ikke andet end gøre tanken om menneskets forvildelser, uordener, laster og deres følger ret levende og gyselig for den tænkende menneskeven. Så er du da på et sted, må han naturligvis sige sig selv, hvor du ved egne øjne vil blive overbevist om, at mennesket, der ved sjæls og legemsgaver er så meget ophøjet over de umæ-

lende, kan ved udsvævelser, forbrydelser og misgerninger synke dybt nok til, at det bliver staten en nødvendighed, til ordens, roligheds og retfærdigheds håndhævelse, at berøve forbryderen det, der ingen pris kan sættes på, friheden, og ham selv til forbedring og andre til afskræk, dagligen at lade ham føle hans ilde førte levnedsgeser.

Du betræder, må han videre sige sig, ulykkers forgård, og, når du kommer længere, vil du se dem i deres fulde nøgenhed. Ved et beklemt, af tanken om de menneskelige elendigheder inderligen rørt hjerte, nærmer han sig indgangen, tvivlende, om han bør gå ind. Han kommer indenfor, og, de blege ansigter, gustne kinder, forrevne og pjaltede klæder uagtet, bliver over alt en orden og renlighed var, han ikke formodede, og hos fangerne en opførsel og anstændighed, hvor om han ikke drømte. næppe tør han tiltro det virkelighed, hans tanker forestillede ham som umuligheder.

Hans granskende øje undersøger alting med fordoblet flid, og den af undersøgelserne dragne slutning bliver, at han føler sig overbevist om denne, af hans hjerte elskede, sætnings sandhed: at endog i de menneskers bryst, der ved laster, forbrydelser og misgerninger have gjort sig uværdige [til] deres medmenneskers omgang og samkvem, er anstændighed, erkendtlighed, taknemmelighed, retfærdighed ikke så ganske udryddede, som man almindeligen indbilder sig; tværtimod vil man blive var, at de virkeligen bor der, når der gives anvisning, anledning og grund til at vise og udøve dem og andre dyder.

Den heraf naturligen flydende følge, hvis modsætning troligen iværksættes, til skam for menneskeligheden, burde virke forandring i mængdens tænke- og handlemåde. Man burde heraf lære og i gerningen vise: At så billigt og retfærdigt det er, at forsage, afsky, straffe laster, forbrydelser, misgerninger, så ubilligt og uretfærdigt er det, at forhåne, foragte, afsky mennesker, der har været ulykkelige nok, til at gøre sig skyldige deri. De vedbliver, alle deres fejl, ufuldkommenheder og laster uagtede, at være vore brødre, og retten, man har til at straffe dem, strækker sig i de fleste tilfælde ikke videre, end at hindre dem fra at forstyrre det almindeliges ro, fred og lyksalighed. Omfanget derimod af menneskelighedens rettigheder, der alt for ofte miskendes og krænkes, strækker sig langt videre. Vel den, der beskytter, hævder og forsvarer dem!

Opmuntret af det, jeg havde set, erfaret og undersøgt, og bestemt af de anstillede betragtninger, gjorde jeg mig umage for, nøjere at kende hele indretningen, bestyrelsen, indvånerne levemåde, forhold og opførsel, og blev til min fornøjelse var, at den, tilfældige ufuldkommenheder og mangler fraregnede, i meget ligner det udkast til en stats indretning, Platon har efterladt.

Børnehuset på Christianshavns Torv tog sig majestætisk ud på Rach og Egebergs billede fra 1700-årenes midte. I virkeligheden var bygningen langt mindre imponant og Christianshavns Torv langt mindre end det fremtræder her (Københavns Stadsarkiv).

Jeg fandt den af ham foreskrevne orden i maskinens gang, der, frembringende harmoni mellem delene, beforder det heles vel. Jeg blev den af ham anpriste retfærdighed var, der ikke hos vægteren, eller som han også kalder ham, hyrden, udarter til tyranni, og hos de styrede til selvrådighed, hvoraf såvel hint som dette føder uorden, bringer stater i forfald, og endeligen virker deres undergang. Den af ham i landflygtighed viste egen fordel, der uden at bekymre sig om andres vel, ser ikkun på sig selv, svævede vel uden om, i øvrigt øjnede jeg den ikke.

Denne og øvrige, ved sammenligning ikke miskendelige, overensstemmelse med den platoniske republik, bevægede mig til at optegne mine iagttagelser, hvilke jeg håber, ikke vil befindes upassende til her at indtage en plads, og det så meget mindre som min påstand uden tvivl vil erfares, at være rigtig og uomstødelig.

At Børnehuset er en stat, derom kan ikke tvivles, når overvejes, at det har alt det, der af statistikkerne udfordres til en stat: Grund, som tilhører det; folk, som bor derpå; regering, hvorefter de styres; hensigt, der sigter til det heles vel. Desuagtet tvivlede jeg længe derom af grunde, som siden skal omtales.

Vises nu, hvorledes Børnehuset er blevet det, det er, og beskrives tillige dets nærværende forfatning, kan ej heller være nogen tvivl om, at dets statistik er leveret. Tilstås det, og hvorfor skulle det nægtes? opløftes min isse langt over skyerne, og Børnehusets statistik må nødvendigvis noget af den yndest, agt og ære blive til del, der ellers bortødsles på dem, der giver sig ud for at forstå statistik, og isteden for en fast grundvold giver os brokker og stykker, der, lagte til grundvold, ikke engang kan bære en ussel hytte, endsige en skøn bygning. Dog gør man ikke stor regning derpå, da det fornemste fattes; thi så går det: Pral og brammen, navne, titler og udvortes glimmer, blænder ikke mindre mængden end de såkaldte fornemme. Retskaffenhed, sandhedskærlighed, uforsagt dyd, finder vel i almindelighed berømmere, men ve dem, der drister sig til at bringe dem i udøvelse. De er værre og afskyeligere, end det værste og afskyeligste, man ved at nævne. Deres hensigt er nedrig, deres hjerter ondskabsfulde, deres ord og tale bitrere end galde. Træskhed, rænker, underfundighed derimod dadles almindeligen; men deres lykkelige besiddere berømmes, æres og forgudes.

Børnehusets historie

Navnet er, som allerede anmærket, upassende, men hvad vil det sige? Den lidende ulejlighed, deraf synes at flyde, erstattes fuldkommelig derved, at man ikke behøver at bryde hovedet med at gøre forskel på tugthus, børnehus, opfostringshus, arbejds hus; og altså er det ligegyldigt, til hvilket af dette slags huse, folk, man vil forskaffe levebrød, henvises. Eksempler på lige klogskab findes hos os utallige. Således, at man ikkun skal vedrøre ét, forvikles og indvikles begreberne om bankens kredit, statens kredit, kongens kredit, at deraf fremkommer en røre, man slipper lettere [om] ved at tilstå uopløselig, end [ved at] give sig af med dens opløsning, som desuden er betænkelig, da man ikke kan vide, hvor de ædlere dele vil hendunste.

Frederik den anden, hvis omhu for fædrelandet gør ham til alle tider lige så megen ære, som den i hans tid gjorde Danmark æret, agtet, anset, skænkede 10.000 rigsdaler til et opfostringshus. Han ville at fattige børn skulle lære noget, og ikke ved at tigge og bortdrive ungdommen i lediggang opvokse til unyttige og skadelige lemmer for staten. Børnehus-kandidaternes antal, som udenfor ikke gavner staten, og dog ikke alle kunne komme ind, troede han derved at ville formindskes.

Københavns Magistrat overdroges kapitalens forvaltning på vilkår, at den skulle være ansvarlig for hovedstolen, og af egne midler betale, hvad der af samme formindskedes. Således bød obligationen, anderledes skulle den have budt, når man til den tid havde haft den erfaring, at regnskabs fordring for

offentlige penge er latterlig. Vel er ansvaret fra den tid til vore dage ikke hævet; men i 60 år er det ikke blevet fordret.

Christian den fjerde, der ligeså utrættelig som længe arbejdede på Danmarks flor, gav 11.900 rigsdaler til fattigvæsenet. At noget i det mindste af denne kapital, om ikke den hele var skænket Børnehuset, er rimeligt. Børne- og Tugthuset, endskønt hvert havde sin særskilte indretning, var den tid samlede i et hus i Klosterstrædet, for hvilke denne konge udgav en instruks. Siden forflyttedes Børnehuset, i denne konges tid, til Christianshavn i en dertil af kongen købt og indrettet gård, der tilhørte Lykkerne [adelsslægten Lykke]. Fra den tid blev det brugt til ryggesløse mennesker og liderlige kvindfolk, som derhen blev dømt at arbejde. Deres antal, som da var 200, voksede til 600, størstedelen kvindfolk, derved, at samme konge befalede, at endog gadetiggere skulle holdes til arbejde. Den givne kapital's egentlige bestemmelse og anvendelse kan dog ikke med vished vides, såsom protokollerne er uefterrettelige, og regnskaberne forkomne. Desuden er ildebrand, uorden og krig sikre generalkvitteringer.

Førend 1658 ejede Børnehuset over en tønde guld; men krigen*) borttog kapitalerne, og kongen overdrog 1662 gården til de fattiges direktører [dvs. Københavns Fattigvæsen].

Siden efter indsamledes ved kollekt 4.000 Rigsdaler; for de betalte præstegårde indkom 42.500 Rigsdaler; for 6te og 10de penge 20.000 Rigsdaler; Peder Oxes legatum 1.000 Rigsdaler. Om disse og nogle mindre kapitaler ganske tilhørte Børnehuset eller til dels fattigvæsenet, må den fastsætte og bestemme, der påtager sig at skrive historien af de offentlige penges skæbne og forvaltning i Danmark. Men da denne sag, såvelsom en del andre, er indhyllet i et kaotisk mørke, vil der næppe findes en Ødipus, der formår at adspredt mørket og frembringe lys.

Efter at have gennemløbet Børnehusets mørke og fabelagtige tid, nærmer vi os dets lysere og pålideligere historie. I året 1726 den 2. januar var Børnehusets kapital følgende:

I specier (ikke speciesedler, der trænger til faste begreber)	17.926 Rd. 64 Sk.
I kroner	32.010 Rd.
I kurant	7.770 Rd. 80 Sk.

*) Freden har ikke for lang tid siden været fattigvæsenet lige så ugunstig som krigen fordum.

I det år voksede kapitalen 900 rigsdaler. Kassebeholdningen var i kurant 3.421 Rigsdaler 30 Skilling, og i sedler 187 Rigsdaler. En amtskasse, der i vore dage årligen hæver 100.000 Rigsdaler, skal næppe kunne fremvise 187 rigsdaler i kroner eller grov kurant.

I året 1731 var kapitalen bragt til 48.420 Rigsdaler; nu derimod 1787 er den bragt langt videre. Gøres regningen rigtig, vil man uden tvivl finde, at den udgør 24.493 Rigsdaler 32 Skilling; men derom mere, når man kommer til at tale om Børnehusets finansforvaltning, der i mange henseender har fortrin for de fleste europæiske finansforvaltninger.

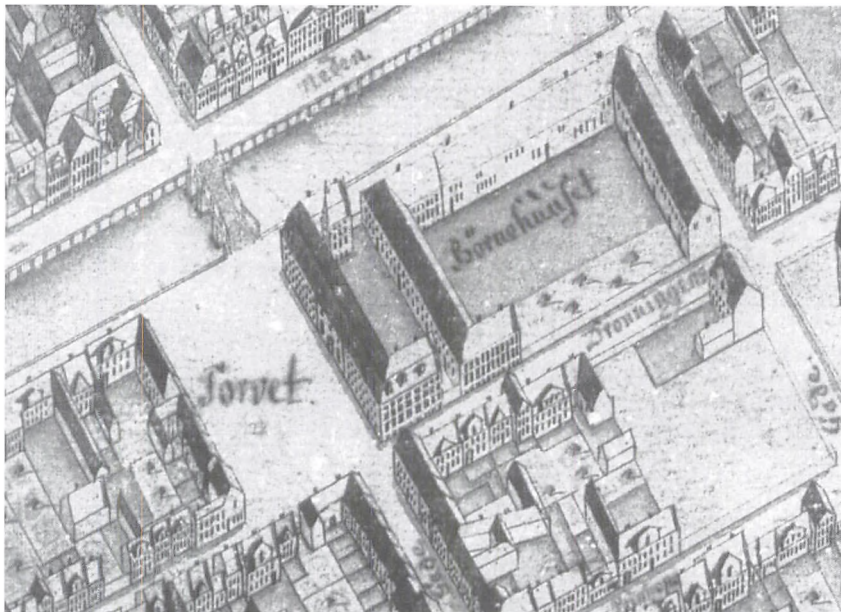
Rasphuset blev indrettet i Børnehuset 1734, og under 2 april samme år meddelt privilegium på at raspe farvetræer, hvorved tillige i Danmark og hertugdømmerne forbydes at indføre malet eller raspet farvetræ.

Børnehusets hovedbygning blev i året 1739 opført og forsvarligen bygget for 16.400 Rigsdaler. En til samme svarende fløjs opbygning kostede 1753 24.870 Rigsdaler. Uapproberede udgifter og i kontrakten forbigåede eller glemte ting ved bygningen, beløb sig til 6.000 Rigsdaler. Herlig og ypperlig er opfindelsen, at gøre et overslag så rummeligt og ubestemt, at der kan blive noget anseligt at lægge til. På den måde kan man altid være vis på, at der kommer en del penge, man ikke havde gjort regning på, i cirkulation.

Stater, der har underkastet sig formynderskab, nødes til at danse efter den pibe, formynderen finder for godt at spille på.

Valkemøllen i Dyrehaven var Børnehusets ejendom. Hans kongelige majestæts kammertjener Jessen attråede at komme i besiddelse deraf. Om købet, som bestemtes til 8.130 Rigsdaler, blev man straks enig; thi når en byder og en anden adlyder, finder uenighed ikke sted. En fabrik blev anlagt. Hoffet beså den, forefandt gode og for fabrikanterne bekvemme bygninger, og troede af det, man foreviste og anpriste, at anlægget var nyttigt og til hensigten svarende.

At den rette fabrikånd, tarvelighed, vindskibelighed og fornuftig afsætning befordrende fabrikation, ikke bestyrede anlægget, vidste man dengang lige så vel som nu således at skjule, at man ikke engang lagde mærke til dets fraværelse, og deraf flydende transport-omkostninger. Denne omstændighed, som man meget viseligen hos os er vant til at anse for ingen ting, virkede dog så meget, at man ikke længe derefter 1767 så sig nødt til at sælge møllen, som på offentlig auktion udbragtes til 10.700 Rigsdaler. Denne nådesbevisning kan uden tvivl Børnehuset skrive på sin tabskonto.

Børnehuset i fugleperspektiv. Udsnit fra Geddes kort, 1761. Københavns Stadsarkiv).

I. Børnehusets mennesker som mennesker efter naturen. II. Dets statslemmer og statslemmer. III. Dets stat og stat.

For at vise, at vi har fast begreb om Børnehuset, vil vi, som overskriften viser, efter den ny og originale måde, der aldrig før fremsprang af nogen dødelig hjerne, og for at undgå straf på liv og levned, betragte:

I. Menneskene i Børnehuset som mennesker efter naturen.

Vi har her med 299 mennesker at gøre, hvoraf 109 er indsatte i Børnehuset på livstid, og 190 kaldes årsfanger (i året 1660 var antallet på fangerne 350. 191 var livsfanger, de øvrige årsfanger. Den her meddelte beretning grunder sig på undersøgelser, anstillede i næst forbigangne måned). Efter naturen er unægteligen disse mennesker frie. Spørgsmålet bliver altså, hvorfor og hvorledes har de da mistet friheden? Man svarer: Ved forbrydelser. Men kan dette svar anses for fyldestgørende? Har man lagt mærke til, hvad der udfordres til at et moralsk væsen kan straffes for forbrydelse? En hovedfordring er uden tvivl denne, at det onde, der udøves, virkeligen bliver anset at være et onde af den, som gør det. Man har altså ret til at påstå, at for at blive et Børnehusmenneske må kunne bevises, at det har været en modvillig overtræder, hvilket unægteligen forudsætter kundskab om lovene og følgerne af overtrædelserne.

Går ikke denne kundskab i forvejen, har det sig nok ikke så ganske rigtig med frihedens berøvelse. Sandt nok, lettere, skønt ikke naturligere, falder den rettergang, hvori der uden omstændigheder dømmes, at kreaturet, der, følgende naturens drift, bryder ind i den besåede mark, eller ombytter den magre fælle med den græsrigge eng, bør knæet bindes op på eller sættes i folden; end at undersøge om kreaturet har faste begreb, om det er kreatur efter naturen eller efter agerdyrkning, der fordrer fred. Ligeledes falder det lettere at binde knæet op på mennesker, der er uvane [dårligt opdragede] eller sætte dem i folden, som Børnehuset kan anses at være, og på den måde forskafe staten fred; end undersøge deres handlingers moralitet. Endnu har Oplysning, der, om den skal gavne, må være forenet med sædelighed, selskabelighed og gudsfrygt, ikke udbredt sit herredømme så vidt, at sådan rigtig kundskab om moralitet og frihed, som sund filosofi lærer, har fået sæde med i kriminalretten, der, sluppen ud fra gotiske og hierarkiske tider, til skændsel for menneskeligheden, endnu bærer alt for mange præg af dens barbariske oprindelse. Man vil finde mange, naturens drifter overladede, mennesker i Børnehuset, der ikke er blevne til moralsk forædlede skabninger.

Børnehuset geråder det dog virkeligen til berømmelse, at politiretten og flere retter har den fordelagtige tanke derom, at det er stedet, hvorfra undervisning i kristendom til bedre sæders dannelse kan hentes. Flere snese bliver dømt ind til undervisning i kristendom og kendelig forbedring. I denne adfærd ligger overmåde grundig kundskab om mennesket, og megen bekendtskab med de ældre verdsligvises maximer, til grund. Nogle af disse førte unge mennesker til skøger, for at gøre dem afholdne; at lade dem se lediggængere, for at dannes til flittige og vindskibelige mennesker; at omgås drukkenbolte, for at lære ædruelighed; at lade dem dagligen høre tale om lykkelige, ikke opdagede tyverier, for at stadfæstes i begreberne om ejendom; om hævnfulde, ikke røbede, anlæg, for at lære sagtomdighed og fredsommelighed; om falske, ustraffet aflagte, vidnesbyrd, for at fatte kærlighed til sanddruhed; om falske, megen underfundighed skjulende, underskrifter, for at grundfæstes i tro og love.

Alle disse og flere opmuntringer til dyd, findes ikke letteligen så fuldstændigen samlede på et sted som i Børnehuset, og altså ifølge den afsky, mennesket efter naturen har til det onde, gives der ikke letteligen et sted, hvor dyden dybere kan rodfæstes i de unges hjerter. Af sådanne, som lærer den lille katekismus, har Børnehuset trediv. Disse undervises af lærerne i den kateketiske dogmatiske kristendom, og af lemmerne i den praktiske religion, der her ikke er så tør som til Attestats [teologisk embedseksamen]. Venskabeligen forenet med den rene sædelære, påminder og opmuntrer den til pligter, som udøves dagligen. Sås det ikke, hvo skulle da tro, at Børnehuset på en så

beskuelig måde beskæmmede theologiske fakulteter, opdragelses-institutter, opdragelses-råder, og dogmatiske umoralister, der ikke engang har drømt om den forædling, mennesket efter naturen her gives. Man forfølger det fra mennesket af i Børnehuset blevne statslem og betragter da:

II. Statslem og statslem

Livsfanterne vedbliver stedse at være mennesker efter naturen; thi de kommer ikke uden for staten. Deres hele virkekreds indskrænkes til Børnehushets sale eller kældre.

Årsfanterne derimod bliver, ved at komme ud, københavnske statslemmer. Til hvad nytte, for sig og andre, er uvist; men så meget er vist, at den nyttige vindskibelighed, hvortil de holdtes i Børnehuset, forsvinder oftest udenfor, af mangel på anstalter.

I Børnehuset vinder staten på ethvert lem henimod 28 rigsdaler årligen. Dets arbejdes værdi kan anslås til 54 rigsdaler, og dets underholdning til 26 rigsdaler årligen.

Fandtes slig vindskibelighed og tarvelighed udenfor, eller bragtes det ikkun dertil, at enhver ved håndarbejde eller anden flittighed fortjente årligen 10 rigsdaler mere end han fortærede, ville det snarere ophjælpe handelsbalancen end Altonaer Banken.

Årsfanterne udlades når deres tid er omme; men det er og alt hvad man gør for dem. Ingen bekymrer sig om at forskaffe dem livets ophold, og selv kunne de oftest ikke forskaffe sig det. Mange indser det, og ønsker sig derfor ikke en frihed, som de ikke kunne nytte. Ingen tør betro dem noget, og det regner dem endog til forbrydelse, om de talte således:

”Efter at have udstået den os pålagte straf, hvis billighed [rimelighed] eller ubillighed det ikke nytter at undersøge, bønfaller vi regeringens retfærdighed, at den vil forskaffe os, som den ved et vanærende fangeskab har berøvet midlerne til livets nødvendigheders anskaffelse, lejlighed til at fortjene dem. Titler har vi ikke, der berettiger os til at leve på statens bekostning; men hænder har vi, der, skønt deres kræfter er svækkede, kunne arbejde, når de ikke bindes. Anvis os anstændige arbejdshuse, hvori vi nyder den ret og skel, det ly og den varme, den renlighed, de rokke, det uld, hvorved vi dagligen kunne fortjene livets ophold. Betjener vi os ikke deraf, da optager og straffer man os som modvillige tiggere. Nu derimod er det ikke vor skyld. Hvorfra tager man sit brød i ørken? Og hvorledes tilfredsstilles mavens fordringer uden mad? Livets ophold fordrer føde; men fødens anskaffelse forudsætter penge, der ene og alene burde erhverves ved arbejde. Man giver os derfor i det mindste de 333 pund uld at spinde og haspe i strenge, vi årligen havde i Børnehuset, og

man forskaffer os, som sagt, arbejdshuse, hvori frivillige, uden at pådrage sig skændsel, kunne arbejde, og ved arbejde fortjene brødet. Mangel på indretninger i staten burde ikke blive os en ny og utåleligere straf”.

Var nogen dristig nok til at indkomme med slig klage, hvad svar kunne han rimeligen vente sig? Intet uden det, man alt for ofte har hørt: Herved er intet at gøre; det henvises til lands lov og ret.

Kunne man ikke afstedkomme slig indretning, burde der i det mindste sørges for, at de, som meldte sig i Børnehuset, for at få ly, varme og arbejde, kunne modtages, og ikke som i forrige vinter, af mangel på anstalter, bortvises; thi indretningen tillod ikke at modtage dem. De derimod af stoderkongerne opragne måtte modtages, og slap således ind. Derved forædles Børnehuset; men ikke Københavns pøbel. Det er statens skyld, at mennesker efter naturen ikke bliver værdige statslemmer; det er statens skyld, at gaderne vrimler af tiggere. Nationens forædling og oplysning ville sætte alle dens ledige hænder i virksomhed, når naturlige og til vor forfatning passende anlæg foredroges [dvs. blev foretrukket i stedet for] unaturlige og kunstige. Påstås derimod af de mægtige, at groft klæde og lærred, som er hver mands brug, bæres og slides af mængden, intet objekt er, der bør tildrage sig opmærksomhed; men vel fint klæde, silketøj og overdådigheds-varer, som fremmede sælger for ulige lettere pris, end vi kunne forfærdige dem for, og forskud skal erstatte entreprenøren den heraf flydende underbalance, må staten nødvendigvis gå krebsegang. Dette leder til at betragte stat og stat.

III. Stat og stat

Børnehuset er en stat, og København en anden, som det står i nøje forbindelse med. Længe tvivlede jeg, om Børnehuset fortjente navn af en stat. Jeg fandt der ingen giro- eller lånebank; ikke mængde af forordninger; ingen rettergang; ingen vagtparade; ingen forgemakker; ingen kollegier [ministerier]; ingen sø- og landmagt; ingen kostbare store fabrikker, ingen vævere; jeg var derfor længe tvivlsom, hvad jeg skulle kalde dette institut. Nogle rådede mig, at kalde det vindskibeligheids sæde; andre, Københavns eneste realskole; nok andre, et forædlings-institut. Ingen af disse og andre foreslagne navne behagede mig. I denne tvivlrådighed og forlegenhed opdagede jeg til min inderlige glæde protokoller, erklæringer, brevtasker, som det er fornemt og kollegialsk, at kalde porteføljer, serjeant, magasiner, pensionister, næsten lige så mange fortærende som erhvervende lemmer. Jeg fandt kirke, præst, katekismus, øvrighed, undersætter, domme, mundtlige love, vagt, svejtsere [vagter] osv. Længere kunne jeg nu ikke være tvivlrådig. Har Børnehuset, tænkte jeg, disse væsentlige egenskaber, uden hvilke ingen stat kan være stat; så er det

en stat, bør kaldes en stat, og behandles statsmæssigen. Dens regeringsform; dens forhold til andre stater; dens herskende religions, videnskabers og kunsters tilstand; dens finansvæsen; dens fordele og mangler, bør altså undersøges, udvikles og beskrives. Den, der havde dagens statistikker for sig, kunne af dem låne flere inddelinger, og om han forbigik fiskeriet, var det ingen fejl, da det ikke har noget.

Regeringsformen

Vanskeligt falder det at bestemme, enten denne stats regeringsform er despotisk, monarkisk, aristokratisk, demokratisk, viziratisk.

Staten er ikke sammensmeltet af flere små familier, der til fælles sikkerheds og tarvs fremme er blevet enige om at forene sig. Det modsatte synes at finde sted. Fordi de har hjulpet andre af med deres sikkerhed og tarv, har man nødt disse gode venner, fra alle den danske verdens fire hjørner, til at leve i samfund og uadskillelig forening med hinanden.

Grunden til deres forening synes altså at være forskellig fra andre staters; men deri findes dog et slags lighed, at andre staters, lige så vel som dennes oprindelse, taber sig i et mørke, der vanskeligen gennemtrænges. Viseligen ubekymrede derom, finder de beroligende trøst og husværelse i den almindeligen antagne maxime: at fyrster arver stater, og med dem undersætter, der som andet gods, går i arv. Heraf ved de, det er pligt, at bære de byrder, dem pålægges, og skulle disse være så tunge og svære, at de ikke alene medtog kræfterne, men også marven, og det tydeligen sås, at man for at få den, behandlede dem som savoirden æslet, han ville sælge, adlyder de ikke desto mindre, overbeviste om, at blinkende kårder, svingede nu af fulde, nu af ædru hænder, byder tavshed og lydighed mod befalinger. På denne måde er Børnehuset blevet til en stat, næsten som alle andre stater, uden at vide, hvorledes det er gået til.

Ifølge heraf, som også deraf, at den regerende direktør og inspektør næppe har nogen skreven promulgeret grundlov, skulle man tro, regeringsformen grænsede meget nær til den despotiske; men således forholder det sig dog ikke. Inspektøren står under direktøren.

Her har man vizirat, kunne nogen falde på at sige, og altså tyrkisk regeringsform. Efter liden undersøgelse bortfalder denne påstand. Inspektøren står ikke alene under direktøren, men tillige under en revisor, og som mere er, et helt kollegium.

Athenienserne havde et stort råd eller kollegium, og deres regeringsform, ved man, var aristokratisk; Børnehusets må altså også være det. Dog denne slutning synes ikke at være ganske rigtig; thi ingensteds har familiers vælde mindre at sige end her. Dels er statslemmernes aner uvisse, dels blandede på

mange forskellige måder, dels lægger man dølgsmål på dem. Embederne er desuden få, og fordelten, de indbringer, så ubetydelig, at det ikke lønner umagen, at gøre dem til arvegods for familierne. Skulle direktøren her stikke nogen i øjnene, må han ikke have set ret til. Sker det, vil erfares, at timelig ære, erhvervet ved megen slæb, og forbunden med store bryderier, bliver ene og alene hans del. Hvilket slæb og bryderi må ikke 100.000 pund ulds, 2.000 tønder rugs, en mængde madrassers og andre tings indkøb ikke forårsage?

Vel siger ordsproget: at der er intet fogderi så ringe, at det jo afkaster en skæppe havre; men her er intet fogderi, det er en offentlig stiftelse, hvis midler bør behandles som betroet gods, som aldrig indrenter nogen ærekær mand noget. Offentlige stiftelser er desuden helligdomme, og enhver fordel, man gør sig på deres bekostning, er kirkeran. Inspektørens lønning er bestemt. Han er desuden underordnet direktøren, udsat for revisorens skarpseende øjne, og kollegi indfald. At spisemesteren, som forud gav 300 Rigsdaler i forpagtning om året, kan udbringe sit embede til 1.000 Rigsdaler årligen, misunder ingen ham, som lægger mærke til, at han mætter mange dagligen. Er der velsignelse i hans mad, hvorfor skulle den da ikke også være i hans penge?

Demokratisk kan regeringen ikke kaldes, og ulykkelig ville staten blive, om den var det. Det ville da ikke gå bedre til, end det er gået i Holland. Tre hundrede ivrige patrioter ville i nogle få bestyrere ikke finde en modvægt, der kunne veje op mod dem.

At regeringen ikke er monarkisk, indses letteligen. Den synes derimod at være en mellemting mellem den atheniensiske og engelske. Direktøren er konge, inspektøren og de tvende mestre underparlamentet, som dog alle er underordnede det store råd. Således har Børnehuset uden overlæg tilfældigen fået en regeringsform, som det frieste folk i Europa [dvs. Storbritannien] næsten på samme måde har bekommet. Forskellen synes alene at bestå deri, at de sætter større pris derpå, og berømmer sig deraf, som om det var deres egne hænders gerninger.

Forhold til andre stater

Forholdet, den christianshavnske stat står i til adskillige fremmede magter, er vel forskelligt; men dens onde eller gode skæbne fører det dog så med sig, at den overalt må give efter, og stræbe at holde gode miner. Dens politik byder, og dens mange crises befaler det. Hemmelighedsfuld tror den derfor at bør behandle alle ting, hvilket går så vidt, at dens egne lemmer hverken kender til bestyrelsen, pengenes anvendelse, eller dens afvekslende forhold til andre stater, hvoraf de fornemmeste er følgende:

Først og fremmest må ingen ting forsømmes, der kan sætte den i yndest hos direktionen og især Overkollegiet. Dens forhold hertil er omtrent det samme som Polens til Rusland.

Københavns Magistrat må den næsten ligeså varligen omgås. Ej at tale om, at den ligger i hjertet af dens land, skylder den den meget for den omsorg, den drager for en af dens kapitalers bestyrelse, stor 7.800 Rigsdaler. Skete en nøjagtig revision, kunne det måske hænde sig, at af dens bløde skød kunne nedregne en guldregn på den christianshavnske stat. En ny handels-traktet med den ville rimeligen også afkaste nogen fordel. Som en præliminær artikel ville man uden tvivl letteligen enes om noget afslag på udgifterne til brolægningen og pumpevandet, som nu årligen koster den 212 Rigsdaler.

Billighed selv synes at fordre det; thi det er en sandhed, at denne stats lemmer, hverken når de opholder sig der, eller når de kommer ud, fordærver broen med deres heste og vogne. Deres omsorg for dens vedligeholdelse går endog så vidt, at man ofte ser dem gå med bare fødder på den.

Politiretten er den i mange henseender vigtig. Den formerer dens folkemængde, og den har evne til at forøge dens indkomster. De ved Politiretten tildømte bøder tilfalder denne stat. Dens interesse står altså i nøjeste forhold med politiets årvågenhed og søvnagtighed. Ses der igennem fingre med uordener, og påses ikke politianordningernes efterlevelse, taber Børnehuset; våges der over deres opfyldelse, vinder det. Forhen indbragte bøderne årligen 500 Rigsdaler, nu derimod næppe 20 Rigsdaler. Glædeligt, og mere end glædeligt skulle det være, om årsagen til denne betydelige forskel ikke fandt sin grund i den anførte årsag, men i den en tid af 12 år udviste mildhed og nåde, og overflødig uddelte almisser. Var det så, måtte man tilstå, deres virkninger har været ypperlige. København er da bleven så sædelig, så skikkelig, så lydig, så nøje iagttagende politianordninger, at 80.000 mennesker ikke begår politiforseelser for 20 Rigsdaler om året. Til lykke, København, med din forædling! – Indbrud om natten, vandflod, ildløs, ådsler på gaderne, vedkommer ikke politiet; langt mindre ufred i husene og på gaderne ved højlys dag. I hvilket land lå vel nogensinde landeplager under politiretten?

Guldhuset [et klædemanufaktur] er især en af de fremmede stater, Børnehuset må stå i nøjeste venskab med. Ånder det, opleves Børnehuset; trækkes dets ånde tilbage, visner og dør det. Hvo modtog vel de 100.000 pund uld, her årligen spindes? 16.000 klædninger, der årligen forfærdiges, fordrer ikke spundet uld. Men, lad det være som det vil. Disse stater er for nærværende så forenede med hinanden, at den ikke synes at kunne bestå uden den anden. Dog kan den stolthed, Guldhuset udøver, ikke billiges. Ret kan den ikke nægtes at have, til at fordre og påstå traktatens efterlevelse; men derfor har det ikke ret til at foreskrive love, ikke til at fordre mere spind og arbejde, end

man ser sig i stand til at levere.

Denne subordination, som overmagten underkaster den christianshavnske stat, er det, der mest trykker den. Havde den lov til at holde væve, og tillodes den fri afsætning af de fabrikerede varer, ville den hastig komme således på fode, at den bedre kunne forsørge de mange mennesker, der skal beløbe sig til over 4.000, som Fattigvæsenet er ilde forlegen med. Den ville da kunne forskaffe dem arbejde, og tilstå fattigvæsenets lemmer, der meldte sig, den borgerret, som den i forrige vinter måtte nægte dem. Men måtte nogen spørge, hvortil skulle man bruge alt det garn og tøj, der måtte blive forfærdiget? Hertil svares: I et land, hvor man klager over for stor mængde af mennesker, korn, garn, tøj osv., der står det ikke vel til med oplyst vindskibelighed.

Andre mindre stater, som den står i forbindelse med, forbigås som mindre betydelige.

Religionens, samt videnskabernes og kunsternes tilstand

Dømmes efter de symboliske bøger, som læres i denne stat, er religionen den saxtorphianske, eller måske rettere, den forkortede pontoppidanske.⁸ Kirken, som holder samfund med den udenfor herskende, har orgelværk lige over prædikestolen, pulpitur, dåb, skriftestol, altergang, konfirmation, præst, degn, skoleholder og ringer, der ved klokkers lyd tør forkynde gudstjenestens begyndelse.

At undersøge, hvorledes religionen læres i et land, der har så mange udvortes beviser på rettroenhed, ville venteligen fortjene navn af formastelse. Med de indvortes kan man aldeles ikke befatte sig, da de alene er gejstlighedens og ikke de troendes sag, der hverken er deputerede eller kommitterede i dette kollegium. Hvad der står i hellige porteføljer og protokoller kommer ikke nogen anden end gejstligheden ved. De alene har nøglen dertil. Denne tro har man i Børnehuset. Aldrig hørte man derfor, at der gaves teoretiske ateister, men vel en del praktiske. Overhovedet læres ordet her purt og rent, uden mindste kætteri eller forfængelig menneskelig tant. Et afskum af et menneske, der sidder i en raspekælder, vil man finde særdeles vel oplyst. Han nævner Christum meget passende, og bøjer knæene hver gang; men desuagtet har han ikke aflagt, når han finder lejlighed, at dræbe uskyldige børn, og begå andre grove misgerninger. Af hans tale og gebærder at slutte, skulle man tro ham rettroende.

Denne stats lemmer er særdeles flittige kirkegængere. Det er ikke mindre opbyggeligt end smukt, at se en menighed, bestående af jøder, katoliker, reformerte, lutheranere, dyrke Gud, uden at forfølge hinanden. En Athanasius og Cyrillus ville her have lært at overbære og være tolerante.⁹

Videnskabernes og kunsternes tilstand kan ikke siges at være blomstrende. Middelalderens smag synes at være den herskende. Børn lærer at læse ABC og katekismum. Videre driver de det ikke. Andet har man ej heller ret til at formode. Her er intet akademi, intet fakultet, ingen promotion. Heraf flyder et endnu større onde. Det er så langt fra, at videnskaber, indsigter, duelighed æres, at de endog foragtes. Tænk engang! En lovkyndig mand, en stor poet, tvinges til at raspe træ. Fingre, bestemte til at bringe hjernens foster frem for lyset til retfærdigheds håndhævelse, sædernes forbedring, menneskets forædling, bruges til at føre raspen, der forvilder indbildningskraften, forstyrrer fornuften og dræber geniet. Heri følger dog denne stat ikke sin egen lære. Den har lært den af de større stater. Der vil man finde poeter, lovkyndige, botanister osv. brugte til at beregne æg, høns, duer, landskyld, hvilet er et virkeligt rasperi for hovedet. Andet kan man ikke vente, så længe man tror, ved hævd arvede rettigheder og befalinger at kunne udrette, hvad man lyster.

Videnskabernes opkomst og flor synes at være denne stat ikke alene ufordelagtig, men endog skadelig. Man har for nogle år siden haft en erfaring, der godtgør denne påstand, og beviser, at de lidet kender dens sande fordel, der tilråder deres opmuntring og fremme. En mand, som udenfor havde gjort sig berygtet ved videnskabernes og Themidis misbrug, blev optaget blandt Børnehusets borgere, og anset for en videnskabsmand. Æret, agtet og tilbedt, opkastede han sig til regent. Han befalede, og man adlød med en nøjagtighed, der vidnede om fuldkommen hengivenhed og kærlighed. Han påtog sig at kuldkaste regeringsformen, og der fattedes lidet, i et for ham lykkeligt og ærefuldt udfald. Staten ville det dog ikke have gerådet til fordel. Dens få bejente havde blevet et offer for 300 menneskers raseri; men deres tilstand ville og for eftertiden have blevet langt slettere, tungere og ynkværdigere.

Videnskabernes lys er alt for klart og brændende, til at uerfarne øjne skulle kunne tåle deres glans. I hænder, som ikke har lært at omgås dem, er de lige så frygtelige som sværdet i den rasendes. En iagttagelse Socrates allerede i sin tid gjorde. Der bør altså holdes flittig vagt på denne stats toldboder, at videnskaberne ikke indsnige sig på ny, og fuldfører den begyndte ødelæggelse. I de større stater har man intet at frygte af dem. Der møder indsigter, kundskaber og dueligheder hinanden. Imellem sande fortjenester, dumdristighed og fremfusenhed, skelnes med lige så megen upartiskhed som kyndighed. De ærestøtter, der tilkommer hine, kunne disse umueligen tilvende sig. Vægten, hvorpå alting vejes, er nøjagtigen justeret.

Hvad der nu gælder om videnskabernes foragt og skadelighed, gælder også størstedelen om kunsterne. Juvelerere, skræddere, parykmagere, hårskærere, modehandlere og modehandlerinder, som udenfor ågre så fortræffeligen med deres pund, at mænd og kvinder ved deres kunstflid bliver ansete for

det, de ikke er, hine værdige og fortjente, disse skønne og elskværdige, nødes her til at spilde deres indsigter, kundskaber og dueligheder på utaknemmelige genstande, der ikke formår at frembringe så ypperlige virkninger. De skal og må karte, raspe, spinde uld; arbejder, der ikkun er biting til det, de udenfor forrettede og udrettede. Som man behandler oven anførte for kunstmagens udbredelse vigtige mænd, behandles destillerere, postejbagere, bakkelsemagere og alle andre kunstnere. I et halvt århundrede har man ene og alene kartet, raspet, spundet, og således, uden at gå videre, synes forsættet at være, at vælte sig af et århundrede i et andet, uden at bekymre sig om denne sandhed: at når man ikke går frem, går man tilbage, da naturen fører det så med, at stilstand er umulig. Endog heri har den christianshavnske stat store forgængere, som i gerningen fuldkommen ligner den, skønt de med ord påstår, at ville forædling, forbedring og fremgang til det bedre. Men hvorledes vil man det? Man vil oplysning, uden at sørge for vel indrettede skoler; man vil forædling, uden opmuntring til dyd; man vil fremgang til det bedre, uden fortjenesters belønning. Det eneste man gør, er at flytte patienten fra seng til anden, og hvad vindes herved? Lejets forandring.

Finansvæsenet

Den ovenanførte forbindelse, staten står i til andre stater, indskrænker og hindrer på mange måder dens finansers flor. Desuagtet står dog dens indtægter og udgifter i et sådant forhold, at den ej behøver ideligen at foretage nye operationer, for at skjule deres virkelige tilstand, og undgå at lægge balancen frem for dagen, som ikke sjældnen i vore tider er tilfældet.

Dens indtægter

1) Rente af kapital 24.493 Rigsdaler	
2 mark	1.000 Rigsdaler
2) Af grundtakstens revenue betales årligen til denne stat	2.500 Rigsdaler
3) Klasselotteriet	1.000 Rigsdaler
4) Assistenshuset	400 Rigsdaler
5) Godtgørelse for konsumtion	500 Rigsdaler
6) Lemmernes fortjeneste omtrent	4.000 Rigsdaler
7) Rasphuset omtrent	<u>1.800 Rigsdaler</u>
	11.200 Rigsdaler

Uvisse indtægter

- a) 1/3 del af forefaldne konfiskationer i Danmark
- b) Bøder efter politidomme
- c) 5 pct. af kongelige civilbetjentes første gage.

Disse poster kan ikke ansættes til noget vist; men hjælper dog til at balancere mod udgifterne.

Udgifter

1) Lemmernes forplejning omtrent	8.000 Rigsdaler
2) Renovationskat, brolægning, pumpevand	212 Rigsdaler
3) Til den latinske skole	500 Rigsdaler
4) Begravelsesomkostninger	300 Rigsdaler
5) Medicin	900 Rigsdaler
6) Klæder	250 Rigsdaler
7) Brænde, stenkul, sæbe, træ, halm, koste, sand	700 Rigsdaler
8) Lokummernes renovation	190 Rigsdaler
9) Inventari forbedring, reparation på bygningerne	2.000 Rigsdaler
10) Lønninger	1.900 Rigsdaler

NB. Mestrenes løn betales dem med 7 pct. af
Spindefortjenesten.

14.952 Rigsdaler

11.200 Rigsdaler

3.752 Rigsdaler

Den udkomne deficit formindskes meget ved de uvisse indtægter, og ville ikke alene forsvinde, men endog en betydelig overbalance finde sted, når gangbare landepriser gaves for spindet, der leveres til Guldhuset. I det tilfælde ville statens velstand tiltage betydeligen, og mangen indretning til dens rod-fæstelse kunne foranstaltes.

Var denne balance gjort, for at formå det almindelige til at tage aktier i indretningen, ville den have fået et ganske andet udseende. En overbalance, der forsikrede aktietagerne en 30 til 50 pct. i det mindste, ville lettigen have været udbragt. Natur- og statsvanskeligheder havde man da skjult. Man havde forbigået, at den er anlagt i en stor stad, hvor dens yngel opvokser og modnes til at blive dens borgere; at den må modtage og bruge fremmede varer, endog levnedsmidler til dyreste priser, pundet nemlig af smørret betales med

24 til 32 Skilling og en tønde rug med 19 til 20 Mark til den forhen angivne tid, og mange andre hindringer, der trykker en arbejdende stat.

Dog, hvad vil man tale herom. Statens finansvæsen står virkelig på en god fod. Den har ingen vekselkurs; intet forlån på tilkommende års indtægter; intet betydeligt pensionistreglement; ingen dobbelte og tredobbelte embeders besætning; ikke mange uvisse ekstraordinære udgifter. Betjernerne derimod har deres bestemte løn, og mestrene, der skal påse arbejdets forfærdigelse, betales i forhold til det arbejde, der forfærdiges.

Havde man fra 1730 sluttet sig akkord med alle dem, der har tilrådt og formået regeringen til at anlægge og oprette fabrikker, kompagnier, banker osv. ville de i stedet for at skade have gavnet staten. Egen fordel driver bedre til pligters opfyldelse, end fast gage og ansvar, som aldrig fordres. Skarer af berigede vindmagere skulle da ikke have udført store kapitaler af landet, og glashytteforvaltere ikke beleet den godtroenhed, der giver rede penge og fuld betaling for skår. Kongen og landet ville have vundet utroligt, når visse bestemte procent af den bevisligen udbragte gevinst havde blevet deres løn. De ville da som mestrene i Børnehuset have sørget for, at meget var blevet forfærdiget. Tillod indretningen det og var det gørøligt, at mere end 100.000 pund uld kunne spindes af de i Børnehuset værende lemmer, kunne man gøre sikker regning på at mere blev spundet.

Blandt andet, som her hindrer finansernes flor, bør sygdomme regnes. 60, færre eller flere syge fortjener ikke alene intet, men koster noget anseligt. Årsagerne til disse mange sygdomme er ikke af et slags. Nogle synes at kunne forebygges, andre ikke. Mange menneskers indslutning i ænge rum, ved man, er sundheden skadelig. Skal virkningen deraf forebygges, må den størst mulige renlighed og god sund føde tilvejebringes. Rummeligere værelser kunne vel ikke forskaffes; men større lyst til renlighed hos lemmerne, især i hensende til klæderne, og bedre føde var ikke umuligt, når man uafbrudt opmuntrede og tilholdt lemmerne at holde klæderne og værelserne rene, gav dem noget mere for deres arbejde, og befriede stiftelsen for udgifterne til brolægning og den latinske skole. Lemmerne ville da undertiden kunne købe sig mad, til-lavet af godt friskt oksekød, og mange medikamenter ville derved blive undværlige. Det almindelige og stiftelsen vandt derved, og hensigten opnåedes fuldkomnere og bedre. Menneskeligheden ville fryde sig, og lasternes ulykkelige ofre ikke sukke over uretfærdig og ubillig behandling.

Bør man ikke lade det umælenæde sukke over sig, hvor meget mindre vore medmennesker. I, af verdens tummel alt for meget forvildede, til at kunne føle og kende de menneskelige elendigheder, siger ikke, at retfærdighed her-ved trædes for nær, og påstår ikke, at straffen er forholdsmæssig til forbrydel-serne. Frihedens berøvelse er et større onde, end I forestille eder, og en straf,

man aldrig burde tilkende og iværksætte, uden når den yderste nødvendighed gør det til pligt.

Finansernes tilstand er, og kan altså ikke være glimrende; dog er den i sammenligning med andre staters fortræffelig. Man kender her ikke til finansoperationer, der for en kort tid blænder øjet ved de fordele, der med vished påstås at skal komme, og som om kortere eller længere tid ganske naturlig forvandles til tab, som de arbejdende stænder må betale. Lige så lidet kender man til finansstyrere, der ved at fradømme alle andre menneskeforstand, røber, at den, de indbilder sig selv at besidde, ikke rangerer med de første, næppe med de sidste klasser i fornuftens rangordning. Så længe slige kloge herrer iagttager denne forsigtighedsregel: ikkun ved bredden bord at udkramme deres visdom, lykkes det dem at blive ansete for vidundere. Drister de sig udenfor, går det dem ikke bedre end Ikarus, der trodsede solens magt. Deres voksvinger smelter, og deres derved forårsagede fald bliver ikarisk.

Quid suit, ut tutas agitaret Dædalus alas,
Icarus immentas nomine signet aquas.
Nempe quod hic alte submissus ille volabat,
nam pennas ambo non habuere suas.

Statens fordele og mangler

Ingensteds skønnes bedre på fortjenester. Pligters iagttagelse medfører belønning; deres overtrædelse straf. Hvad der er pligt, og hvad der ikke er det, er så nøje bestemt, at ingen kan undskylde sig med uvidenhed. De er ej heller så mange og forskellige, at deres mængde kan forvirle. Hvad der er pligt i dag, det er og i morgen. Ingen persons anseelse finder sted. Der gives ingen, såkaldte, højere stænder; altså ingen ærgerrighed, ingen renter af betydelighed. Som de afsjælede legemer i deres mørke bolig er alle her hinandens lige uden mindste forskel. Gunst og yndest virker lidet; roligen ses derfor det tilkommende i møde, og ønsker holdes for at være utidige. Moder kunne ikke trænge sig igennem eller bestige mure, der bevogtes af gammeldags tarvelighed. Vellyst skælver blot ved synet, og drister sig ikke engang til at komme nær. Kunstig sammensat bedrageri finder her intet parterre, der tilklapper det henrykkende bifald. Enhver våger over egne, og kontrollerer med andres retigheder. Ingensteds er man så frygtsom for at låne uden at betale. Sagen er denne. Man kan her ikke gøre opbud; boerne kunne ikke komme under retens behandling; pro forma veksler cirkulerer ikke, og akkorder indgås ikke af kreditorerne. Enhver skal og må betale sin gæld. Denne pligt er bleven til en lige så urykkelig som for skyldneren rædselsfuld lov. For en lånt hovedsum,

som udgør en kapital af 5 skilling, og hvis rente beregnes dagligen til $\frac{1}{4}$ skilling, frygter og skælver skyldneren så synligen, at inspektøren og mestrene straks mærker det. En veksler på fem skilling, ser man altså, er en sag af største vigtighed i Børnehuset.

Det, hvorfor livets nødvendigheder anskaffes, leveres enhver dagligen klokken 7 slet om morgenen.

Livsfanterne, hvoraf 6 bestandigen arbejder

i Kaliatur-møllen, nyder	6 dage, hver daglig den 7 dag er ugentlig 45 Skilling hver.	6 Skilling 9 Skilling
I Rasperiet	6 dage, den 7 dag er $31\frac{1}{2}$ Skilling	4 Skilling $7\frac{1}{2}$ Skilling
Mødre med et barn	6 dage den 7 dag er $37\frac{1}{2}$ Skilling	5 Skilling $7\frac{1}{2}$ Skilling
Vaskepiger, 4 personer	6 dage den 7 dag er $33\frac{1}{2}$ Skilling	4 Skilling $9\frac{1}{2}$ Skilling
Alle øvrige fanger	7 dage er 21 Skilling	3 Skilling
Halvvoksne børn	7 dage er $17\frac{1}{2}$ Skilling	$2\frac{1}{2}$ Skilling

Desuden tildeles hver person dagligen $1\frac{1}{2}$ pund brød.
Lemmernes fortjeneste således:

For en streng at skrubbe	$\frac{3}{4}$ Skilling
at kradsse	$1\frac{1}{4}$ silling
at spinde	$2\frac{3}{4}$ Skilling
at haspe	$\frac{1}{4}$ Skilling

er 5 Skilling

Til spind leveres efter talhaspe, 2 $\frac{5}{8}$ alen i omkreds, som, når den drejes 44 gange omkring, gør et knæk, og 22 knæk en streng.

En streng klædes-kæde skal veje	30 lod
klædes-islet	36 lod
En streng Bais kæde-garn	34 lod
Bai-islet	56 lod
En streng ordinær dubleret liste-garn	1 $\frac{1}{4}$ pund
fint dubleret	1 pund
En god spinder skal daglig levere af klædes- eller Bais-kæde, spundet 2 $\frac{1}{2}$ streng af klædes-islet	3 pund
Spinderiet modereres efter enhvers kræfter og håndelag.	
En god skrubber leverer daglig skrubbet uld til	16 strenge
En god kradser ligeledes	
kradser uld til	8 strenge

Heraf ses, at pligterne og fortjenesterne er nøiagtigen bestemte. Det er også dette, der regnes til fordel, ikke den ringe betaling, som gives derfor.

Den sparsommelighed, her iagttages, geråder ligeledes til fordel.

300 mennesker klædes og varmes for 950 rigsdaler årligen, hvilket ikke er 4 rigsdaler for hver om året. Man må derfor spare på brændet, og denne besparelse går så vidt, at omtrent 100 favne mindre forbruges end for 22 år siden. Klæderne kunne ej heller blive smukke. De opfylder derfor ikkun hensigten, man burde have med klæder, at beskærme legemet mod kuldens virkninger. Man går derfor også næsten nøgen, når vejrliget tillader det. Puds og alle de unødvendigheder, som moden gør til nødvendigheder, lærer man her at undvære. Derimod sørges der for, at lejet og værelserne, såvidt omstændighederne tillader det, holdes rene, og heri gør Børnehuset mangt et højadeligt slot i Westphalen til skamme. Ved at sættes i ligning med livegnes og vornedes boliger, vinder det usigeligen meget. Deres værelser er ikke så rene, og deres leje ikke så godt. Lemmerne ligger henved 30 og derover på et loft, og tvende i hver seng. En del har lagener, og overalt er der renligt. Deres bohave er, som det sømmer sig mennesker, der følger naturen, der ikke vil noget overflødigt.

Mange indretninger, der langt fra ikke fordrer så megen tilsyn, og hvor mangel af tilsyn ikke er så ødelæggende, har en mængde betjente; man kunne måske derfor regne det til mangler, at her ikkun gives en inspektør, tvende mestre, en justitssergent, en portner, og en nattevægter, eller med andre ord, seks mennesker til at styre og regere livsfanger, 18 mandfolk, 84 kvindfolk, 1 dreng, 1 pige; årsfanger: 53 mandfolk, 115 kvindfolk, 4 drenge, 22 piger; men betragtes sagen fra det rette synspunkt, er det uden tvivl en fordel. Skulle her holdes så mange betjente, at deres kræfter kunne stå i forhold til fangerenes, ville det koste meget, og det blev altid et spørgsmål, om der ikke mere tabtes end vandtes derved. Man ville forlade sig på fysiske kræfter, isteden for moralske, der nu tilvejebringer orden og sikkerhed. Den ene ville vælte byrden fra sig på andre, og bestyrelsen tabte usigeligen derved, ej at tale om mange andre ulemgheder, som ikke ville mangle at indfinde sig. Overalt er det en unægtelig sandhed, at jo færre kræfter man kan bruge til en maskines gang, desto bedre. Ansæt flere opsynsmænd, den herskende orden tillige med sikkerhed vil forsvinde. Men på den anden side er det lige så unægtelig en sandhed, at arbejdet er ikke mindre tungt end besværligt, og forbundet med en dagligen overhængende livsfare. Hvor frygtelige er ikke 300 ryggesløse mennesker, hvoriblandt mange er fortvivlede, og ikke få ved vanen grusom blevne mordere, for seks opsynsmænd, der ikke alene skal bestyre dem, men endog tilholde dem at efterkomme deres pligter, og straffe dem i overtrædelses-tilfælde. Man skulle tro det umuligt, når ikke erfaring viste dets mulighed.

Her har man ikke at gøre med ubevæbnede, i deres kældre og huller indsluttede fanger; men med mordere, der er forsynede med rasp, tang, økse osv. som de villigere og bedre bruger til deres befrielse, end til det, hvortil de nødes at bruge dem. Eksempler haves og, at de har brugt dem dertil. Iblandt andre havde et sådant menneske brudt ud, og da han mærkede hans udbrud ikke var skjult, forskandsede han sig i en kælder, og sagde med øksen i hånden i en tone, der gav tilkende, at det var hans fulde forsæt, til dem, som søgte ham, at den, der understod sig at nærme sig, skulle komme til at ligge død for hans fødder. Inspektøren, der havde erfaret alarmen, kom til, gik ene til ham, og taltale ham således. Ven, hvad er det, du tager dig for? Har jeg vel nogensinde gjort dig noget ondt? Du har altid været et skikkeligt menneske. Læg den økse bort, og kom ud. Svaret, som straks fulgte, blev dette: For Deres skyld, Hr. inspektør, vil jeg gøre det. Enhver anden skulle have lagt for min hånd og denne økse. Han kastede derpå øksen og kom frem. Magten kunne have tvunget ham; men ikke lettelligen forekommet en ulykke.

For stiftelsen er det altså unægteligen i mange henseender en stor fordel, at den bestyres af få; men for dem, som bestyrer den, er det en lige så tung

som farlig byrde.

Midlerne, hvorved denne stats ror, hvis undersætter udenfor er ikke mindre uregerlige end balstyrige, så heldigen styres, kan ikke være tænkeren ubekendte. Han bliver hastig var, at billighed, retfærdighed og menneskekærlighed sidder ved roret, og hvor skulle han kunne miskende deres virkninger, lydighed, ærefrygt, genkærlighed? Skulle han til andre tider kunne tvivle herom, vil tvivlen ganske forsvinde på inspektørens fødselsdag. Den er indvånernes festligste dag om året. Glemmende deres usle tilstand, trykkende kår og nagende genvordigheder, overgiver de sig så ganske glæden, at man skulle tro, det var lykkelige frie mennesker, der anstillede forlystelser. I selvgjorte sange, der vel ikke bærer smagens, men dog erkendtligheds præg, lægger de for dagen deres varme uskrømte følelser for deres ven og velgører. Det største og mindst tvivlsomme bevis på hans gode, billige, retfærdige og menneskekærlige opførsel mod dem. Tiltalede, pryglede og forfordelte han dem som ladefogeden, ridefogeden og herremanden ofte gør mod hovbuddet [den hoverigørende fæstebonde], skulle han ikke kunne være sikker iblandt dem; ikke tilvejebringe orden og rolighed, og endnu mindre af dem blive anset for deres ven, der ene og alene er det, der giver maskinen en ordentlig, stadig og varig gang.

Man har tildels set (alt må egen undersøgelse lære) hvad han udretter; man bør og se bevæggrundene, der virker på ham.

Seks hundrede rigsdalers årlige løn og husly er alt, hvad han nyder af timelige fordele. I de sildigere tider har man endog fundet for godt, ventelig til en belønning for hans lange, tro og sure tjeneste, at binde ham hænderne således, at han nu ikke som fordem ser sig i stand til at sørge for indvånernes vel og fremme og deres tarv. En halvfjerdsindstyve års gammel mand kan ikke have meget at vente i en verden, der sjælden dømmes og lønner rigtig, især i et embede, der har intet af det glimmer, der tildrager sig opmærksomhed og beundring; men desto roligere kan han vente det tilkommende, hvor det på hin side graven vil hedde til ham: Vel dig, du tro arbejder. Du har været tro over lidet, jeg vil sætte dig over mere.

Til statsfordelene har man troet at kunne regne: pligternes og fortjenesternes bestemmelse; sparsommeligheden, der iagttages; at fortjenesten ikke opædes af mange betjente; og endeligen inspektørens ærlighed; overlæg, mod og standhaftighed, efter mulighed at våge over og fremme statens vel og tarv. Til manglerne bør blandt andet regnes: den ringe pris, man sætter på indvånernes arbejde, som gør, at de må leve uslere, end de burde; den liden omsorg, man drager for at klæde dem; og endeligen de skranker, man sætter [for] inspektørens nidkærhed og virksomhed, at fremme indvånernes tarv, hvilket endnu med få ord skal berøres.

Hver lørdag indleveres regning til Det kongelige Uldmanufaktur over denne stats fortjeneste på følgende måde:

For 6 pund uld at flække	14 Skilling
En streng klædes- eller Bais-kæde, eller klædes islet, at skrubbe, kradse, spinde og haspe	5 Skilling
En streng Bais islet-garn og dækkengarn, som dubleres	7 Skilling
En streng liste-garn at skrubbe, kradse, spinde, haspe og dublere	7 Skilling

Regnes tiden, der medgår til sligt, ses, at fortjenesten er liden. Gaves ikkun 1 skilling mere for pundet, indkom derfor årligen omtrent 500 Rigsdaler, som anvendte til statens sikkerhed og nytte, ville indbringe betydelige fordele. Man kunne derfor undertiden lade uddele kød og klæder. Hint ville styrke legemerne; disse beskyttede dem. Den store mængde syge ville derved, som forhen anmærket, forringes, især når man tillige sørgede og kunne sørge for, at klæderne holdtes rene og linnedtøjet blev vasket, hvortil ikkun hver ottende dag om sommeren, og hver fjortende om vinteren bruges, der letteligen indses, ikke er tilstrækkeligt. Man burde bedre sørge derfor, at ikke skidenfærdighed, nøgenhed og sult skulle gøre de herskende sygdomme smitsomme, til stor skade og ødelæggelse, ikke alene for staten selv, men og for alle stater, hvormed den står i forbindelse. Det er altid bedre og priseligere at forekomme et onde, end afhjælpe de derved forårsagede ulykker og ødelæggelser. I det mindste burde der sørges for, at der havde tilstrækkeligt vand, og ikke som nu, lade det komme an på en rende, der, forstoppet eller brøstfældig, ikke giver det vand, hvorved tørsten slukkes, mad tillaves, og renlighed forskaffes. Skulle Christianshavn ikke være af den vigtighed, at to render kunne anskaffes?

Endeligen kommer man til en statsmangel, som skal blive den sidste, da man allerede forhen i forbigående dels har peget på, dels udmærket de vigtigste, og denne består, som allerede sagt, i de skranker man sætter inspektøren.

Det er uden tvivl en sandhed: at den man betror et foretagendes udførsel, ham bør man og betro den udforderlige magt. Nægter man ham den, kan han ikke opnå den tilsigtede hensigt, men kan man ikke betro ham magten, bør han ej heller vælges. Overbevis om denne sandhed, overdrager man den valgte kaptajn skibets hele kommando, hvorfor han først efter tilendebragt

rejse aflægger regnskab. Sæt, at en eller anden, f.eks. kokken, ikke var ham i alt underordnet, hvad ville følgen blive? Der var nu en anden magt, der dels kunne besnære, dels svække, dels tilintetgøre den magt, der skulle, men i dette fald ikke kan, styre det hele. Splidagtighed, rvedragt, uenighed vil hastig indfinde sig, og gøre den bedste kaptajns duelighed tvivlsom, uvirksom og måske endog unyttig. Skulle noget lignende, som man har grund til at formode, finde sted i den christianshavnske stat, ser man, det er en mangel, der kan have de farligste følger.

Ville man statens vel, burde man ikke alene borttrydde slig hindring; men og sætte inspektøren i stand til at kunne belønne. Kan han ikkun straffe, er det ham lige så vel som enhver anden regent umuligt, at fremme statens tarv. Betros ham en sum til denne hensigts opnåelse, vil han vel vide at gøre regnskab derfor, lige så vel som det øvrige. Tillid bør være grunden til embedsmænds valg; tillid bør man have til bestyrelsen; men dem selv tilkommer det, at vise sig værdige til denne tillid. Af deres handlinger vil det hastig fremskinne, om de og virkeligen er det. Svaghed og nedrigthed er mistænelige og mistroiske; styrke og ædelmodighed kender ikke mistanke og mistillid; visdom og klogskab ved at betage dem deres skadelige virkninger.

Et bør endnu omtales. Da man har bevis på, at de fattige har tillid til staten, og forgæves have søgt, at blive dens undersåtter, burde værelser indrettes for dem, hvor de uden skam kunne fortjene livets ophold. Oprettede man tillige væverstole, hvorpå deres arbejde kunne gøres til afsættelige købmandsvarer, ville derved en sådan mængde forskaffes, at såvel Land- som Sø-etaten dermed kunne klædes, og den tanke aldrig fremkomme, at forskrive klæde fra Berlin.

Den, der på samme måde, som sket er, uden fordomme, uden fjendskab eller venskab, vil anstille undersøgelser, hvortil han hverken bruger teleskop eller mikroskop, vil erfare de her leverede undersøgelsers nøjagtighed og pålidelighed. Er der af skødesløshed, partiånd, eller nogen anden årsag begået fejl eller sagt usandheder, vil straffen, vel fortjent foragt og skam, ikke udeblive.

De mange øvrige offentlige stiftelser tilbyder en vidtløftig mark, der ikke lettigen gennemvandles og undersøges. Skulle man finde lejlighed til at berejse den, skal upartisk frimodighed også der blive vejviserinden og ledsagerinden. Det gode ikke blive skjult, og det onde ikke fortiet. Findes hos en eller anden af dem, at man i 14 år har opholdt en mands regnskab, uden at efterleve det og meddele kvittering, endskønt der i den tid var udvirket tvende kancelli-orderer, der påmindede om og tilholdt at efterse det og kvittere derfor; kan [en] sådan stiftelse ikke berømmes for nøjagtighed i regnskabssager.

Henvisninger

- 1 Niels Ditlev Riegels: Børnehusets Statistik, Maanedskriftet Kiøbenhavns Skilderie, no. 7-12, 1787.
- 2 Morten Petersen: Oplysningens gale hund – en biografi om Niels Ditlev Riegels, 2003, s. 93.
- 3 For beskrivelser af Børnehuset, se Olaf Olsen: Christian 4.s tugt- og børnehus, 1978; Fr. Stuckenberg: Fængselsvæsenet i Danmark bd 1-2, 1893-96 og Iben Engberg: Københavns Børnehus 1605-1790 – Fattigdom og tvang gennem to århundreder, unpubl. speciale i historie fra Københavns Universitet, 2007.
- 4 Fattigvæsenets arkiv nr. 136A (II. Ekstrakter af eksaminationsprotokollen på Almindelig Hospital vedr. opbragte betlere), Københavns Stadsarkiv.
- 5 Om ære og æreløshed i 1700-tallet, se Peter Henningsen: I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark bd. 1, 2006, s. 366-397.
- 6 Der findes intet samlende værk om den danske oplysningstid. Men dens ideer og filosofiske baggrund er forbilledligt beskrevet i Morten Petersens ovenfor anført bog, s. 145-153. Med fordel kan man også konsultere Ole Høiris & Thomas Ledet (red.): Oplysningens verden. Idé, historie, kunst, 2007.
- 7 Niels Ditlev Riegels: Tiggerie, Maanedskriftet Kiøbenhavns Skilderie no. 1, 1786.
- 8 Hermed mener Riegels nok, at religionsundervisningen var præget af pietistiske anskuelser, idet både Peder Saxtorph (1730-1803) og Erik Pontoppidan (1698-1764) var kendt for deres pietistiske skrifter. Saxtorph først og fremmest for andagtsbogen "De Troendes Skat og Klenodie" fra 1757, og Pontoppidan for katekismussen "Sandhed til Gudfrygtighed" fra 1736. I 1771 blev Saxtorph i øvrigt sat til at udarbejde en autoriseret forkortelse af Pontoppidans bog.
- 9 Athanasios (295-373), græsk patriark af Alexandria og leder af den egyptiske, kristne kirke. Athanasios var især kendt for sine bitre kampe mod de kristne arianere og den verdslige statsmagt. Kyrillos (ca. 315-386), patriark i Jerusalem. Kyrillos indtog en mellemposition mellem arianerne og nikænerne, og blev derfor heftigt angrebet fra begge sider. Han kæmpede indædt mod kættere i sin menighed og var ofte i strid med både gejstlige og verdslige myndigheder.

Litteratur

- Adresseavisen** (*Kiøbenhavn's Adresse-Contoirs Efterretninger*).
- Alstrup, Erik og Poul Erik Olsen** (red.): *Dansk kulturhistorisk Opslagsværk, bd. 1*, 1991.
- Amdisen, Asser**: *Til nytte og fornøjelse. Johan Friedrich Struensee 1737-1772*, 2002.
- Amthor, Christoph Henrich**: *Collegium homileticum de jure decori eller En Videnskab, som lærer hvorledes mand i Omgængelse med alle slags Folk maneerlig og vel-anstændig skal opføre sig, at mand ikke forarger andre, og ej heller bespottes af andre Folk*, 1728.
- Andersen, Birgit**: *Løsgængere og orkesløse folk. En analyse af løsgænger og tvangsarbejde under kongerne Frederik II og Christian IV*, upubl. speciale i historie fra Københavns Universitet 1978.
- Ashley, W. J.**: *An Introduction to English Economic History and Theory*, part II, 1893.
- Baden, Jacob**: *Forsøg til en moralsk og politisk Catechismus for Bønder-Børn*, 1766.
- Bartholdy, Nils G.**: *Adelsbegrebet under den ældre enevælde. Sammenhengen med privilegier og rang i tiden 1660-1730*, Historisk Tidsskrift 12. rk., bd. V, 1971.
- Bech, Svend Cedergren, Erik Kjersgaard & Jan Danielsen** (red.): *Københavns historie bd. 2: 1600-1728*, 1980.
- Bech, Svend Cedergren, Erik Kjersgaard & Jan Danielsen** (red.): *Københavns historie bd. 3: 1728-1830*, 1980.
- Bech, Svend Cedergren**: *Storhandelens by, Svend Cedergren Bech, Erik Kjersgaard & Jan Danielsen* (red.): *Københavns historie bd. 3: 1728-1830*, 1981.
- Bech, Svend Cedergren**: *Struensee og hans tid*, 1989.
- Berefelt, Gunnar** (red.): *Ur barndomens Historia*, Centrum for Barnkulturforskning nr. 25, 1995.
- Bering Liisberg**: *Agent Holck. De Fattiges Tolk*, 1908.
- Beyer, Sejer Mahling**: *Forsøg til Anviisning at stande det vedblivende Land-Betlerie*, 1787.
- Bisgaard, Lars**: *Religion, gilder og identitet i den senmiddelalderlige by, Søren Bitsch Christensen* (red.): *Middelalderbyen*, 2004.
- Bjarnhof, Steen & Ole Alkærsgis**: *Om restaureringen af Geddes eleverede kort over København*, Historiske Meddelelser om København 1964.
- Blom, Conny**: *Tiggare, tidstjuvar, lättingar och landstrykare. Studier av attityder och värderingar i skrän, stadgar, ordningar och lagförslag gällande den offentliga värden 1533-1664*, 1992.
- Bobé, Louis & Carl Dumreicher** (udg.): *Gemt og Glemte bd. 3. Minder fra gamle Dage*, 1916.
- Bobé, Louis**: *Hoffester og Borgerliv, Julius Clausen & Torben Krogh* (red.): *Danmark i Fest og Glæde* bd. 2, 1935-36.
- Bossy, John**: *Christianity in the West 1400-1700*, 1985.
- Bramsen, Bo**: *Gamle Danmarks kort*, 1952.
- Braudel, Fernand**: *Civilisation and Capitalism. 15th- 18th Century vol. 1: The Structures of Everyday Life*, 1985.
- Brodersen, Lars**: *Kort som kommunikation*, 1999.
- Brown, Carolina**: *Skønhedens mask. Ur den kropslige skønhedens historia*, 1994.
- Bruun, Carl**: *Kjøbenhavn. En illustreret Skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner bd. III*, 1901.
- Burke, Peter**: *Perceiving a Counter-Culture*, Peter Burke: *The Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on Perception and Communication*, 1987.
- Burke, Peter**: *The Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on Perception and Communication*, 1987.

- Bärens, Johan Henrik:** *Kjøbenhavns Fattigvæsen*, Kiøbenhavns Magasin for Industrie-, Skole- og Fattigvæsen bd. 1, 1799.
- Bärens, Johan Henrik:** *Underretning om Steder, hvor Fattigvæsenet er forbedret*, Kiøbenhavns Magasin for Industrie-, Skole- og Fattigvæsen bd. 1, 1799.
- Bøgh, Nicolai:** *Spredte Optegnelser af Komponisten Poul Rasmussen*, Personalthistorisk Tidsskrift 3. rk. bd. 5, 1896.
- Campe, J. H.:** *Kort Stelelære for Børn*, 1790.
- Christensen, Søren Bitsch:** *Monopol, marked og magasiner. Dansk kornhandel og kornpolitik 1730-1850 - med hovedvægt på reformårene*, upubl. ph.d.-afhandling fra Aarhus Universitet 2001.
- Christensen, Søren Bitsch** (red.): *Middelalderbyen*, 2004.
- Clausen, Julius:** *Franske literater i København på Frederik den femtes tid*, Historisk Tidsskrift, 7. rk., bd. 1., 1897-99.
- Clausen, Julius & Torben Krogh** (red.): *Danmark i Fest og Glæde* bd. 2, 1935-36.
- Clausen, Julius & P. Fr. Rist** (udg.): *Memoirer og Breve bd. 22: Apotheker Claus Seidelins Optegnelser om sit Levned 1702-1782*, 2. udg., 1969.
- Clausen, Julius & P. Fr. Rist** (udg.): *Memoirer og Breve bd. 27: En kjøbenhavnsk Embedsmand. Jacob Gudes Optegnelser 1754-1810*, 1918.
- Clausen, Julius & P. Fr. Rist** (udg.): *Memoirer og Breve bd. 21: Efterladte Optegnelser af General-fiskal Peter Uldall*, 2. udg., 1969.
- Clemmensen, Tove & Mogens B. Mackeprang:** *Christian IX's Pale på Amalienborg 1750-1906*, 1956.
- Clemmensen, Wolmer:** *De religiøse Systemers Indflydelse paa de erhvervetiske Princippers Udvikling i Danmark fra Reformationen indtil det nittende Aarhundredes Begyndelse*, 1940.
- Cowan, Alexander:** *Urban Europe 1500-1700*, 1998.
- Cunningham, Andrew & Ole Peter Grell:** *The Four Horsemen of the Apocalypse. Religion, War, Famine and Death in Reformation Europe*, 2000.
- Dahl, Bjørn Westerbeek:** *Det eleverede kort*, Skalk nr.1, 2004.
- Dahl, Bjørn Westerbeek & Helge Gamrath:** *Bykort, prospekter og byens historie*, **Bo Bramsen & Palle Fogtdal** (udg.): *København før og nu - og aldrig* bd. 11, 1991.
- Dahl, Bjørn Westerbeek & Bo Bramsen:** *Gamle københavnske bykort og prospekter gennem 800 år*, 1991.
- Dahl, Bjørn Westerbeek:** *Geddes eleverede kort over København 1761*, 2002.
- Dahlerup, Troels:** *Den sociale forsyng og Reformationen i Danmark*, *Historie, Ny rk.*, bd. 13, hft. 1/2, 1979.
- Dahlerup, Verner** (red.): *Ordbog over det danske Sprog* bd. 10, 1919-56.
- Danmarks og Norgis Kirke-Ritual** (1685). Genudgivet af Udvalget for Konvent for Kirke og Theologi, 1985.
- Davis, Natalie Zemon:** *Poor Relief, Humanism, and Heresy*, **Natalie Zemon Davis:** *Society and Culture in Early Modern France*, 1965.
- Davis, Natalie Zemon:** *Society and Culture in Early Modern France*, 1965.
- Davis, Natalie Zemon:** *The Gift in Sixteenth-Century France*, 2000.
- Dinges, Martin:** *Frühneuzeitliche Armenfürsorge als Sozialdisziplinierung*, *Geschichte und Gesellschaft*, Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft, hft. 1, 17. årg. 1991.
- Dubler, Anne Marie:** *Armen- und Bettlerwesen in der Gemeinen Herrschaft "Freie Ämter" (16. bis 18. Jahrhundert)*, 1970.
- Dyrvik, Ståle:** *Truede tvillingriker 1648-1720* (Danmark-Norge 1380-1814 bd. 3), 1998.

- Ehrencron-Müller, H.:** *Forfatterlexicon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*, bd. 1-12, 1924-1935.
- Elias, Norbert:** *Court Society*, 1983.
- Elias, Norbert:** *The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*, 2000.
- Ellehøj, Svend** (red.): *Christian IV's verden*, 1988.
- Elling, Christian:** *Amalienborg-Interiører. Christian VII's Palæ 1750-1800*, 1945.
- Elling, Christian:** *Paraden. Kunst i enevældens Danmark*, 1958.
- Engberg, Iben:** *Københavns Børnehus 1605-1790 – Fattigdom og tvang gennem to århundreder*, upubl. speciale i historie fra Københavns Universitet, 2007.
- Endres, Rudolf:** *Das Armenproblem im Zeitalter des Absolutismus*, Franklin Kopitzch (Hrsg.): *Aufklärung, Absolutismus und Bürgertum in Deutschland*, 1976.
- Engelhardt, Juliane:** "Adel er arvelig, men Dyd maa erhverves". *Den patriotiske bevægelse i det danske monarki 1780-1799*, Fortid og Nutid bd. 3, 2002.
- Engelhardt, Juliane:** *Borgerskab og fællesskab. De patriotiske selskaber i den danske helstat 1769-1814*, Historisk Tidsskrift bd. 106, hf. 1, 2006.
- Erichsen, John:** *Enevælde og barok*, **John Erichsen & Mikkel Venborg Pedersen** (red.): *Herregården bd 2: Menneske – Samfund – Landskab – Bygninger*, 2005.
- Erichsen, John & Mikkel Venborg Pedersen** (red.): *Herregården bd. 2: Menneske – Samfund – Landskab – Bygninger*, 2005.
- Ericsson, Birgitta** (red.): *Oppdagninga av fattigdomen. Sosial lovgiving i Norden på 1700-talet*, 1982.
- Erslev, Kristian:** *Historisk teknik*, 2. udg., 8. oplag, 1972.
- Faber, Tobias:** *Frederiksstaden og Nyhavn*, **Bo Bramsen & Palle Fogtdal** (udg.): *København før og nu – og aldrig*, bd. 6, 1989.
- Farr, Ian:** *Artisans in Europe 1300-1914*, 2000.
- Fehler, Timothy G.:** *Poor Relief and Protestantism. The Evolution of Social Welfare in Sixteenth-Century Emden*, 1999.
- Feldbæk, Ole:** *Dansk søfarts historie bd. 3: Storhandelens tid, 1720-1814*, 1997.
- Fester, Diderich Christian:** *Diderich Christian Festers Biographie (skrevet af ham selv)*, Iris og Hebe bd. I, 1804.
- Fleischer, Jens:** *København - kulturhistorisk opslagsbog*, 1985.
- Foster, George M.:** *Peasant Society and the Image of Limited Good*, American Anthropologist vol. 67, no. 2, 1971.
- Francke, Hermann August:** *En Nyttig og Nødvendig Anviisning til Velanstandige Sæder, hvorledes Man bør forholde sig skikkelig, beskeden, ordentlig og klogelig udi daglig Omgængelse med andre, paa Reyser, i Brev-Skrivning, og alle sine Forretninger og Handlingers Indrettelse*, 1755.
- Friis, Aage:** *Bernstorfferne og Danmark. Bidrag til den danske Stats politiske og kulturelle Udviklingshistorie 1750-1835*, bd. I-II, 1903-19.
- Friis, Aage:** *Bernstorffske Papirer. Uvalgte Breve og Optegnelser vedrørende familien Bernstorff i Tiden fra 1732 til 1835* bd. 1-3, 1904-13.
- Gamrath, Helge:** *Københavns Slot*, **Kristian Hvidt, Svend Ellehøj & Otto Norm** (red.): *Christiansborg Slot bd. 1-2*, 1975.
- Gamrath, Helge:** *Residens- og hovedstad*, **Sv. Cedergreen Bech, Erik Kjersgaard & Jan Danielsen** (red.): *Københavns historie bd. 2: 1600-1728*, 1980.
- Gedde, Christian:** *Geddes eleverede kort over København 1761*, 36 kortblade. Digitalt restaureret og udg. af Bergiafonden og Arkitektens forlag 2002.
- Gejl, Ib** (red.): *Århus. Byens historie 1720-1870*, 1997.
- Gellert, Christian Fürchtegott:** *Fabeln und Erzählungen. Gesammelte Schriften. Kritische, kommercierte Ausgabe*, bd. 1, 2000.

- Geremek, Bronislaw:** *Poverty. A History*, 1994.
- Glamann, Kristof:** *Otto Thotts usforgribelige tanker om kommersiens tilstand. Et nationaløkonomisk programskrift fra 1735*, 1966.
- Glebe-Møller, Jens:** *Struensees vej til skafottet. Fornuft og åbenbaring i Oplysningstiden*, 2007.
- Godbout, Jacques T.:** *The World of the Gift*, 1998.
- Graber, Erich:** *Kiel und Die Gesellschaft freiwilliger Armenfreunde 1793-1953. Ihr soziales, kulturelles und wirtschaftliches Wirken*, 1953.
- Grefflinger, Georg:** *Ethica Complementoria. Det er: Complementeer-Bog Huorudi indholdis en rigtig Maneer, huorledis mand saa vel med høye som nedrige Stands-Personer ved Selskab oc Fruentimmer effter Hofue-Skick zierligen tale oc omgaaes skal*, 1678.
- Grove, Gerhard L.:** *Kjøbenhavns Huse og Indvånere efter Branden i 1728*, 1906.
- Haigh, Christopher:** *Succes and Failure in the English Reformation*, Past and Present nr. 173, 2001.
- Hansen, Karl:** *Slegtsminder*, Fra Ribe Amt, XIII:1, 1952.
- Hartmann, Grethe:** *Boliger og bordeller*, 2. udg., 1967.
- Hee, Jørgen:** *Paalidelig Underretning om den henrettede Enewold Brandts Forhold og Tankemaade i hans Fængsel, indtil hans Død paa Echafautet den 28 April 1772*, 1772.
- Heiberg, Peter Andreas:** *Rigsdalerseedelens Hændelser bd. 1*, 1789.
- Heiberg, Peter Andreas:** *Udvalgte Skrifter*, 1884.
- Henningsen, Henning:** *Søfavendes votivgaver til danske kirker*, Årbog for Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, 1950.
- Henningsen, Lars N.:** *Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736-1841*, 1978.
- Henningsen, Peter:** *Den rationelle bonde. En historisk-antropologisk analyse af traditionalismen i dansk bondekultur*, Historisk Tidsskrift bd. 100, hf. 2, 2000.
- Henningsen, Peter:** *Peasant Society and the Perception of a Moral Economy. Redistribution and Risk Aversion in Traditional Peasant Culture*, Scandinavian Journal of History, vol. 26, hf. 4, 2001.
- Henningsen, Peter:** *Rang og titler klingre skal omkring mit navn som bjælde. Titulaturer, prædikater og patronymy i 1700-tallets Danmark*, 1066 nr. 2, 2002.
- Henningsen, Peter (red.):** *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1800*, 2005.
- Henningsen, Peter:** *Fattigdom i København i tidlig moderne tid*, **Peter Henningsen (red.):** *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1800*, 2005.
- Henningsen, Peter:** *Misericordia. Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800*, **Peter Henningsen (red.):** *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1800*, 2005.
- Henningsen, Peter:** *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark bd. 1-2*, 2006.
- Henriksen, A. D.:** *Skæbner i Struenseetiden. Agent Hans Holck, som blev de fattiges tolk og sygekassens patriark. Helfrich Peter Sturz, Struenseetidens generalpostdirektør*, 1972.
- Hofman, Hans de:** *Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Fondationer og Gavebreve, som findes udi Danmark og Norge, 1755-80*.
- Holberg, Ludvig:** *Værker i tolv Bind. Digteren - Historikeren - Juristen - Vismanden*, bd. 11, 1971.
- Holm, Bo Kristian:** *Den salige økonomi. Om retfærdiggørelse, helliggørelse og udvekslingen af 'gaver' i Luthers 'Tractatus de liberate christiana'*, Dansk Teologisk Tidsskrift, 62. årg., 1999.
- Hvidt, Kristian, Svend Ellehøj & Otto Norn (red.):** *Christiansborg Slot bd. 1-2*, 1975.
- Hørning, Hans Jørgensen:** *Liden Moralsk og Politisk Bibel, Forestillendes et hver Guds Barn, der vil vandre varlig og viiselig i denne falske og forargelige Verden, hvorledes hand baade skal agere en god Politicum imod sig selv, saa og hos andre bd. 1-2*, 1702.
- Høiris, Ole & Thomas Ledet (red.):** *Oplysningens verden. Idé, historie, kunst*, 2007.

- Høy, A. T.:** *Det kongelige Opfostringshus gennem halvandet hundrede Aar 1753-1903*, 1903.
- Ingesman, Per:** *At mageskifte det timelige med det åndelige. Religios gavegivning i vesteuropæisk middelalder*, Religionsvidenskabeligt Tidsskrift, nr. 28, 1996.
- Jacobsen, Erling:** *De psykiske grundprocesser*. 2. udg., 1971.
- Jensen, Carsten Selch:** *Byerne og de fattige – den internationale baggrund for den danske udvikling*, Søren Bitsch Christensen (red.): *Middelalderbyen*, 2004.
- Jensen, Johan Fjord, Morten Møller, Toni Nielsen & Jørgen Stigel:** *Dansk Litteraturhistorie bd. 4, Patriotismens tid 1746-1807*, 2. udg., 1990.
- Jensen, Jørgen Bonde:** *Mit navn er bare og andre essays. Modernitetens æstetik i praksis*, 1984.
- Johannisson, Karin:** *Det mätbara samhället. Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa*, 1988.
- Johansen, Hans Chr.:** *En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870* (Dansk socialhistorie bd. 4), 1979.
- Johanson, Ulla:** *Fattiga och tiggare i Stockholms stad och län under 1700-talet*, 1984.
- Jütte, Robert:** *Obrigkeitliche Armenfürsorge in deutschen Reichsstädten der Frühen Neuzeit*, 1984.
- Jütte, Robert:** *Abbild und soziale Wirklichkeit des Bettler- und Gaunertums zu Beginn der Neuzeit: Sozial- Mäntalitäts- und Sprachgeschichtliche Studien zur Liber Vagatorum (1510)*, 1988.
- Jütte, Robert:** *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*, 1994.
- Jørgensen, Harald:** *Det offentlige fattigvæsen i Danmark 1708-1770*, Birgitta Ericsson (red.): *Oppdagning av fattigdommen. Sosial lovgiving i Norden på 1700-talet*, 1982.
- Jørgensen, Lisbet Balslev:** *Enfamiliehuset*, Hakon Lund (red.): *Danmarks Arkitektur*, 1979.
- Keitsch, Christine:** *Der Fall Struensee – ein Blick in die Skandalpresse des ausgehen 18. Jahrhunderts*, 2000.
- Kejlbo, Ib:** *Historisk kartografi*, 2. rev. udg., 1972.
- Kiøbenhavns Adresse-Contoires Efterretninger (Adresseavisen)**
- Kjeldsen, Ove:** *Stadskonduktoren i København 1690 - 6. Oktober – 1940. Geddes Kort 1757, 1940.*
- Koch, Hal & Bjørn Kornerup (red.):** *Den danske kirkes historie*, bd. 5, 1951.
- Koch, Ludvig:** *Oplysningstiden i den danske kirke 1770-1800*, 1914-15.
- Kopitzsch, Franklin (Hrsg.):** *Aufklärung, Absolutismus und Bürgertum in Deutschland*, 1976.
- Korsgaard, Peter:** *Kort som kilde - en håndbog om historiske kort og deres anvendelse*, 2006.
- Korsgaard, Peter m.fl.:** *Geoforum Perspektiv - Tema: Historiske kort*, Tidsskrift for geografisk information, 2004.
- Krogh, Tyge:** *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, 2000.
- Köhler, Bettina:** *Die Stadt Paris und das Wohnhaus. Zum "Bâtiment Particulier" in der französischen Architekturtheorie von 1600-1750*, 1994.
- Köhler, Bettina:** *Nicht als Illusionen? Die Tröstungen des modernen Komforts. Werk, bauen + wohnen* nr. 3, 2003.
- Lacan, Jacques:** *Det ubevidste sprog. Psykoanalytiske skrifter*, 1973.
- Lausten, Martin Schwarz:** *Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560). Studier i den danske reformationskirke*, 1987.
- Lausten, Martin Schwarz:** *Martin Luther – munk, oprører, reformator*, 2005.
- Levine, David:** *The Population of Europe: Early Modern Demographic Patterns*, Peter N. Stearns (ed.): *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, vol 2, 2001.
- Lindemann, Mary:** *Patriots and Paupers. Hamburg 1712-1830*, 1990.
- Lindhardt, Jan:** *De syv dødsynder*, 2. udg., 2006.

- Linvald, Steffen & Lisbeth Andersen:** *Københavns hvornår skete det*, 1979.
- Lis, Catharina & Hugo Soly:** *Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe*, 1979.
- Longmate, Norman:** *The Workhouse*, 1974.
- Lorenzen, Vilh.:** *Københavnske Palæer bd. 2: Ældre Barokperiode. C. 1660-1730, 1922-25.*
- Luckander, Hinrich** (udg.): *Grev Enevold Brandts sidste Afskæed eller Svanesang. Opsat til en Erindring for de Efterlevende, da han den 28 April 1772 som en Forræder udstod sin velfortiente Straf uden for Stadens Øster-Port, med at miste Haand og Hoved, dernæst blev parteret i fire Deele, og endelig lagt paa fem Steyler. Hans Vaaben blev ligeledes sønderbrudt. Efter det Københavnske Exemplar, 1772.*
- Lund, Hakon** (red.): *Danmarks Arkitektur*, 1979.
- Lyngby, Thomas:** *Måder at bo på. Indretning, liv, stemninger og bevidsthedsformer i danske overklasseboliger i byen 1570-1870*, upubl. ph.d.-afhandling fra Aarhus Universitet 2006.
- Lyngby, Thomas:** *Boligens sentimentalisering. Livet i aristokratiets og borgerskabets boliger i det 18. og 19. århundrede*, Siden Saxo nr. 1, 2006.
- Lütken, Karin:** *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*, 1998.
- Lönnroth, Louise:** *Översikt över fattiguårdens utveckling i Sverige med speciell inriktning på omsorg om fattiga barn från 1600-talet till 1847*, Gunnar Bergefelt (red.): *Ur barndomens Historia*, Centrum for Barnkulturforskning nr. 25, 1995.
- Malmstedt, Göran:** *Bondetro och kyrkoro. Religös mentalitet i stormarkstidens Sverige*, 2002.
- Markussen, Ingrid:** *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og vor egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*, 2. udg., 1995.
- Marstal, Inge m.fl.:** *Sangbogen*, 1988.
- Matthiessen, Hugo:** *Stodderkongen. Et Blad af Tiggervæsenets Historie*, Fra arkiv og Museum serie 5., bd. 1., 1913.
- Matthiessen, Hugo:** *Tiggertegn*, Fra Arkiv og Museum serie 2., bd. 1., 1916-25.
- Matthiessen, Hugo:** *Københavnske gader 1728-1795 Kulturhistoriske studier*, 1924.
- Mauss, Marcel:** *Gaven. Gaveudveklings form og logik i arkaiske samfund (1923-24)*, 2000.
- McLaughlin, Megan:** *Consorting with Saints. Prayer for the Dead in Early Medieval France*, 1994.
- Molbech, Christian:** *Uddrag af Biskop Jens Bircherods historisk-biographiske Dagbøger for Aarene 1658-1708*, 1846.
- Molbech, Christian:** *Dansk Ordbog*, 1859.
- Mollerup, W.:** *Vildskud. Skizzer og Billeder fra Bylivet i Danmark i 18. Aarhundrede*, 1917.
- Monmonier, Mark:** *How to lie with maps*, 1991.
- Morgenstjerne, O. von Munthe:** *Odd-Fellow Palæet i Kjøbenhavn (Det fhu. Gravelige Berckentinske Palais)*, 1926.
- Münter, Balthasar:** *Bekehrungsgeschichte des vormaligen Grafen und Kgl. Dänischen Geh. Cabinet-ministers Johann Friedrich Struensee nebst desselben eigenhändiger Nachricht von der Art, wie er zur Aenderung seiner Gesinnungen über die Religion gekommen ist*, 1772.
- Münter, Balthasar:** *Forrige Greve og Kongelige Danske Geheime Cabinetminister Johann Friderich Struensees Omvendelses-Historie, tilligemed hans egenhændige Efterretning om Maaden, hvorledes han er kommen til Forandring i sin Tænkemaade i Hensigt til Religionen*, 1772.
- Møller, Jan:** *Borger i Holbergs København*, 1982.
- Niebuhr, Carsten:** *Rejsebeskrivelse fra Arabien og andre omkringliggende lande bd. 1*, 2003.
- Nielsen, Beth Grothe:** *Letferdige qvindfolk – om Gisle Nielsdatter og andre barnemordersker*, 1999.
- Nielsen, Oluf:** *Kjøbenhavns Diplomatarium. Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Københavns ældre Forhold for 1728, 1872-1887*.

- NN: *Et Brev fra Delinquenten Johann Gottfried Moerll, som for beganget Mord paa Capitain With blev henrettet den 15 September 1767, da han blev kneben 5 Gange, radbrekket og levende lagt paa Steyle uden Øster-Port for Kiøbenhavn, til Hans Moder Anna Rosina Wagner, Moerlls Efterleverke i Grosz Zschocher ved Leipzig. Oversat paa Dansk, 1767.*
- NN: *Beretning om de vigtigste Omstændigheder ved de tvende bekiendte Morderes Moerll og Stutz deres Henrettelse den 15 September 1767 samt Moerlls paa Retter-Stedet holdne Bøn, 1767.*
- NN: *Anden Efterretning om Stats-Fangerne, hvori gives sidste Beretning om de tvende ulykkelige Grevers Struensees og Brandts Sinds-Beskaffenhed, Dom, og Henrettelse, som skede Tirsdagen, den 28de April 1772, 1772.*
- NN: *Greverne Struensees og Brandts bevægelige Affskeeds-Tale. Tilstaale om deres Ugudelighed og Misgierning med alvorlig Advarsel til de Gienlevende. Skrevet i Citadellet ved Kiøbenhavn 1772, 1772.*
- NN: *En sandfærdig Poenitentze-Sang componeret af den fangne Grev Brandt i Citadellet Friderichshavn, til hans medfangne Ven Grev Struensee. I Anledning af deres bekientgorte Dom at miste Hand og Hoved, samt parteres i fire Deele og lægges paa fem Steiler, tillige deres Vaabens Sønderbrydelse, den 28de April 1772, 1772.*
- NN: *Grev Envold Brandts sidste Affskeed eller Svanesang. Opsadt til en Erindring for de Efterlevende, da han 28 April 1772 som en Forræder udstod sin velfortiente Straf uden for Stadens Nørre-Port, med at miste Haand og Hoved, dernæst blev parteret i fire Dele, og endelig lagt paa 5 Steiler, hans Vaaben blev ligeledes sønderbrudt, 1772.*
- NN: *Skam-Minde af den forhen værende Kongelige Danske Kammerherre, Greve Envold Brandt, Som blev arresteret i Kastellet den 17de Januarii i Aar, og for sine mange uhorlige og uforskammede grove Forbrydelser og Misgierninger blev tildømt at have forbrudt al sin Værdighed, hans Grevelige Vaaben at sønderbrydes og brændes af Bøddelen, hans højre Haand og Hoved at afhugges med en Øxe, og hans Legeme derefter at parteres, til Skræk og Advarsel for alle, som tør være Medvidere i Forbrydelser mod Kongen, og vover at lægge Haand paa Majestatens hellige Person; Samt hvorledes han, som altid havde været en Frietanker, beredde sig til sin Død paa Skafottet, den 28 April 1772, paa Nørre-Fæled uden for Kiøbenhavn, 1772.*
- NN: *Skam-Minde af den forhen værende Kongel. Danske Geheime-Cabinets-Minister, Greve Johann Friderich Struensee, som for sine begangne Misgierninger blev arresteret i Kastellet den 17de Januarii i Aar, og ved de holdte Inquisitions-Førhører blev overbeviist om, at have begaaet Crimen læse Majestatis i højeste Grad, og derfor tildømt At have forbrudt al sin Værdighed og Op-højelse, det Grevelige Vaaben at sønderbrydes og brændes af Bøddelen, hans højre Haand og Hoved at afhugges med Øxe, og Legemet parteres; til Advarsel og Skræk for alle, som tanker Ondt mod Kongen, Kongens Huus og Landet. Samt Hvorledes denne Statsfange omvendte sig til Gud vor Frelser, fortrød sine Synder, og beredde sig til en salig Død paa Skafottet, den 28de April 1772, 1772.*
- NN: *De forrige Grever Johan Friderich Struensees og Envold Brandts alvorlige Betragtning over Deres velfortiente Straf, og Lives ynkelige Endeligt, da de Tirsdagen den 28 April bleve Haand og Hoved frahugne, og siden parterede i fire Dele, 1772.*
- NN: *Den retfærdigste Hævn over de to grove Stats-Misdædere, Græverne Johan Friderich Struensee, og Envold Brandt, som paa et paa Øster-Felled uden for Kiøbenhavn opreist Skafot bliver henrette-de Tirsdagen den 28de April 1772, ved deres højre Hænders og Hovedes Afhuggelse med Øxe og deres Legemers Partering i fire Parter; til Afskye og Skrek for alle, ikke at begaae forsetlig Ondt, og frækt at synde og forgribe sig mod Gud, Kongen og mod Undersaarterne, 1772.*
- NN: *Johan Friderich Struensee i Cabinettet, i Arresten, og paa Skafottet, 1772.*
- NN: *En opvækkende Nye Viise hvorudi Misdæderen, Johan Friderich Petersen Kineser, Musketteer ved det Norske Livregiment, som for begaaet forsætligt Drab paa sit eget Barn blev henrettet ved Radbrækning og lagt paa Steile og Hiul, Torsdagen den 11. December 1783, forestilles som sin Synds Bekiender og en i Fængselet omvendt og benaadet Synder, 1783.*
- NN: *Misdæderen Johan Friderich Chineser, Musketteer ved det norske Liv-Regiment, som for det gru-*

elige Mord paa sit eget Barn blev radbrækket d. 11 Dec. 1783. Hans døende Advarsel og sidste Svanesang, 1783.

NN: *Om Borgerdyds Selskabet*, Minerva. Et Maanedsskrift. Januar-Marts 1790.

NN: *Forbud om, ikke at meddeele Betlere Gaver*, Skilderie af vore Tider. Et original Ugeblad, no. 4, 1791.

Nystrøm, Eiler: *Luxdorphs Dagbøger indeholdende Bidrag til det 18. Aarhundredes Stats-, Kultur- og Personhistorie. I Uddrag, I-II*, 1915-1930.

Nørlund, N. E.: *Danmarks kortlægning bd. 1*, 1942.

Odense Adresse-Contoirs Efterretninger.

Ohr, F.: *Gamle danske Folkebønner*, 1928.

Oja, Linda: *Varken Gud eller natur. Synen på magi i 1600- og 1700-talets Sverige*, 2000.

Olden-Jørgensen, Sebastian: *Christian V's og Frederik IV's politiske testamenter*, Historisk Tidsskrift bd. 96, 1996.

Olden-Jørgensen, Sebastian: *Til kilderne! Introduktion til historisk kildekritik*, 2001.

Olsen, Bernhard: *Sengekamre og Senge*, Tidsskrift for Kunstindustri, 2. rk., bd. I, 1895.

Olsen, Olaf: *Christian 4.s tugt- og børnehus*, 1978.

Olsen, Ole Andkjær og Simo Køppe: *Psykoanalysen efter Freud*, 1996.

P.B.: *Denne nye Viise, er om Den grove Dannemarkes Morder-Engel: Johan Friderich Struensee, Da han den 28 April 1772. for hans store Forræderie maatte udstaae sin velfortiente Straff uden Øster Port ved Kiøbenhavn, hvortil blev bygget et Echafot 9 Alne høyt og 8 Alne oven til i Omkreds, paa det at alle og enhver kunde see dette Spectacul. Da han kom paa Echafottet blev for hans Øyne hans Vaaben og Tituler sønder slagne og ruinerede af Mester-manden, derefter blev hans høyre Haand og Hovedet afbuggede. Kroppen blev deelt i 4re Parter, Haand og Hoved naglet paa en, og hver Part paa sin Steyle. Hvilcket Viisen udførligere giver til kiende. Tryckt samme Dag, 1772.*

Pedersen, Johannes: *Pietismens tid 1699-1746*, Hal Koch & Bjørn Kornerup (red.): *Den danske kirkes historie*, bd. 5, 1951.

Petersen, Carl S. (udg.): *Ludvig Holbergs samlede Skrifter* bd.4 , 1913-63.

Ladewig Petersen, Erling: *Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700* (Dansk socialhistorie bd. 3), 1980.

Petersen, Erling Ladewig: *Vredens dag. Christian IV og fattigdommen efter Kejserkrigen*, **Svend Ellehøj** (red.): *Christian Ivs verden*, 1988.

Petersen, Morten: *Oplysningens gale hund. En biografi om Niels Ditlev Riegels. Oprører, kirkehader & kongeskænder*, 2003.

Pflueg, Christian Carl: *Biographie af Christian Carl Pflueg, Major. Samlet og beskrevet af ham selv igiennem et Tidrum af over 80 Aar*, **Louis Bobé & Carl Dumreicher** (udg.): *Gemt og Glemte* bd. 3. *Minder fra gamle Dage*, 1916.

Piø, Jørn: *Produktionen af danske skillingsviser mellem 1770 og 1821 og samtidens syn på genren*, 1969.

Pontoppidan, Carl: *Magazin for almeennyttige Bidrag til Kundskab om Indretninger og Forfatninger i de Kongelige Danske Stater. Deel 2*, 1793.

Pontoppidan, Erik: *Fejekost til at udfejfe den gamle Surdejg eller de i de danske Lande tiloversblevne og her for Dagen bragte Levninger af saavel Hedenskab som Papisme*, (1736), 1923.

Rathery, E. J. B.: *Le Comte de Plélo un gentilhomme français au dix-huitième siècle*, 1876.

Ræff, Marc: *The Well-Ordered Police State and the Development of Modernity in Seventeenth- and Eighteenth Century Europe*, *The American Historical Review* vol. 80, no. 4, 1975.

Rahbek, K. L.: *Erindringer af mit liv* bd. 1, 1824.

Ramsing, H. U.: *Københavnske Ejendomme 1377-1728. Oversigt over Skøder og Adkomster*, bd.

1-9, 1943-96.

- Rasmussen, Anna:** *Forsørget og forfulgt – om offentlig forsorg på landet i første halvdel af 1800-tallet*, 1996.
- Rasmussen, Erik:** *Elementær kartografi*, Geografisk Centralinstitut, Københavns Universitet, 1991.
- Rasmussen, Holger:** *Fra sengehalm til silkelagen*, 1994.
- Ravn, Thomas Bloch:** *Fortiden i nutiden. Mental inerti og moralsk økonomi i Danmark fra Mid-delalderen til i dag*, Vagn Wählin (red.): *Historien i kulturhistorien. Kulturstudier* 2, 1988.
- Ravn, Thomas Bloch:** *Befolkningsforhold og mentalitet*, Ib Gejl (red.): *Århus. Byens historie 1720-1870*, 1997.
- Riegels, N. D.:** *Børnehusets Statistik*, Maanedsskrifter Kiøbenhavn's Skilderie no. 7-12, 1787.
- Riismøller, Peter:** *Sultegrænsen*, 1971.
- Rose, Michael E.:** *The English Poor Law 1780-1930*, 1971.
- Rubin, Marcus:** *Oversigt over Kjøbenhavn's Fattigvæsens Historie*, Tabel værk til Kjøbenhavn Statistik nr. 4. udg. af Københavns Kommune 1879.
- Rubin, Marcus:** *Bidrag til Kjøbenhavn's Befolkningsstatistik i Hundredeaaret 1630-1730*, Historisk Tidsskrift 5. rk., bd. III, 1881-82.
- Rørdam, H. F.:** *Danske Kirkelove samt Udvalg af Bestemmelser vedr. Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683*, bd. 2, 1886.
- Raabyemagle, Hanne:** *Christian VII's Pale - Amalienborg* bd. 1-2, 1999.
- Sachsse, Christoph & Florian Tennstedt:** *Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland vom Spät-mittelalter bis zum Ersten Weltkrieg*, 1980.
- Sanders, Hanne** (red.): *Mellem Gud og Djævelen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500-1800*, 2001.
- Schou, J. F.** (udg.): *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve (Schous Forordninger)*, 2. del (1699-1730), 1777.
- Schmidt, August F.:** *Danmarks Helligkilder. Oversigt og Litteraturfortegnelse*, 1926.
- Schulze, Winfried:** *Vom Gemeinnutz zum Eigennutz. Über den Normenwandel in der ständischen Gesellschaft der frühen Neuzeit*, 1987.
- Schwartz, Robert M.:** *Policing the Poor in Eighteenth-Century France*, 1988.
- Schøller, E.:** *Kan der påvises nogen Slægtskabsforbindelse mellem den i Danmark og Norge eksisterende Familie Gjedde eller Gedde ...* (Spørgsmål stillet af E. Schøller), Personalhistorisk tidskrift, 1. rk., bd. 3, 1882.
- Scott, Katie:** *The Rococo interior. Decoration and Social Spaces in Early Eighteenth-Century Paris*, 1995.
- Scribner, Robert W.:** *The Impact of the Reformation on Daily Life*, **Gerhard Jaritz** (Hrsg.): *Mensch und Objekt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Leben – Alltag - Kultur*, 1990.
- Scribner, Robert W.:** *Reformation and Desacralisation*, Robert W. Scribner & R. Po-Chia Hsia (eds.): *Problems in the Historical Anthropology of Early Modern Europe*, 1997.
- Scribner, Robert W. & R. Po-Chia Hsia** (eds.): *Problems in the Historical Anthropology of Early Modern Europe*, 1997.
- Sellin, Torsten:** *Pioneering in Penology. The Amsterdam Houses of Correction in the 16th and 17th Centuries*, 1944.
- Slack, Paul:** *The English Poor Law 1531-1782*, 1990.
- Slyngstad, Marit:** *Ulydighet og straff*, 1994.
- Smidt, Claus M.:** *Eremitagen. Jagtslottets historie gennem tre hundrede år*, Architectura nr. 8, 1986.
- Stearns, Peter N.** (ed.): *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, 2001.
- Steensberg, Axel** (red.): *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede*, bd. 2, 1720-1790, 1971.

- Stuckenberg, Frederik:** *Fængselsvæsenet i Danmark bd 1-2*, 1893-96.
- Strømstad, Poul:** *Holbergtidens København. Skildret af malerne Rach og Eegberg : en billedrække*, 1977.
- Sundt, Eilert:** *Harham. Et Eksempel fra Fiskeri-Distrikterne*, 1859.
- Svane, Siegfred:** *Danske Helligkilder og Lægedomsilder*, 1984.
- Thompson, E. P.:** *The Making of the English Working Class*, 1963.
- Thompson, E. P.:** *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*, Past and Present no. 50, 1971.
- Thurah, Laurids de:** *Hafnia Hodierna*, 2. udg., 1967.
- Troels-Lund, Troels:** *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*, bd. 14, 1914.
- Tudvad, Peter:** *Kierkegaards København*, 2004.
- Tønnesen, Allan:** *Bakkehusets historie*, 1995.
- Unger, Christiana:** *Makten och fattigdomen. Fattigpolitik och fattigvård i 1600-talets Stockholm*, 1996.
- Utterström, Gustaf:** *Fattig och föräldrelös i Stockholm på 1600- och 1700-talen*, 1978.
- Varmild, Ib:** *Betlere og fattigfolk*, **Axel Steensberg** (red.): *Dagligliv i Danmark i det syttende og at-
tende århundrede*, bd. 2, 1720-1790, 1971.
- Voss, Knud:** *Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden*, 1966.
- Walter, John & Roger Schofield** (eds.): *Famine, Disease and the Social Order in Early Modern Society*, 1989.
- Wamberg, Niels Birger:** *København fra tid til anden*, Hovedstaden nr. 2, 2003 (Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse).
- Weikert, Monica:** *Gåvans kraft och kyrkans helighet. Offerkyrkoseden och dess plats i den tidigmo-
derne föreställningsvärlden*, Hanne Sanders (red.): *Mellem Gud og Djævelen. Religiøse og ma-
giske verdensbilleder i Norden 1500-1800*, 2001.
- Weikert, Monica:** *I sjukdom och nöd. Offerkyrkoseden i Sverige från 1600-tal till 1800-tal*, 2004.
- Weilbach, Fr.:** *Charlottenborg. Historie. Opmaaling*, 1933.
- Wittendorff, Alex:** "Fire stolper holder et skidehus". *Tidens forestillingsverden*, Svend Ellehøj (red.): *Christian Ivs verden*, 1988.
- Wolff, Odin:** *Tobaksturen og Asmbleen for nogle og tredsindstyve Aar siden. Bidrag til et Skilderie af
vore Bestefadres Sæder*, Journal for Politik, Natur- og Menneke-Kundskab bd. II, 1812.
- Woolf, Stuart:** *The Poor in Western Europe in the Eighteenth and Nineteenth Century*, 1986.
- Wählin, Vagn** (red.): *Historien i kulturhistorien. Kulturstudier 2*, 1988.
- Zalewski, Barbara:** *Det hårde kors af vanvittighed. St. Hans Hospital i det 18. århundrede*, Histo-
riske Meddelelser om København, 1984.

Bidragydere

Rolf Dahl

f. 1941, uddannet ved Det kgl. danske Musikkonservatorium.

Morten Fink-Jensen

f. 1969, ph.d., lektor ved Roskilde Universitetscenter og Det Kongelige Bibliotek.

Peter Wessel Hansen

f. 1977, cand.mag., arkivar ved Københavns Stadsarkiv.

Peter Henningsen

f. 1964, dr.phil., arkivar ved Københavns Stadsarkiv.

Thomas Lyngby

f. 1971, ph.d., museumsinspektør ved Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.

Thomas Oldrup

f. 1976, ba., stud. mag ved SAXO-Instituttet, afd. for historie, Københavns Universitet. Redaktør for magasinet Alt om Historie

1700-tallet er modernitetens århundrede.

Det er i 1700-tallet, at den europæiske verden for alvor gør op med ældre tiders religiøse dogmer og frigør ånd og videnskab fra religionens spændetrøje. Århundredet er en brydningstid, hvor vi ser det nye kæmpe med det gamle.

Brydningerne afspejlede sig i københavnernes hverdag på flere forskellige måder: I den banebrydende artikel "Miraklernes tid" demonstrerer Peter Wessel Hansen f.eks., hvorledes katolske forestillinger om gode gerningers indflydelse på livet efter døden stadig var fremherskende omkring 1800, selvom de var uforenelige med den lutherske trosbekendelse.

Andre emner, der behandles er 1700-tallets københavnske boligkultur, offentlige henrettelsesritualer, fattigdomsbekæmpelse og kartografi med udgangspunkt i Geddes berømte kort over København fra 1761.

Historiske Meddelelser om København 2007-08